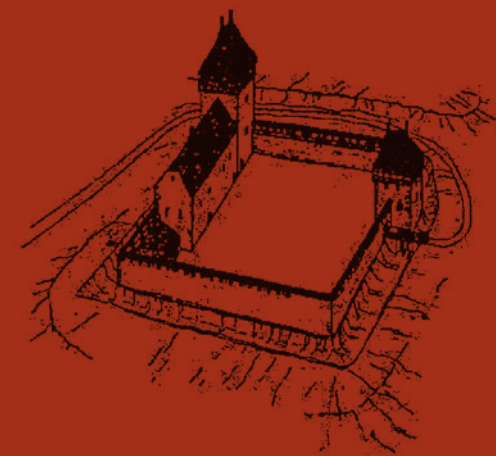

2010/2

Castrum

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomról:

NAGY SZABOLCS BALÁZS
A Kompoltiak temploma Kisnánán

DOMOKOS GYÖRGY
A váralaprajztól a vármodellig

NOVÁKI GYULA - TOLNAI GERGELY
Napóleon-kori sáncerődök
Ács és Nagyigmánd térségében

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

12. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

12. szám

Budapest, 2010

E számunk munkatársai

DOMOKOS GYÖRGY történész, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, NAGY SZABOLCS
BALÁZS MA régészhallgató, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, NOVÁKI GYULA
régész, Budapest, TOLNAI GERGELY régész, Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi
Vármúzeuma

Szerkesztette
Feld István

Technikai szerkesztő
Domokos György

E számunk Szabó Tibor támogatásával jelenik meg

ISSN 1787-1093

Kiadja
Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

NAGY SZABOLCS BALÁZS

A KOMPOLTIAK TEMPLOMA KISNÁNÁN

Bevezetés

Kisnána község Eger és Gyöngyös között található félúton, a Mátra déli lábainál. A várdomb a mai község közepén fekszik, hozzávetőleg 2000 négyzetméternyi ovális területe alig húsz méterrel emelkedik ki környezetéből. A dombot egykor két, a Mátrából érkező patak vette közre.¹ A vár területén a romjaiban ma is álló középkori templom sem az általa képviselt művészeti érték, sem az egykori épületből ránk maradt eredeti részletek mennyiségét tekintve nem tekinthető különösen kiemelkedőnek. Néhány sajátos körülmény mégis különleges helyet biztosít e templom számára a magyarországi emlékszerkezetben. A templom történetének szoros összefonódása a Kompoltiak birtokközpontjával, illetve a templom körüli temető és a vár kapcsolata országosan is figyelemre méltó, sajátos esetet képvisel. A másik oldalról a templom jelentőségét emeli, hogy legjobban ismert gótikus formáját – annak minden építészeti részletével, kőfaragványjaival együtt – elég megbízhatóan keltezi a 15. század elejére egy 1428-ból származó feliratos sírkő.

A templom történetének alább következő bemutatása során mindezen jellegzetességek rövid ismertetésére teszek kísérletet.²

Történeti adatok

Kisnána tágabb környezete a 10–11. században az Aba nemzetség birtokai közé tartozott. A település szűkebb környezetének jelentőségét jól mutatja, hogy 15 km-es körzetén belül már a 11. század első felében két monostor (Debrő és Sár) létesült az Abák alapításaként, majd ugyanezen körzeten belül 1280 előtt létrejött a kompolti monostor is.³ A későbbi kisnánai vár építtetője és legfontosabb birtokosa, a Kompolti család a 13. századi birtokosztályok során vált ki az Aba nemzetségből, s talán már ekkor kialakította nánai birtokközpontját. Erre mutat 13. századi birtokszerzéseik csoportosulása, valamint az a körülmény, hogy a család Nánai ága a 14. század elejétől már a *de Nana* predicatumot használta.⁴ A Kompoltiak sikertörténete a korszakra igencsak jellemző módon indult. Az Aba nemzetségből származó legtöbb családdal ellentétben a trónharcokban ekkor Károly Róbert mellé álltak, s ezzel mintegy két évszázados karrierjüket alapozták meg: az or-

1 PÁMER 1970. 295., VIRÁGOS 2006. 43.

2 Jelen tanulmány 2009 májusában benyújtott BA-szakdolgozatom átdolgozott változata. Az MA-képzés végére a témát a vár egészére tervezem bővíteni. A szakdolgozati munkákban, valamint e tanulmány megszületésében nyújtott sok segítségét témavezetőmnek, Feld Istvánnak ezúton is köszönöm.

3 PÁMER 1970. 295–298., HERVAY 2001. 498., 509., 541., ROMHÁNYI 2000. 20., 38., 56., ÁMTF III. 43–47., 50.

4 PÁMER 1970. 298.

szág vezető nagybirtokosai között foglaltak helyet egészen a fiági kihalásig. Kompolti Péter már az 1310-es években királynéi tárnokmester lett, leszármazottai pedig 1521-ig országos méltóságokat és magas udvari tisztségeket töltöttek be, előkelő arisztokrata családokból – pl. Tari, Hédervári, Ország – házasodtak. Kompolti Péter három fiával a család három ágra szakadt (Domoszlói, Körüi és Nánai ág), a három közül a legtekintélyesebbé a Nánai ág vált. Az utóbbi tagjai bekerültek a Zsigmond király által szervezett Sárkányos-rend bárói közé is, ahol, ha nem is az első vonalban, de az ország legszűkebb vezetőrétegének tagjai között kaptak helyet.⁵

Az első írott forrás, mely a települést közvetlenül említi, 1325-ből származik. Ekkor osztotta fel Kompolti Péter fiai között birtokait, Lovásznánát Gergelynek, Egyházasnánát Istvánnak juttatva.⁶ Utóbbi minden bizonnyal a középkori Kiszánával azonosítható, hiszen a településnév egy jelentősebb (kő?)templomra látszik utalni, az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék pedig nem számol be ezen kívül a környéken más, szóba jöhető templomról.⁷ A Kompoltiak nánai birtokközpontjáról az első biztos írásos adatunk meglehetősen kései, csak 1445-ből való. Az 1445. évi rákosi országgyűlés a Zsigmond király halála utáni zavaros időkben épített különféle erősségek, magánvárok terén rendet akart teremteni, s néhány kivétellel az erődítmények lebontása mellett döntött. A kevés kivétel egyike volt Kompolti János újonnan épített vára a kiszánai várdombon. A vár további történetéből ismerjük néhány várnagy nevét, de egyéb részletekre vonatkozólag (pl. építéstörténet) az írott források nem adnak sok felvilágosítást.⁸

1510-ben a Kompoltiak kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek a velük rokonságban álló guti Ország család, s ez 1521-ben Kompolti Ferenc halálával, a család fiágon való kihalásával életbe is lépett. A török hódoltság idején a vár nem vált végvárrá, korszerűsítésére sem került sor. 1543-ban török kézre került, Istvánffy Miklós (1538–1615) történetíró leírása szerint az ostrom után Nána vára a török által „földig lerontaték, megmaradván még a falromladékok.”⁹ A vár pusztulásának, elhagyatásának pontos rendje kérdéses, mindenesetre az 1560-as évek után már nem merült fel a vár helyreállításának, megerősítésének igénye birtokosai részéről. A török kiűzése után a vár megmaradt rom állapotában, falait a település lakói hordhatták szét.¹⁰

A templom kutatástörténete

„Az enyészet bus jelét” hordozó romok irányában megjelenő korai érdeklődést jól jelzi dr. Erdey Fülöp rövid összefoglalója a vár történetéről, mely 1860-ban jelent meg a Vasárnapi Ujság hasábjain. A szerző rendelkezésére álló írott források alapján készült beszámoló nem foglalkozott részletesebben a vár látható maradványaival, viszont mellékelte egy többé-kevésbé megbízható rajzot a romok déli nézetéről.¹¹ A későbbiekben egészen

5 PÁMER 1970. 298–300., VIRÁGOS 2006. 44–45.

6 Az oklevél több faluval együtt megemlíti a Kompoltiak oroszslánkói várát is, Kiszána területén azonban nem említi várat. PÁMER 1970. 298., ÁMTF III. 118. A település neve Kyszana formában először 1415-ben jelenik meg. PÁMER 1970. 299., VIRÁGOS 2006. 46.

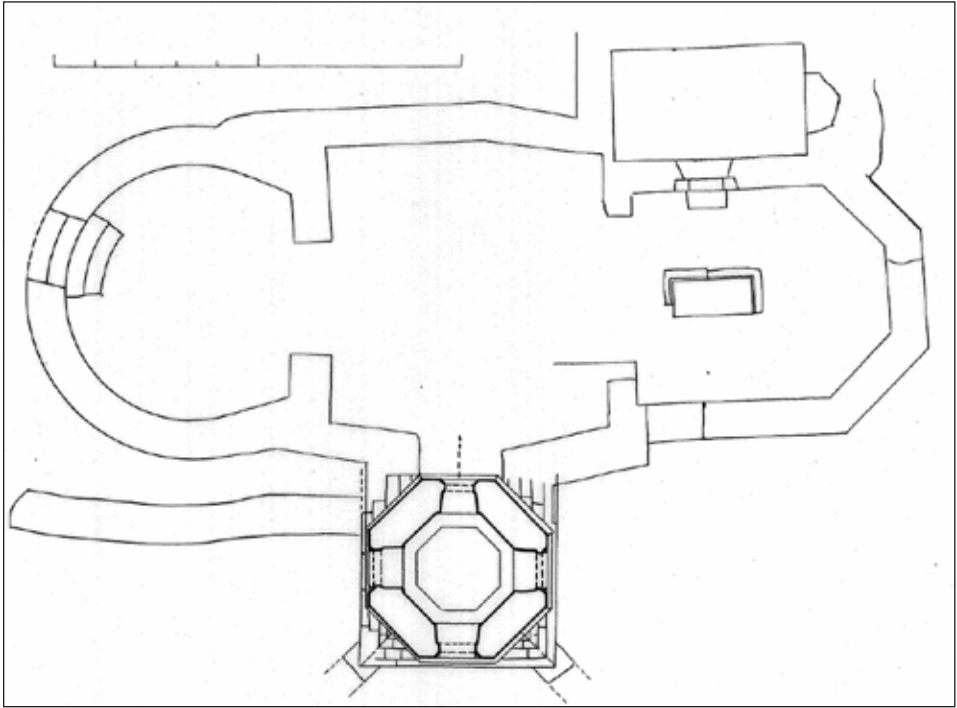
7 Az 1962–1966-os feltárások során előkerültek egy középkori település szórványos, bizonytalan nyomai a várdombtól délre. PÁMER 1970. 299.

8 PÁMER 1970. 300., 306., 310. A „Castrum Nana” kifejezés 1468-ban jelenik meg először az okleveles anyagban.

9 ERDEY 1860. 482., PÁMER 1970. 310–311., ISTVÁNFY 2003. I/2. 86. (15. könyv).

10 PÁMER 1970. 310–311.

11 ERDEY 1860. 480., 482–483.

1. A középkori templom alaprajza Csányi Károly és Lux Géza 1941-es felméréséből (KÖH Tervtár, lelt. sz. 2907.)

az 1940-es évekig nem született önálló dolgozat a kishánai várról, viszont említésre került több, a terület váraival, műemlékeivel és egyéb látnivalóival foglalkozó összefoglaló munkában.¹² A műemléki topográfiai munkák kapcsán 1902-ben Gerecze Péter alaprajzot, nézeti rajzot és felvételeket is közölt a romokról. Jelentésében részletesen ismertette az épületmaradványok pusztulását, s felhívta a figyelmet a templomtorony északi oldalán az aláfalazás szükségességére.¹³

A kishánai vár első ásatói 1940-ben helybeli leventék voltak. Az egykori várból ekkor csupán két torony emelkedett a felszín fölé, a belső kaputorony és a templomtorony, ezenkívül a templom szentélyének néhány falcsontja. A romok az 1860. évi állapotokhoz képest – amennyire a korai rajz alapján eldönthető – nem sokat sérültek, a szentély falmaradványait kivéve. A belső kaputoronyban leventeothonth alakítottak ki, a templomtól északra épületet emeltek a középkori vár keleti palotaszárnya fölé, s a fennmaradt archív felvételeken az is világosan látszik, hogy a romterület épülettörmelékének egy részét a várdomb déli végébe halmozták. Az omladék eltakarítása nyomán kaphattak kedvet a templom belsejének feltárásához. Kezdeményezésükről a Műemlékek Országos Bizottsága is értesült, 1941-ben Csányi Károly és Lux Géza építészek utaztak le Kisnánára, felmérték a két tornyot, valamint a templom újonnan feltárt maradványait.

12 BOROVSKY 1900, GERECZE 1906, CSÁNKI 1890, DEMKÓ 1914, PÁSZTOR 1929, BARCZA–VIGYÁZÓ 1930, PÁSZTOR 1933.

13 GERECZE 1902. A falhány rajzain is jól látszik. A nézeti- és alaprajzokat, fényképfelvételeket a KÖH Tervtár és KÖH Fotótár őrzi. Az 1902-es jelentés mikrofilmen ugyanígy megtekinthető.

Elkészült a belső kaputorony és a templom alaprajza (1. kép), a két torony déli nézete, a templom nyugati és északi nézete, illetve hossz- és keresztmetszete, a templomtorony földszinti és emeleti alaprajza, nyugati mérnöves ablakának felmérése, valamint a leventék által készített Kompolti-sírkő rajza és fotója.¹⁴

Mai szemmel nézve talán sajnálatosnak tűnhet ez az öntevékeny és szükségszerűen „szakszerűtlen” feltárás, ugyanakkor a leventék érdeme, hogy a feltárás mellett korlátozott mértékű állagvédelmi munkákat is végeztek a két tornyon. A későbbi rendszeres feltárásokat vezető régész véleménye szerint ezek hiányában a két torony „aligha maradt volna meg” a helyreállításokig.¹⁵ A templomtorony és a hajó kapcsolatának vizsgálatát mindenestre megnehezítik az 1940-es évek állagmegóvási munkálatai, melyek során – elsősorban az északkeleti sarkon – aláfalazták a templomtornyot. A helyreállítás mértéke utólag nehezen megállapítható.¹⁶ Éppen emiatt kérdéses a középső templomrész pontos alaprajza is, hiszen elképzelhető, hogy a helyreállítások előtt falai a déli oldalon nem futottak olyan ívesen, mint az ma az alaprajzokon és a helyszínen is megfigyelhető. Így az északi oldalhoz hasonlóan a déli fal vonala is talán csak igen kevésel tért el az egyenesről.

Az első ásatások eredményeiről egy rövid beszámoló is született Csányi és Lux tollából, melyben közölték a felmérések egy részét, valamint két fényképfelvételt a romokról.¹⁷ A leventék munkái során kibontakozott a templom furcsa, hármas tagolódású alaprajza. A feltárások – vagy helyesebben a templom belsejének kitisztítása – során csak a legkésőbbi középkori padlószintig hatoltak, melyet világosan jelzett a négyzetes téglák alkotta burkolat. Az alaprajz szabálytalanságaira 1941-ben még nem született meg a valódi magyarázat. Az ekkor végzett ásatások leglátványosabb és talán leglényegesebb lelete Kompolti László sírkövének három nagyobb töredéke volt, melyek a templom keletkezésére a legfőbb támpontot adták. A szépen faragott sírkő felirata ugyanis az eltemetett neve mellett a sírba helyezés évszámát is elárulta: 1428.

A templom területén kívül eső korai ásatások kiterjedésére nincsenek pontos adataink, Csányi Károly és Lux Géza beszámolója alapján azonban nem lehet jelentős feltárásokkal számolni.¹⁸ Erre mutatnak a későbbi ásatások adatai is, melyek – a templom területén kívül – nem jeleznek komolyabb bolygatást.

A leventék tevékenysége után mintegy húsz évvel, 1962 őszén indultak újra a munkálatok a kishánai vár romterületén. Az elsődleges cél a két álló torony állagmegóvása volt. Az eltelt két évtized alatt a templomtorony és a belső kaputorony viszonylag épen megmaradt, tovább pusztultak azonban a templom szentélyének déli falmaradványai, s eltűnt maga a Kompolti-sírkő is.¹⁹ A műemlék újabb veszteségeit jól magyarázza, hogy

14 A felméréseket és fényképfelvételeket a KÖH Tervtár és KÖH Fotótár őrzi.

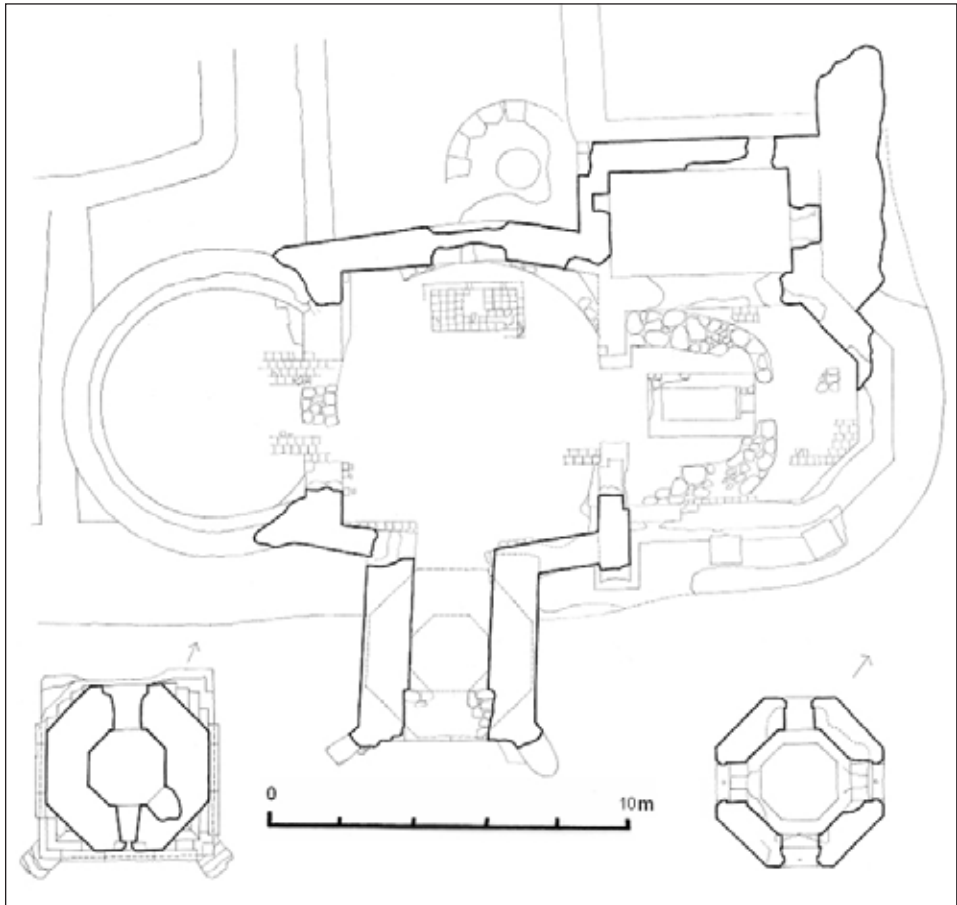
15 PÁMER 1970. 312., 1. lábjegyzet.

16 Már Gerece Péter felhívta a figyelmet a templomtorony megerősítésének szükségességére 1902-ben, mivel a torony északi falát kb. 5 m magasságban „kincásók” lebontották. GERECZE 1902. Az állagmegóvást azonban valószínűleg csak 1940-ben végezték el. Erre utal egy keletzetlen skicccrajz („Kishánai vártemplom tornyának aláfalazása”, KÖH Tervtár), s így nyilatkozik Pámer Nóra is. L. PÁMER 1970. 312., 1. lábjegyzetét.

17 CSÁNYI–LUX 1941. 81–85. A felméréseken már az aláfalazott, kijavított templomtorony látható. A leventék munkáit röviden összefoglalja még: PÁMER 1970. 312., 1. lábjegyzet, Ás. jel. 1962. 1–2.

18 A leventék a belső kaputorony körül „a vár területét tereprendezés céljából felásták.” CSÁNYI–LUX 1941. 81. „Ma még nem ismerjük a várom teljes kiterjedését, mert a jelenleg folyó ásatások csak kis területet tettek szabaddá, de így is összefüggő részeket lehet felismerni, legjobban a vártemplom alaprajzát.” Uo. 82.

19 A falmaradványok pusztulását és a tornyok változatlan állapotát mutatják az 1941. évi és 1962. évi felmérések közötti eltérések és egyezések, valamint a különböző időpontokban készült felvételek.

2. A templom alaprajza az 1962. évi feltárások után (KÖH Tervtár, 12021. lelt. sz. 35016.)

a helybeliek 1962. évi elbeszélése alapján a templomfalakat a második világháború után kőbányászásra használták.²⁰ Az állagmegóvási munkákhoz szükséges régészeti kutatásokkal Pámer Nórát bízták meg, aki a feltárásokat az említett 1941. évi felmérés alapján kezdte meg.²¹ A '40-es évek óta a templom belseje újra feltöltődött, ezért a téglalburkolatú padlószintig az egész templomot újra ki kellett tisztítani. A templomot hosszában átmetező 1962/1. árok kijelölése után további kisebb árkokat és szelvényeket nyitottak meg a templomon belül és kívül. Az ásatási alaprajz alapján a templombelső területének több mint felét-kétharmadát árkokkal és szelvényekkel tárták fel (2. kép).²²

Már a szeptemberi ásatások során fény derült a templom szabálytalan alaprajzának döntő okára: a látható maradványaiban fennmaradt templomhajó felmenő falai alatt egy rotunda alapfalai kerültek elő (3. kép). A későbbi, közel négyzet alakú, kissé szabálytalan templomhajó felmenő falai többé-kevésbé ennek az alapozásnak a görbületét követték.

20 Ás. napló 1962. 2. (szept. 12-i bejegyzés).

21 Ás. napló 1962. 1. (szept. 10-i bejegyzés), PÁMER 1970. 312., 1. lábjegyzet.

22 Ás. jel. 1962. 2., valamint az 1962–1963. évi ásatási dokumentáció anyaga.

3. A közel négyzet alakú hajó az 1962-es feltárás után. Megfigyelhető a rotunda alapfalainak íves indítása az északnyugati sarokban, a gótikus templom falai alatt.
(KÖH Tervtár, 12021/1962/15.)

A késő gótikus sokszögzáródású szentély téglaburkolatos padozata alatt felfedezték a rotunda patkó alakú szentélyének alapfalait is (4. kép).²³ Az 1962–1963-as ásatások tisztáztak további kisebb részleteket is. Így például világossá vált, hogy a templomra délről és keletről hézag nélkül rátaikaró vastag fal maga a belső várfal, melyet sehol nem kötöttek be a templom vagy a templomtorony falába.²⁴ A belső várfal és a templomfalak közötti viszonyt az ásatások során több megfigyelés is egyértelművé tette. A templom egykor biztosan önmagában, a belső várfaltól szabadon állt, s csak később foglalták bele a vár együttesébe.

Korai templom körüli temető bizonyítékai kerültek elő a vártemplom belsejében, valamint a templom körül feltárt sírok és bolygatott embercsontok formájában. A köríves nyugati bővítvény megépítése előtt már biztosan temetkeztek a rotunda köré, ugyanis megfigyeltek olyan sírt, melyet a bővítvény falai vágtak, s csak a csontváz lábszárai nyúltak be a későbbi építmény belsejébe. A templom belsejében a hajó és a nyugati bővítvény területén, a templomon kívül a templomtoronytól délre és a templomtól nyugatra tártak

23 Ás. napló 1962. 2–8.

24 1941-ben ezt a falat még csak részleteiben ismerték fel, és hozzávetőlegesen jelölték az alaprajzon. L. az 1. képet.

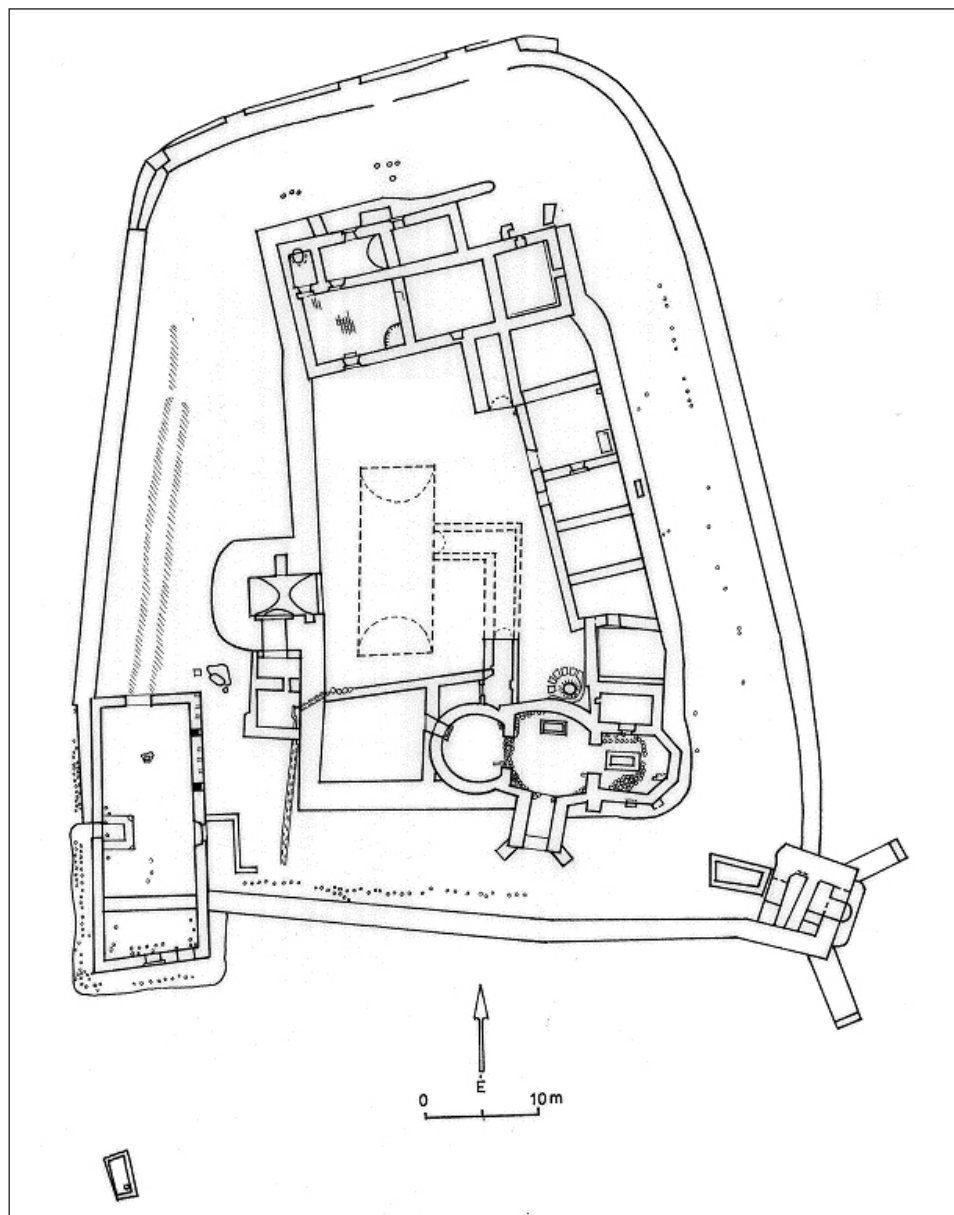
4. A feltárt szentély és az épített sírhely keleti nézetből (KÖH Tervtár, 12021/1962/19.)

fel sírokat és temetkezések nyomait. Néhány kivételtől eltekintve 1962–1963-ban a vázak bolygatott állapotban és nagyon rossz megtartású csontanyaggal kerültek elő, így kevésbé lehetett sironkénti részletes feltárást végezni. Mellékleteket alig találtak a vázak mellett, koporsós temetkezés egyszerű bizonyítékait (szegek és famaradványok) viszonylag gyakran.²⁵ Felmerülhet, hogy amennyiben a kutató gondosabb lett volna, talán több sírt is szabályosan fel lehetett volna tárni, hiszen – mint alább látni fogjuk – később egyetlen nagyobb szelvényből 66 sírt bontottak ki aprólékos munkával a templomtoronytól nyugatra. Mégis igaza lehetett az ásátónak, amikor a bolygatott sírok elmállott csontanyagára hivatkozott, hiszen 1962–1963-ban éppen ott tárta fel temetkezések nyomait, ahol a középkori átépítések valóban komoly pusztítást okozhattak a sírok állapotában. Ezzel szemben a templomtoronytól nyugatra fekvő kisebb területet viszonylag kevés bolygatás érthette a későbbi építkezések során, és nem vált állandó felvonulási területté sem.²⁶

Az 1963-as ásatási évvel lezárult a templombelső kutatása, miközben 1962-től már megindult a régészeti tájékozódás a templom területén kívül is. A templom falmaradványain és a viszonylag épen megmaradt templomtornyos kifejezett falikutatást nem végeztek. A kísánai vár további részleteinek feltárása 1966-ig tartott (5. kép).

25 Ás. napló 1962. 6–7., 13. Ás. napló 1963. 5., 8., 35–36., PÁMER 1970. 300–301.

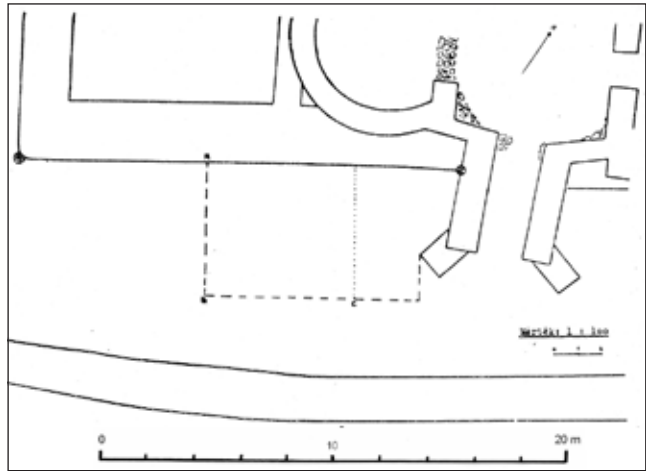
26 A későbbi temetőfeltárára I.: SZABÓ 1972.

5. Pámer Nóra összesítő alaprajza a kálnai várról (KÖH Tervtár, 12022. lelt. sz. 62300.)

Pámer Nóra felkérése alapján 1966 őszén Szabó János Győző nyitott szelvényt a templomtornyótól nyugatra, közvetlenül a belső várfal mellett. Az új szelvényrel a kutatók célja a templom körüli temetkezések alaposabb vizsgálata, s ezáltal a templom építéstörténetének pontosabb megismerése volt. Az eredetileg $5,5 \times 6,25$ m kiterjedésű szelvényt később kelet felé, a templomtornyó délnyugati támpilléreig bővítették, további, hozzávetőleg 20 m^2 -es területtel (6. kép). Így összesen 66 sírt sikerült

feltárni. A legkorábbi sírleletek (köztük egy III. István-kori, esetleg korábbi pénzlelet) a 12. század első feléből, illetve közepéből származtak, a legkésőbbiek pedig a 15. század közepére, második felére lehetett keltezni. A néhány mellékletes temetkezés alapján a sírok mélysége egyben az eltemetés korára is utalt, ugyanis a legkorábbi keltezhető sírok a harmadik-negyedik sírretegben, a legkésőbbiek a felső sírretegben jelentek meg.²⁷ A szelvény metszetalain jelentkező vörös

6. Az 1966. évi részleges temetőfeltárás szelvénye
(SZABÓ 1972 nyomán)

égett réteg alapján Szabó János Győző meggyőzően érvelt a templom legkorábbi formájának a leégése mellett. Ugyancsak e szelvény feltárása alapján felvetődött a lehetősége, bár egyértelműen bizonyítani nem lehetett, hogy a rotundát megelőzően már valamiféle település létezhetett a kora Árpád-korban (esetleg a honfoglalás korban) a későbbi templom helyén.²⁸

Az 1960-as évek után a kispánai várat közvetlenül érintő jelentősebb kutatások közel negyven évig szüneteltek. 2006-ban Virágos Gábor jelentette meg angol nyelvű monográfiáját, mely három esettanulmányra – Pomáz, Kisnána és Nyírbátor – építve vizsgálta a középkori magyar nemesi rezidenciák társadalomtörténeti kérdéseit. A kispánai középkori templom tekintetében a tanulmány összefoglalta az addigi kutatások eredményeit, valamint felvetett néhány új szempontot és megfogalmazott ellenvéleményeket a templom építéstörténetével kapcsolatban.²⁹

2008 nyarán újra ásatások indultak a kispánai vár területén, bár a '60-as évek feltárásainál jóval kisebb léptékben. Az ásatások szakmai irányítója Fodor László volt. Számottevő eredményeket a vártemplom szentélyétől délre kijelölt 3 × 3 méteres szelvény kutatása hozott. Az itt feltárt, részben koporsós temetkezések egyike mellett három, 1443-ra keltezett, I. Ulászló-féle dénárt találtak.³⁰ A szelvényből pirosas-vöröses, valamint halvány homokszínű vakolatdarabok kerültek felszínre, 15–20 cm-es mélységük alapján valószínűleg a gótikus templom kifestéséhez tartoztak.³¹

A legújabb, 2010 nyarán végzett s még közöletlen feltárások nem érintették a templom területét, így annak jobb megismeréséhez csak kevés járult hozzá. A templom körüli

27 A keltezhető sírokra bővebben az építéstörténet megfelelő részseinél térek ki.

28 SZABÓ 1972. 57–67.

29 VIRÁGOS 2006. Fontosabb felvetéseit, álláspontját az építéstörténeti kérdések ismertetésénél tárgyalom.

30 A pénzleleteket Danyi József határozta meg.

31 Az ásatásokról nem jelent meg régészeti közlemény, ezért az internetes beszámolók alapján (www.egritortenesz.hu honlap) és az ásatásokat kezdeményező Ipo Facto Alapítvány kuratóriumának elnöke, Pláner Lajos személyes közléseiből tájékoztam. Pláner Lajos segítségét ezúton is köszönöm.

temető Árpád-kori szakaszához lehet kötni azt a temetkezést, mely a köríves nyugati templomrészről északra került elő. A nyújtott vázas, szabályosan keletelt temetkezés két darab bordázott S-végű karikát, valamint famaradványokat tartalmazott.

A középkori templom látható maradványainak leírása

A várat kettős falgyűrű veszi körül egy átlagosan 8–10 m széles falszorost alkotva. A külső várfal a várdomb alján fut körbe, a belső várfal pedig – hozzávetőleg a domb peremén – a várudvart fogja körbe. A várudvar déli, délkeleti sarkában áll a középkori templom, a vár talán legszokatlanabb kialakítású épülete (5. kép).

A térszerkezet különlegességét elsősorban a templombelső hármastagolódása adja, melynek három szakasza: a közel négyzet alakú templomhajó, a hajóhoz keletről csatlakozó poligonális záródású szentély és a hajóhoz nyugatról csatlakozó, köríves templomrész. A három szakaszt egy-egy, a belső térbe mélyen benyúló pillérpár választja el; közülük a nyugati pillérpár, mely a szentélyt a hajótól választja el, maga a dialdalív. Természetesen ez a három egység csak alaprajzilag, a térformát tekintve különíthető el ilyen élesen egymástól, hiszen a köríves nyugati szakasz és a közel négyzet alakú középső szakasz valószínűleg együttesen alkotta a templom hajóját. A templomépülethez tartozik e három egységen kívül még a sekrestye, mely a szentélyhez északról csatlakozik, valamint a templom középső szakaszához délről kapcsolódó templomtorony. A templom falai átlagosan 1 m vastagok. Bejárata délről, a falszorosból, a kaputornyon keresztül nyílik, illetve egy kisebb bejárat található nyugaton, a várudvar felé. A templom falaira délről és keletről ráta- kar a 2–2,5 m vastag belső várfal, mely az épületet a vár együttesébe kapcsolja.

A legkevesebb eredeti falmaradvány a köríves nyugati templomrészben látható, a járófelszíntől átlagosan csupán 30–50 cm magasságban. A közel négyzet alakú középső templomrészben a falmaradványok egy-egy rövid szakaszon már a négy méteres magasságot is meghaladják, ablaknyílás helye azonban a falrészleteken egyértelműen nem mutatkozik. A falmaradványok nagyobb magasságának megfelelően itt a falszövet is jobban vizsgálható. A falat közel téglatest alakú nagyobb andezit kövekből és néhány kisebb, szabálytalanabb riolittufa kőből építették; a köveket igen világos színű, erősen kavicsos, könnyen morzsolható habarcs tartja össze. Hasonló falazást a szentélyben, a templomtoronyban és a sekrestyében is meg lehet figyelni. A köríves nyugati templomrészben a ma látható csekély falmaradványokból ugyanakkor egyértelmű következtetést már nem lehet levonni.³²

A középső templomrész északkeleti sarkában az itt állt korábbi rotunda felmenő falának lenyomata figyelhető meg. Ugyanitt az északnyugati falsarokban az egykori belső falfestés néhány tenyéryei, vöröses színt megőrzött maradványa látható. A szentély déli oldalán, a dialdalív mellett egy ülőfülkeszerű beugrás található a falban. A nyolcszög öt oldalával záródó szentély közepén alakították ki azt a falazott sírgödört, melyet ma az 1428. évszamos, rekonstruált Kompolti sírkő borít. A helyreállításoknak köszönhetően a középső templomrészben és a szentélyben a feltárt korábbi rotunda alaprajzát jelölték a felszínen.³³ A középső templomszakasz északi felében található egy másik, nagyméretű sírgödör is.

32 Pámer Nóra a köríves nyugati templomrész felmenő falainak falazási technikáját a templom más falaitól eltérőnek találta. *Ás. jel.* 1962. 2–3.

33 Vártpl. helyreáll. dok.

A templom egyetlen épebben megmaradt részlete a közel 17 m magas templomtorony (7–12. kép). A torony négy szintre tagolódik. Alsó szintjén két falsarokban megmaradt a toronyalj boltozatának bordaíndítása. A torony második szintje után az addig négyzetes alaprajz nyolcszögletesbe vált. A felső két szint sarkait egységesen kváderkövekből alakították ki. A legfelső, negyedik szintet négy nagyobb csúcsíves ablaknyílás díszíti. Ezekből kettő – a déli és nyugati oldalon – mérműves lezárású, a keleti oldalon ugyan ezen ablakformának csak szarkövei maradtak meg, míg az északi, a várudvar felé néző oldalon egy keskenyebb, alig díszített ablakkeretet találunk.³⁴

A templom építéstörténetének négy évszázada

1941-ben, a részleges feltárások eredményeit megtekintve Csányi Károly és Lux Géza a templom építésének két szakaszát különítették el. A romjaiban megmaradt gótikus templomforma építését a templomtorony építészeti részletei és különösen az 1428-as Kompolti-sírkő alapján a 15. század elejére keltezték. A gótikus templom előzményét a kör alakú nyugati templomrészben vélték felfedezni, mely „köralakú kis templom alakjában” eredetileg önálló lett volna.³⁵ Azóta, a későbbi feltárások eredményei több ponton módosítottak a korábbi elképzeléseken, kirajzolva egyben a templom történetének több szakaszát.

Első szakasz

Bizonyossá vált, hogy a gótikus templom előzménye valóban egy önálló rotunda volt, csak nem a korábban feltételezett helyén, hanem a középső templomrész és a szentély alatt. A rotunda alig 40 cm magas alapfalai egy kb. 7,5 m belső átmérőjű templomhajót és egy félköríves záródású nyújtott szentélyt rajzoltak ki (13. kép).³⁶ A templom körüli temetkezéseket feltáró Szabó János Győző szerint „az első templom Kálmán-kori vagy annál idősebb.” Keltezésének alapját, a legkorábbi sírleleteket sajnos nem mutatta be részletesebben, éppen csak utalt rájuk és fényképüket közölte: S végű karikák, gömbös fejű mellű.³⁷ E néhány melléklet alapján a templom szűkebb keltezése nem tűnik feltétlenül meggyőzőnek, így érdemesebb a 63. sírből előkerült pénzleltre hagyatkoznunk. A III. István-kori (1162–1172), esetleg korábbi pénzérme adja meg a keltezés felső határértékét: a rotunda a 12. század közepén már minden bizonnyal állt.³⁸ A kishánai templom első építési szakaszának templomformája a magyarországi rotundák általánosan elterjedt változata, mely a 11–13. század egyszerű szerkezetű templomaiként a nyugati és keleti országrészben, Felvidéken és Erdélyben egyaránt megjelent.³⁹ A templomformával kapcsolatban már Pámer Nóra leszögezte, hogy azt sem feudális hatalmi reprezentációhoz, sem eltérő (keleti) egyházi rítushoz nem lehet egyértelműen kapcsolni.⁴⁰

34 A torony műrészleteinek részletesebb leírását az építéstörténet harmadik szakaszának ismertetésénél adjuk meg.

35 CSÁNYI–LUX 1941. 83–85.

36 PÁMER 1970. 300.

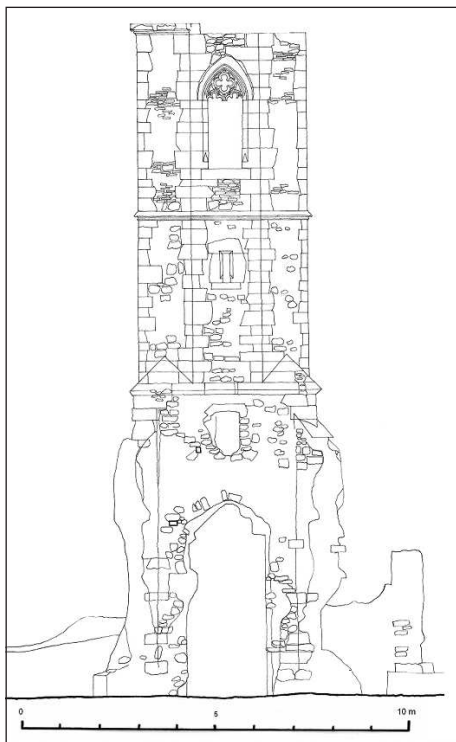
37 SZABÓ 1972. 57–58., 72.

38 A sírokból előkerült pénzleleteket Huszár Lajos határozta meg. A fenti pénzérmét feltételesen keltezte III. István korára, de „egyáltalán nem kizárt”, hogy II. Géza (1141–1162), II. Béla (1131–1141) vagy II. István (1116–1131) uralkodásához köthető. SZABÓ 1972. 65., 5. lábjegyzet.

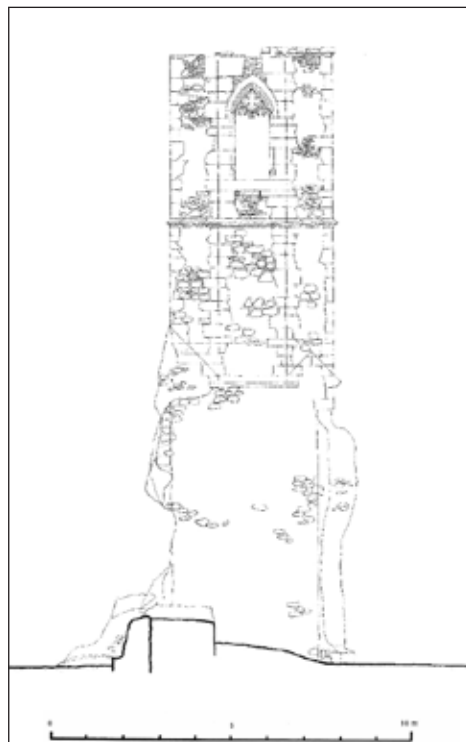
39 GERVER–MOLNÁR 1972. 32–33., 1., 12. kép.

40 PÁMER 1970. 312., 18. lábjegyzet.

7. A templomtorony déli nézete.
(Erdei Ferenc munkája 1962-ből,
KÖH Tervtár, lelt. sz. 35023.)

8. A templomtorony nyugati nézete.
(Erdei Ferenc munkája 1962-ből,
KÖH Tervtár, lelt. sz. 35021.)

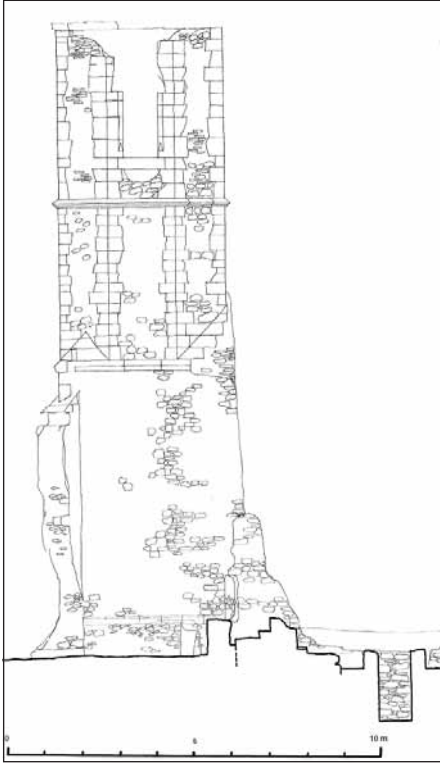
A templom történetének első korszakáról, templom és település viszonyáról írott források nem festenek pontosabb képet. A temetőrészlet 1966-os ásátása során felvetődött a lehetősége, bár egyértelműen bizonyítani nem lehetett, hogy a rotundát megelőzően már valamiféle település létezhetett a kora Árpád-korban (esetleg a honfoglalás korban) a későbbi templom helyén. Szabó János Győző kutatásai alapján erre látszottak utalni a megfigyelt rétegződések, néhány edénytöredék, valamint egy beásás (szemétgödör?) nyoma.⁴¹

Második szakasz

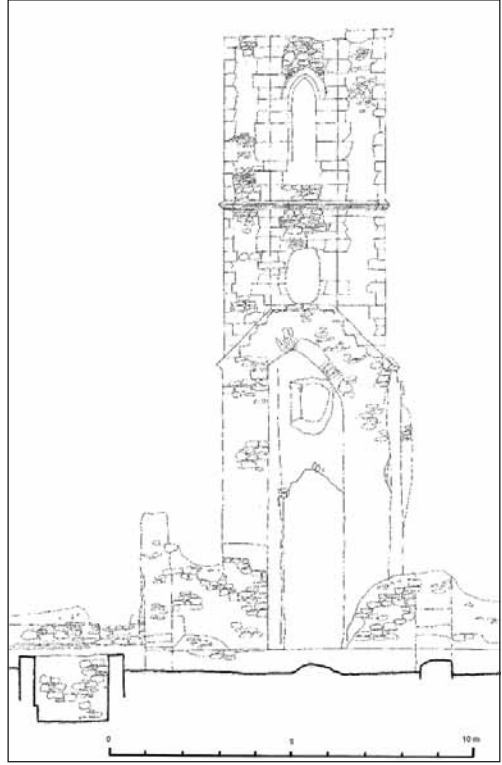
Az első rotunda átépítését kiváltó okokra Szabó János Győző hozott egy ésszerű magyarázatot. Mint már erről szó esett, az általa kutatott szelvény metsztfalain egy vörös, égett réteg jelentkezett, mely a templom egykori leégésére utalt. A tűzvészt a rétegviszonyok alapján nagy valószínűséggel a legkorábbi templomépülethez lehetett kapcsolni. Így könnyen elképzelhető, hogy a tűzben megsérült szerkezetek kijavításakor a templomot egyben egy nyugati, köríves bővítménnyel is ellátták.⁴²

41 SZABÓ 1972. 57–67.

42 SZABÓ 1972. 57–58.

9. A templomtorony keleti nézete
(Erdei Ferenc munkája 1962-ből,
KÖH Tervtár, lelt. sz. 35022.)

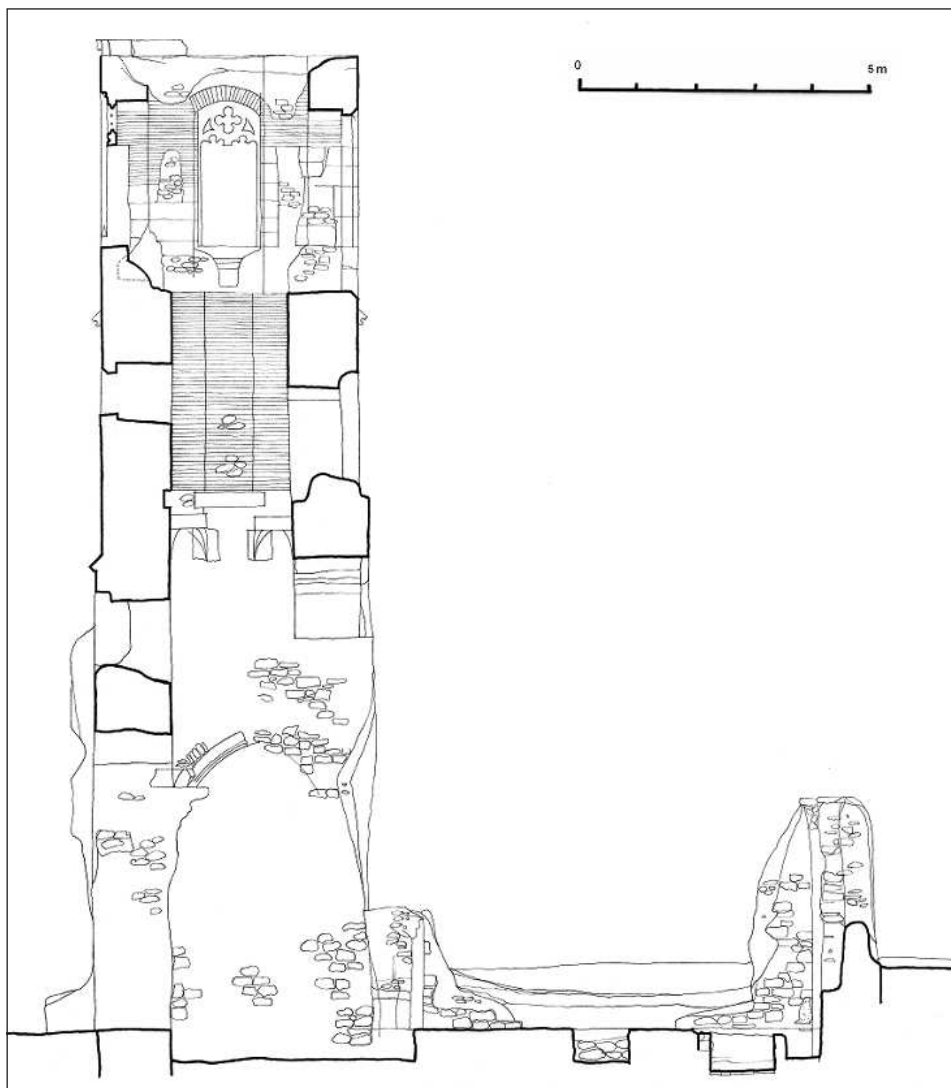
10. A templomtorony északi nézete.
Az egykori hajómagasság (a torony négyzetesből
nyolcszögletesbe váltásának szintje) nyomait a
felmérési rajz is jelzi. (Erdei Ferenc munkája
1962-ből, KÖH Tervtár, lelt. sz. 35020.)

A templom bővítésének keltezése tág határok között mozog. Alsó határát az első rotunda felépítése jelenti. A bővítmeny biztosan későbbi ennél, mivel köríves falai egy olyan temetkezést vágnak, mely korábban a bővítetlen rotundát körülvevő temetőben foglalhatott helyet. A kerek hajójú rotunda és a köríves nyugati bővítmeny egyidejűségét cáfolja az a körülmény is, hogy utóbbi falalapozása jóval mélyebb.⁴³ Szintén az egyidejűséget cáfolja a bővítmeny és a kerek hajó falainak északi és déli találkozása között feltárt falalapozás (2. kép).⁴⁴ A bővítés keltezésének felső határát a harmadik építési szakasz adja meg: a bővítmeny biztosan korábbi, mint a 15. század eleji gótikus átépítés. Az északi oldalon megvizsgálva Pámer Nóra azt találta, hogy a bővítmeny alapfala nem a gótikus templomhajó felé tart, hanem befordul a korábbi rotunda felé.⁴⁵ A falak csatlakozásánál jelentkező elválás az északi külső oldalon ma is megfigyelhető. A templomépület sajátos alaprajza is egyértelműen a bővítmeny korábbi volta mellett szól, hiszen a templom

43 Pámer Nóra egy további érve valójában nem érv, ugyanis a falazási technikák, habarcsanyag különbözősége egy alapfal (rotunda) és egy felmenő fal (nyugati bővítmeny) összehasonlításában nem releváns. PÁMER 1970. 300.

44 Ás. napló 1962. 7.

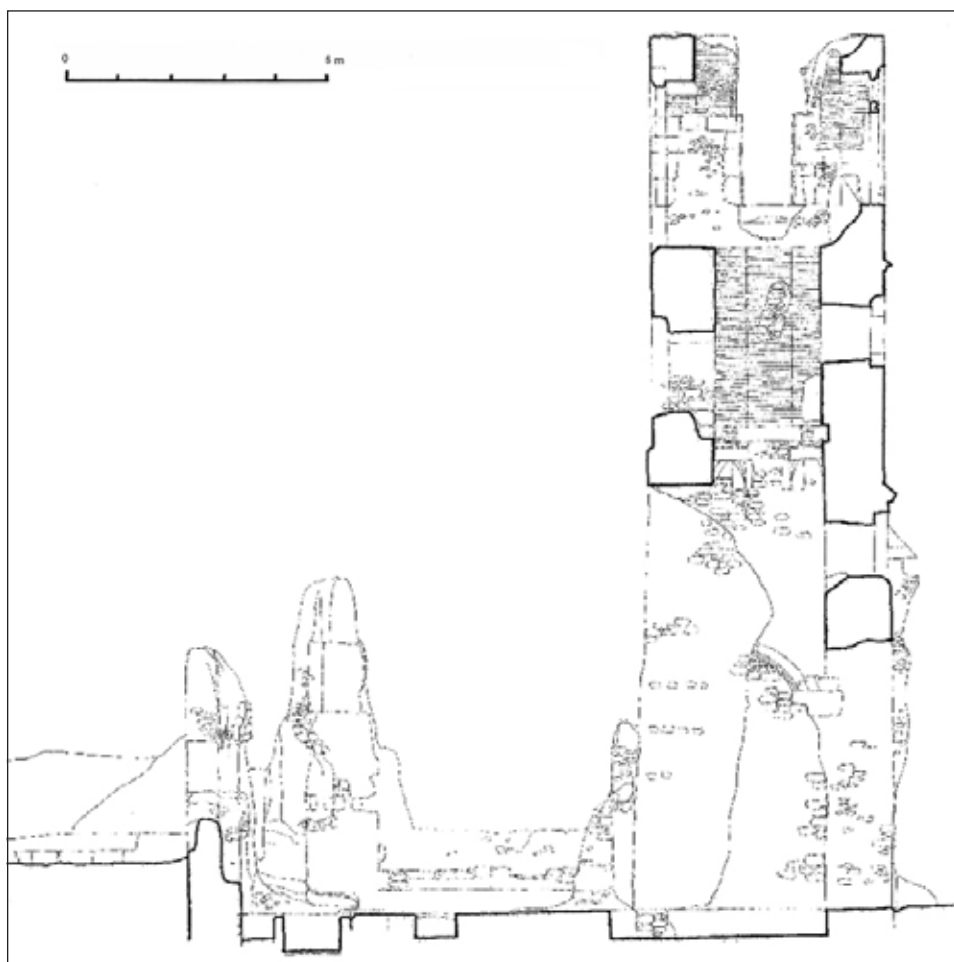
45 Ás. jel. 1962. 2–3.

11. A templomtorny és a templom dél–északi átmetszete, nyugati nézet.
(Erdei Ferenc munkája 1962-ből, KÖH Tervtár, lelt. sz. 35018.)

gótikus formájához már nem tűnik ésszerűnek egy ilyen köríves nyugati lezárás hozzáépítése. A feltáró Pámer Nóra szerint a nyugati templomrész falazási technikája is eltér a későbbi gótikus építkezés falaitól.⁴⁶ Ezek alapján a templom kibővítése a 12. és 14. század közé tehető.

46 A nyugati bővítésmunkálatlan termésköveit gyenge és mállekony habarcs tartja össze, a gótikus falak jó minőségű andezit termésköveit igen kemény, mészdús habarcs. Ás. jel. 1962. 3. Magam, mint fentebb már említettem, a köríves nyugati templomrész csekély falmaradványaiból nem tudtam egyértelmű következtetést levonni a falazási technikák, habarcsanyag egyezésére vagy különbözőségére.

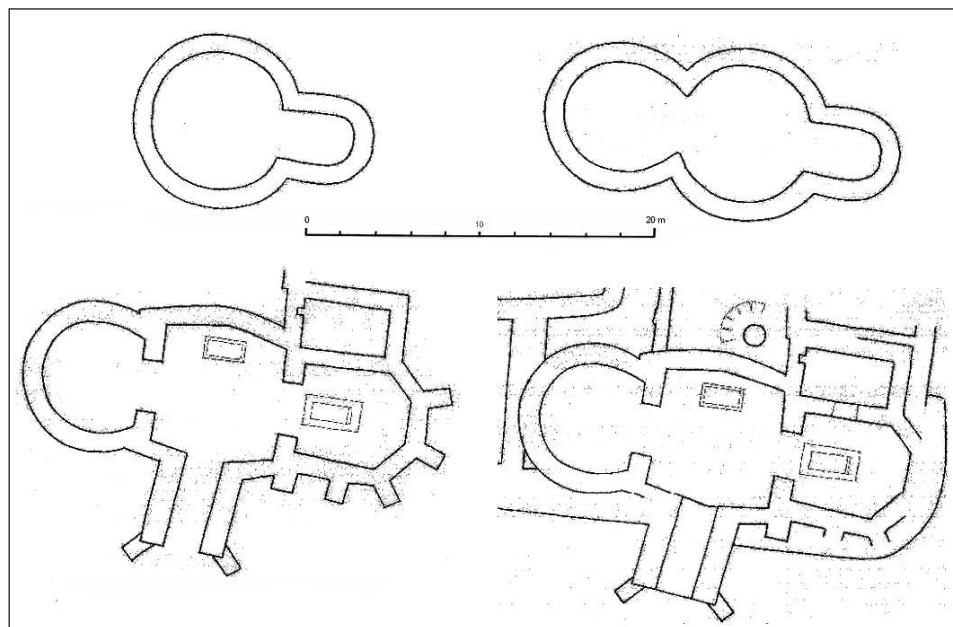

12. A templom és a templomtorony észak–déli átmetszete, keleti nézet.
A felmérés jelöli a boltozatindítás fészket a szentély északkeleti magas falmaradványán.
(Erdei Ferenc munkája 1962-ből, KÖH Tervtár, lelt. sz. 35017.)

A bővítvény szerepének értelmezésére két kézenfekvő magyarázat állt rendelkezésre. Egyrészt a közkeletű felfogás szerint a templombővítések háttérében általában a hívőközösség létszámbeli gyarapodása állt.⁴⁷ Középkori templomok esetében azonban ez ritkán lehet igazán meggyőző érvelés, hiszen amellet, hogy szinte semmit nem tudunk a tényleges korabeli templomlátogatási gyakorlatról, a kis alapterület számos esetben eleve kizárja, hogy a teljes lakosság az épület belsejében vett volna részt a szertartáson. Kísáná esetében az ásató, Pámer Nóra részéről egy másik magyarázat merült fel hangsúlyosabban: „a földesúr (...) a templom bővítésével kegyúri elkülönülését biztosította a templomban.”⁴⁸ A kegyúri elkülönülésről azonban Pámer Nóra közleményének megjelenése óta

47 VIRÁGOS 2006. 48.

48 PÁMER 1970. 300.

13. A templom építési periódusainak vázlatos alaprajza
(Pámer Nóra munkája, KÖH Tervtár, left. sz. 50413.)

sokat változott a kutatás felfogása, s a kegyurak számára fenntartott előkelő helyet ma már sokkal inkább a szentély közelében képzeljük el, mintsem a templomok nyugati végében.⁴⁹

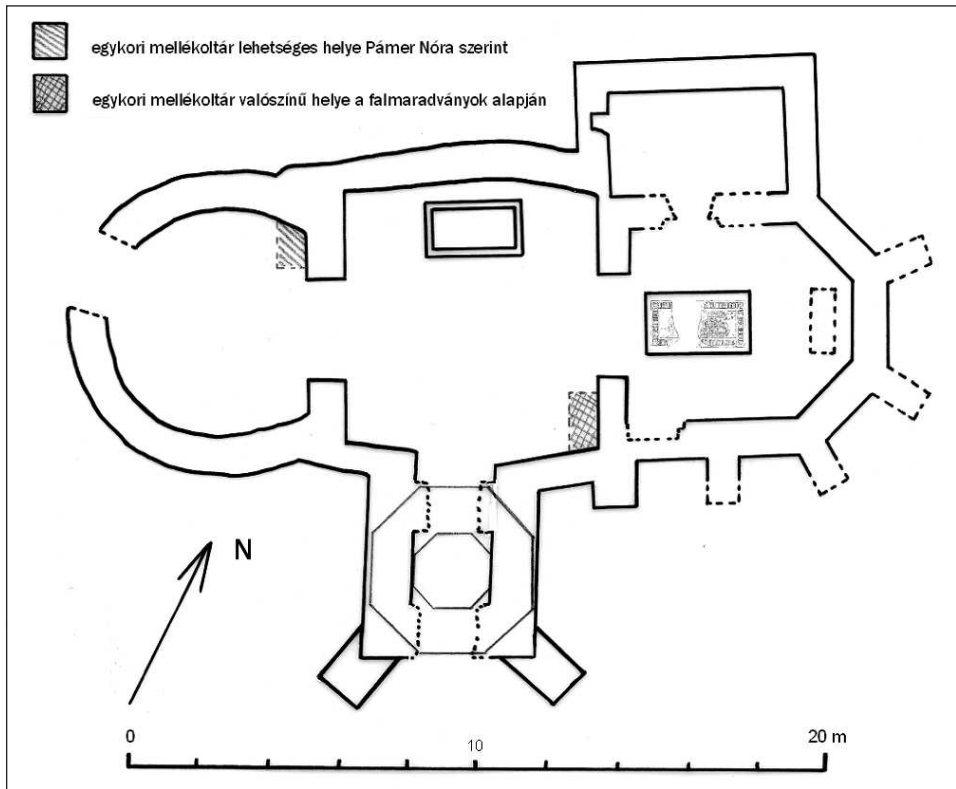
A köríves, nyújtott szentélyű körtemplom nyugati karéjos bővítésével nyert alaprajz meglehetősen egyedülálló a középkori Magyarország ismert templomformái között. A rotundák átalakításának sokkal gyakoribb formája a négyszögletes hajóval történő megnagyobbítás. A kishánaihoz némileg hasonló alaprajz Rábaszentmiklósról ismert, ott azonban a hajóhoz északról csatlakozó karéjos templomrész nem bővítvény, hanem – az újabb, falvizsgálatot is magukba foglaló kutatások alapján – a rotunda hajójával és szentélyével egyidőben épült, legkésőbb a 13. század első felében.⁵⁰

A kishánai templom második építési korszakához már közvetett írott forrásokat is tudunk kapcsolni. Az 1325-ös birtokfelosztásban említett *Egyházasnána* település nagy valószínűséggel a középkori Kishánával azonosítható. Mint láttuk, az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék alapján a templomot Mindenszentek tiszteletére szentelték, s egy Michael nevű pap teljesített benne szolgálatot.⁵¹ A Kompoltiak szerepvállalása a rotunda átépítésében, a nyugati bővítvény kialakításában joggal feltételezhető, hiszen nánai birtokközpontjuk léte már a 13. századtól valószínű, a 14. századtól pedig szinte bizonyos.

49 Entz Géza 1980-as tanulmánya áttörést hozott a templomok nyugati karzatának értékelésében, s így általánosabban a templomon belüli kegyúri elkülönülés kérdésében is. ENTZ 1980.

50 LÁSZLÓ 2006. 251–254. Az új kutatások által felülírt korábbi elképzelések szerint a hajóhoz kapcsolódó északi és déli karéj egyaránt a 12. század végén, esetleg a 13. század elején épült a korábbi rotundához. GERVERS-MOLNÁR 1972. 33.

51 PÁMER 1970. 299–300.

14. A 15. századi templom rekonstrukciós alaprajza. Készült a rendelkezésre álló építészeti felmérések, ásatási dokumentációk és a falmaradványok megfigyelése alapján (a szerző rajza)

A kishánai templom első és második korszakáról a fentiekén kívül szinte semmit nem tudunk. Még az egykori ajtónyílások helye is ismeretlen, hiszen a köríves nyugati bővítésmény északnyugati ajtónyílása akár a gótikus átépítések eredménye is lehet.⁵² A középső kerek hajóban és a nyugati bővítésményben koporsós és koporsó nyomát nem mutató temetkezések kerültek elő, a bolygatott sírok korát pontosabban megállapítani nem lehetett. A nyugati bővítésmény egyik bolygatott sírjában a váz körül festett vakolatörmelékeket találtak. A piros, rózsaszín, fekete és sárga töredékek a templom gótikus átépítés előtti kifestéséről tanúskodnak.⁵³

Harmadik szakasz

A gótikus átépítés során a templom lényegében elnyerte végleges formáját. A rotunda kerek hajóját és félköríves nyújtott szentélyét elbontották, helyükre épült a korábbinál nagyobb, poligonális záródású új szentély és a közel négyzet alakú középső templomrész. A rotunda köríves nyugati bővítésményét nem bontották el, hanem egy diadalívyszerű pillér-

52 A közlemények és az ásatási dokumentációk erről nem adnak felvilágosítást. Figyelemre méltó, hogy az 1941. évi felmérés még egy szélesebb ajtónyílást jelez, mint az 1960-as évek során készült felmérések.

53 Ás. napló 1962. 5–7., 12–13.

párral csatlakoztatták az új templomhajóhoz.⁵⁴ Megépült a hajó déli oldalán a templomtorony és a szentély északi oldalán a sekrestye (14. kép). Mindez a változás valószínűleg egyazon építési szakaszhoz kapcsolódik, bár az átépítésekben bizonyos sorrendiség talán kirajzolható. Ebben a kérdésben az ásatási dokumentáció csak kevés segítséget nyújt. Az ásatási napló egyik bejegyzése szerint a templomtorony fala nyugatról be volt kötve a hajó falába, ami a torony és az új, középső templomrész egyidejűsége mellett szól.⁵⁵ Mint erről már szó esett, a középső templomrész északkeleti szögletében kirajzolódik a korábbi rotunda felmenő falának lenyomata a falsarokban. Emiatt elképzelhető, hogy a rotunda kerek hajóját csak a gótikus szentély elkészülte után bontották el, s nem sokkal később, az új hajófal felépítése után került sor a sarokban megmaradt korábbi faltöredék kifejtésére. A helyszínen megfigyelhető falcsatlakozások alapján igen valószínű, hogy a sekrestyét a gótikus szentéllyel egyszerre építették. Az 1962-es ásatási jelentés megállapítja, bár közelebbről nem indokolja, hogy a gótikus szentéllyel a templomtorony egykorú.⁵⁶ Ez nagyjából igaz is lehet, mivel az egész gótikus átépítés valószínűleg egy építési szakasz eredménye. Emellett szólnak azok a bordatöredékek is, melyeket a vár kőfaragványai közül a szentély, illetve a toronyalj egykori boltozatához lehet kapcsolni. Ezek bár nem azonos profillal rendelkeznek, de mind kétszer hornyoltak és befoglaló méreteik is pontosan megegyeznek (18. kép).⁵⁷

A gótikus átépítés legfontosabb keltezője az új szentély közepén kialakított sírgödör, illetve ennek sírköve (15. kép). A sírkő felirata megadja az eltemetett nevét (Kompolti László) és az elhalálozás évszámát: 1428. Feltételezésünk szerint az eltemetett egyben maga az építető, a gótikus átalakítások szorgalmazója; az évszám pedig hozzávetőleg megadja az építkezés lezárulásának felső határát. Mivel a sírgödör falai belevágnak a rotunda apszisának alapfalába (2., 4. kép), a sírhely csak a korábbi, patkó alakú szentély elbontása után készülhetett.⁵⁸ Minthogy semmi okunk hosszan elhúzódó építkezést feltételezni, valószínűleg az egész gótikus átépítés a 15. század első harmadában végbement. Az átalakítások alsó határát, a 14–15. század fordulóját a gótikus templomépület műformái, boltozati rendszere, műművei határozzák meg.⁵⁹

A templom valószínűleg továbbra is plébániatemplomként működhetett, bár ezt a templom körüli temetkezések egyértelműen nem bizonyítják. A nagyon kevés mellékletes sír közül négy (talán öt) keltezhető a gótikus átépítések idejére, illetve az azt követő időszakra, így az is elképzelhető lenne, hogy ez a néhány temetkezés csak a Kompoltiakat és szűkebb környezetüket takarja.⁶⁰ A sekrestye és a templomtorony felépítése, a szentély megnagyobbítása a korábbi temető egy részét elpusztította és megszüntette.⁶¹

54 A középső templomrész északnyugati pillérét az új hajófalba kötötték be. Ás. napló 1962. 5.

55 Ás. napló 1962. 3.

56 Ás. jel. 1962. 3.

57 A bordatöredékekről lásd alább, a szentély és templomtorony leírásánál.

58 Ás. napló 1962. 2–8.

59 A műformák alapján már Gerecze Péter 1902-ben 15. századnak határozta meg a templomtoronyt, 1941-ben Csányi Károly és Lux Géza szintén a 15. század elejére keltezte a templomtorony építészeti részleteit, majd Pámer Nóra stíluskritikai alapon hasonlóképpen a 15. századra helyezte a torony bordaíndításait és magát a gótikus templomot. A feltárót természetesen már a korábbi vélemények is befolyásolhatták. GERECZE 1902., CSÁNYI–LUX 1941. 82., Ás. jel. 1962. 3, PÁMER 1970. 301.

60 Szabó János Győző feltárásából két pártaöves sír, egy 1439-es Albert-éremmel keltezett sír és egy bizonytalanul keltezhető vascstallal ellátott sír. A 2008. évi feltárásból egy temetkezés, mely három darab 1443-as I. Ulászló-érmét tartalmazott.

61 PÁMER 1970. 301. Az építkezésekkel elpusztított korábbi temetkezéseket az 1963/49. és 1963/31. árok metszetrajzai is jelzik.

Az átépítések következtében a templom belső tere lényegesen nem nőtt meg, pontosabban a hívőközösség által használható tér nem gyarapodott jelentősen. Az építkezések háttérben ugyanakkor egyértelműen felismerhetjük a kegyuraság gyakorlásával összefüggő hatalmi reprezentáció megnyilvánulásait. Ezzel cseng össze, hogy a templom gótikus átépítésével nagyjából azonos időben alakították ki a várdombon az északi palotát is, melyet együtt előkerült 36 db Zsigmond-kori quarting keltez.⁶²

A Kompolti-síremlék

A kegyuraság legvilágosabb megnyilvánulása az új szentély közepén elhelyezett falazott sírhely, rajta a töredékeiben ismert sírkövel (15. kép). A sírkő három nagyobb töredéke még a „leventeásatások” során került elő, negyedik apró töredékét – mely a felirat „nana” szavát tartalmazza – az 1962-es ásatások hozták a felszínre.⁶³ A sírgödör 228 cm hosszú és 90 cm széles, a korabeli padlószinttől számítva 235 cm mély.⁶⁴ A sírgödör oldalait kövel burkolták, alja „jó minőségű öntött padozat” volt.⁶⁵ A sírkő eddigi legpontosabb leírása Engel Pál, Lövei Pál és Varga Livia tanulmányából való. „A sírkő rézsűvel mélyülő mezőjében dombormívű ábrázolás. A Sárkányrenddel övezett címerpajzsból semmi nem maradt meg, csak a sárkány tuskés páncéljának hátulsó vége, az ízelt fark kezdetével. A pajzs fölött eredetileg elhelyezkedő sisakra csak a felhajló, háromkaréjos levelekből álló sisaktakaró utal. A sisak fölött ötágú, lilimos koronából kinövő, széttárt szárnyú, jobbra néző sas alkotja a sisakdíszet.”⁶⁶

A sírkőről 1941-ben közzétett rajzi rekonstrukció két ponton felülbírálatra szorul. 1.) A sírkő köriratának jól olvasható részletei az alábbiak: „+ *hic iacet magnificus / ladisla' kompolth (...) nana (...) fili' / comitis stefani kompolth de / gene (...) cccc xx octavo*”. A körirat helyes olvasataként, lehetséges kiegészítéseként az Engel–Lövei–Varga-féle tanulmány álláspontját kell elfogadnunk, szemben a korábbi, kisebb részletekben tévedő feloldásokkal. „*Hic iacet magnificus Ladislaus Kompolth de Nana pincernarum regalium magister filius comitis Stefani Kompolth de genere Aba. Anno domini M° CCCC° XX° octavo*”.⁶⁷ 2.) A sírkő 1940-ben rekonstruált méretei nem felelnek meg a szentély közepén található sírgödör méreteinek. A töredékek alapján a sírkő egykori szélessége egyértelműen meghatározható volt (kb. 108 cm), ez összhangban van a sírgödör belső szélességével (kb. 90 cm), ha hozzávesszük, hogy a sírlapot egykor faragott kőből kialakított káva által süllyesztették a padlószintbe.⁶⁸ A sírkő rekonstruált hosszúsága (kb. 198 cm) azonban a sírgödör belső hosszúságát (kb. 228 cm) meg sem közelíti. A sírlap eredeti hosszúsága tehát feltétlenül nagyobb volt. Más kiindulópontból az Engel–Lövei–Varga-féle tanulmány szintén arra a következtetésre jutott, hogy a sírkő a rajzban rekonstruáltnál hosszabb volt. Véleményük szerint az ábrázolás hiányzó részletei alapján az eredeti

62 A pénzlelet a várudvarról nyíló pincelejárát alapfalánál, illetve alatta került elő. PÁMER 1970. 303. Az északi palota helyén ugyanakkor már korábban is állhatott valamiféle épület, l. uo.

63 A három nagyobb töredékről készült rajz mind az ábrázolás, mind a körirat tekintetében megbízható. A negyedik töredék 1962-es előkerülését bizonyítja a KÖH Tervtár, 12021. sz. dokumentumának 1962/44. felvétele.

64 Ás. napló 1962. 1. A sírgödör hossza a gödör alján 210 cm-re csökken egy, a gödör aljától számítva 60 cm magas jelentkező padknak köszönhetően. Körülbelül ezekkel a méretadatokkal találkozunk Pámer rajzi dokumentációjában is.

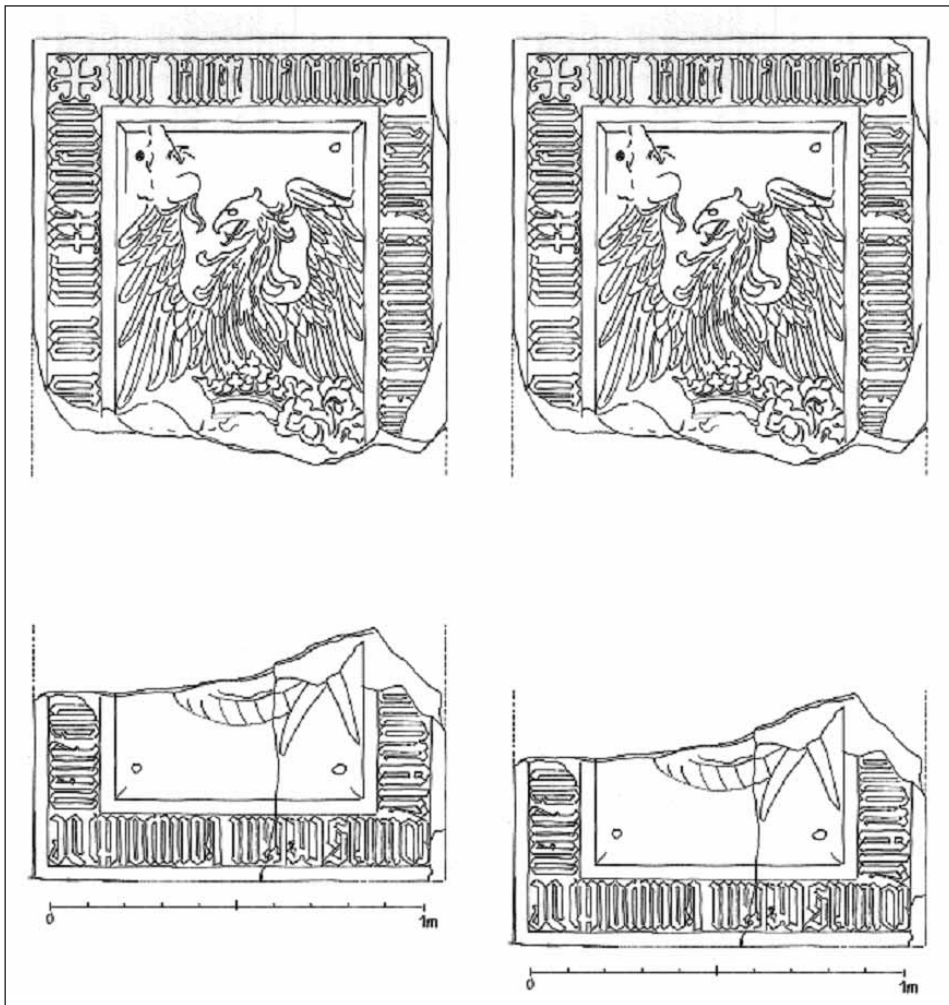
65 Ás. napló 1962. 1.

66 ENGEL–LÖVEI–VARGA 1983. 41–42.

67 Uo.

68 A sírgödörnek ezt a kávéval ellátott kő szegélyét az 1960-as évek ásatásai már nem találták meg, de az 1940-es évekből való felvételeken még felismerhető. KÖH Fotótár, 8878–8880. felvételek.

15. Kompolti László sírkövének rajzi rekonstrukciója. Csányi – Lux 1941 rekonstrukciós rajzának kiigazításával, 228 cm-es, illetve 246 cm-es sírlaphosszal számolva

sírlaphossz kb. 215 cm lehetett. Meglátásunk szerint ez a becsült érték még mindig nem lehet az eredeti: a sírgödör méreteit figyelembe véve a hosszúság mindenképpen elérte (s valószínűleg meg is haladta) a 228 cm-t.⁶⁹

A sírkő eredeti hosszúsága nyilvánvalóan nem érdektelen adat, hiszen ez határozza meg, hogy mekkora lehetett az elveszett heraldikai ábrázolás befoglaló mérete, illetve milyen hosszú részletek hiányoznak a sírkövet keretező minuscule feliratból. 215 cm-es sírlaphosszal számolva az említett tanulmány által javasolt körirat-rekonstrukció helytállóan látszik. 228 cm-es vagy ennél nagyobb hosszúság esetében a „...de genere *Aba*” és

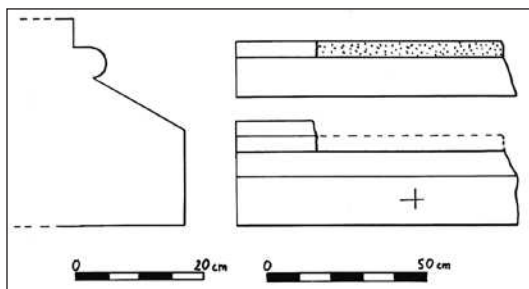
⁶⁹ Szándékosan fogalmaztunk óvatosan, hiszen az ésszerűnek látszó 246 cm-es hosszúság (228 cm + 2 × 9 cm-es kávába illeszkedő felület) a Zsigmond-kor bárói sírkövei között indokolatlanul nagynak tűnik.

az „Anno domini...” szövegrészletek között további hiányzó szót vagy szavakat kell feltételeznünk.⁷⁰

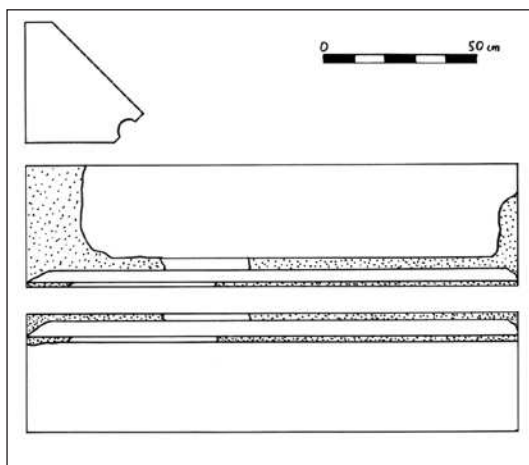
A templomkülső

A díszesen faragott sírfedlap mellett a templom gótikus átépítésének minden építészeti részlete bizonyos értelemben alkalmas a Kompoltiak művészeti reprezentációjának értékeléséhez. A gótikus templomkülső homlokzatainak függőleges tagolását az egyes templomrészek (nyugati bővítmény, középső hajó, templomtorny, szentély, sekrestye) kapcsolódása, valamint a szentély három déli támpillére határozta meg.⁷¹ Ez utóbbiaknak elsősorban természetesen statikai szerepe volt. A templomkülső homlokzatainak vízszintes tagolásához hozzájárult az új építésű részek (tehát a nyugati bővítmény kivételével mindenhol) körbefutó lábazati párkány. Részleteit megtalálták a sekrestye keleti falán, padkaszerűen kiugró egykori fészket pedig a szentély déli falán. A templomtornyban a lábazati párkány maradványai ma is megvannak; a feltárások idején még épebb állapotban voltak, hozzávetőleg azonosítható profillal (16. kép).⁷²

Szintén a vízszintes tagolást segíthette a vár faragott kövei között található két övpárkánytöredék. Ezek profilja rézsűbe metszett homorlat, mely a 45°-os lejtési szöggel ereszkedő vízvető lemez alját díszíti (17. kép). A profil megegyezik a templomtorny övpárkányának profiljával, mely az egykori templomfalaknál magasabb szinten övezi a tornyot. Azonban a templomtorny övpárkánya – ellentétben a koronázó párkánnyal – hiánytalanul megtalálható eredeti helyén. Egyes darabok visszahelyezésének, utólagos

16. Lábazati párkány nézetei (a szerző rajza)

17. Övpárkány nézetei (a szerző rajza)

70 A fentiek alapján a körirat Engel-Lövei-Varga-féle olvasatát a következőképpen módosítanánk: „Hic iacet magnificus Ladislaus Kompolth de Nana pincernarum regalium magister filius comitis Stefani Kompolth de genere Aba (...) Anno domini M° CCCC° XX° octavo”.

71 A támpillérek létét már 1941-ben Csányi Károly és Lux Géza is gyanította, de nyomaikat nem találták. Pámer Nóra ásatásai 1962-ben felszínre hozták a szentély déli falait erősítő három támpillér maradványait, melyeket a belső várfal építésekor a templomot körülölelő falba befoglaltak. CSÁNYI–LUX 1941. 82., Ás. napló 1962. 3., Ás. jel. 1962. 5. További keleti támpillérek egykori léte sem kizárt, ám ott a templomra rátaikaró belső várfalba az ásatások nem bontottak bele.

72 A sekrestye keleti falából a bemutatás céljából kiemelt lábazati párkánykövet a szentély déli oldalán helyezték el a lábazati párkány megmaradt fészkeiben. A kőfaragványon egy Z és egy + alakú kőfaragójelet észleltek, az utóbbi ma is kivehető rajta. Ás. napló 1962. 3., 11–12., Ás. napló 1963. 15., Ás. jel. 1962. 4., PÁMER 1970. 301–302.

kipótlásnak nincs nyoma sem a helyszínen, sem az ásatási és helyreállítási dokumentáció képi és szöveges anyagában, felméréseiben. További körülmények is megerősítik, hogy a két töredék biztosan nem a templomtorony övpárkányának részlete. Egyrészt a töredékek vízvető lemeze lényegesen hosszabb a torony övpárkányának vízvető lemezénél, így a két töredék magassága is jóval meghaladja a torony övpárkányának magasságát. Másrészt az egyik töredék hosszúsága 165 cm, ilyen hosszú egyenes darab pedig a templomtoronyon nem képzelhető el, mivel a 135°-os törésszögű sarokelemek már nem férnének ki a torony kb. 195 cm hosszú oldalain. Így hát az említett két töredék nem tartozhatott a toronyhoz, feltételezhető azonban, hogy egykor a templom homlokzatát díszítették. Erre utal a rézsűbe metszett homorlat megegyező profilja a két töredéken és a templomtorony övpárkányán, hiszen a templomtorony és a templom egységes építészeti díszítése igen valószínű, illetve a lábazati párkányt tekintve részben bizonyított. Másrészt mind a két töredék jelenleg a déli falszorosban található, s ez a körülmény a kishánai vár esetében általában jelentőséggel bír egyes kövek előkerülési, s részben eredeti helyét illetően.⁷³ Különösen igaz ez a 165 cm hosszú töredékre, melynek komoly tömege mellett igen valószínű, hogy több mint negyven éve nyugszik szinte mozdíthatatlanul eredeti lelőhelyén.⁷⁴ Az övpárkány legvalószínűbben a szentélyablakok könyöklőpárkányának (ismeretlen) magasságában képzelhető el.

A templomkülső ma ismert díszítései közé tartozott egykori kifestése is. Az 1940-es évek ásatásai fedeztek fel a templom nyugati bővítményének déli falán festésmaradványokat, mely a leventék elbeszélése alapján „architektonikus környezetben halfarkú szirént ábrázolt”. Mire Csányi Károly és Lux Géza 1941-ben a helyszínen megjelentek, az egykori festésnek már csupán összefüggéstelen töredékeit tudták megfigyelni. Azt azonban ők is megállapították, hogy a maradványokon – a festésmodor és az ábrázolás tárgya alapján – „a reneszánsz jelleg kétségtelenül felismerhető volt”, s így feltételelesen a 15. század végére keltezték azt.⁷⁵ Hogy e festésmaradványok a templom történetének melyik szakaszához kapcsolhatók, vitatható. Könnyen elképzelhetőek a gótikus átépítést megelőzően, az viszont nehezen hihető, hogy csak a 15. század végén keletkeztek volna. A templom falaira délről rátakaró belső várfal ekkor már szinte biztosan elkészült. Sokkal valószínűbb, hogy „az egykori festés összefüggéstelen töredékeit” Csányi és Lux hibásan keltezte ilyen késői korszakra, ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a kishánai belső várfal csak a 15. század legvégén, 16. század elején készült volna el.⁷⁶

A templombelső

A templom belsejének kifestéséről nem sok ismerettel rendelkezünk. Csányi Károly és Lux Géza 1941-es közleménye a belső falmaradványok színes foltjairól tudósít, melyek „inkább ornamentális jelleggel bírtak”. A kifestés egykor a boltozati bordákat is érin-

73 Elsősorban természetesen az 1940-es évek tereprendezésétől érintetlen területeken. A templomhoz köthető kőfaragványokon kívül más esetekben is megfigyelhető, sőt, egyértelműen igazolható, hogy néhány nagyobb faragott követ mind a mai napig nem szállítottak el eredeti előkerülési helyéről.

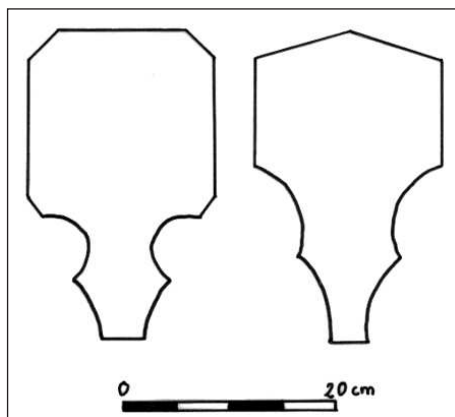
74 Ebből a szempontból a töredékek lehetséges eredeti helyeként még a külső kaputorony jöhet számításba a templomon kívül.

75 „Reneszánsz gondolat különben a festés mithologiai tárgya (szirén) és ez nyilvánul meg a festésmodorban, amely erősen emlékeztetett az esztergomi várpalota Vitéz János termének reneszánsz freskóira, különösen a zodiakus jegyek stílusára.” CSÁNYI–LUX 1941. 81–85.

76 CSÁNYI–LUX 1941. 85. A belső várfal felépülte már a templom történetének negyedik szakasza, a részleteket lásd ott.

tette.⁷⁷ Pámer Nóra hasonló megfigyeléseket nem tett, mára pedig csak a középső templomszakasz északnyugati falsarkában találjuk meg in situ az egykori falfestés néhány tenyérnyi egyszínű, vöröses foltját.

A gótikus templom padlóját 20 × 20 cm-es négyzetes téglákból alakították ki. A téglalburkolat a hármas tagolódású templomtér mindhárom szakaszában (köríves nyugati szakasz, hajó, szentély) előkerült, hol épebb, hol csupán törmelékes állapotban. Ásatási metszetrajz alapján a sekrestye padlóját szintén egy vékony habarcszterítésre fektetett téglalburkolat alkotta.⁷⁸

18. Boltozati bordák első és második csoportjának profilja (a szerző rajza)

A szentély és a sekrestye

A reprezentáció szempontjából lehangsúlyosabb épületrészek nyilvánvalóan a szentély és a templomtorony voltak. A szentély a templomok liturgikusan legkiemeltebb, elsődleges tere; míg a tornyok hagyományosan a reprezentációs törekvések egyik legjellemzőbb hordozói.

A nyolcszög öt oldalával záródó szentély liturgikus központja az egykori oltár volt. Maradványait a templomot átszelő 1962/1. kutatóárok északi metszetrajza jelzi: a szentély középtengelyében, a keleti falzáródástól kb. fél méterre mutatkoztak a metszetszfalban az oltár alapját alkotó nagyméretű szabálytalan kövek. Ez a kőalapozás alig 20 cm-rel nyúlt a padlószint alá.⁷⁹ A szentély további ismert építészeti részlete egy fülkeszerű bemélyedés a déli falszakaszon. A fülke mélysége körülbelül 50 cm, szélessége közel másfél méter, egykori magassága ma már egyértelműen nem állapítható meg. Kevés kétség fér hozzá, hogy egy ülőfülke maradványaival van dolgunk, sajnos kőfaragványai nem ismertek.⁸⁰

A szentély gótikus boltozati rendszerét az előkerült bordatöredékek alapján viszonylag jól ismerjük. A templom egykori boltozatához kapcsolható bordatöredékek két csoportot alkotnak. A bordák pontosan azonos szélességgel (17,5 cm) és magassággal (29 cm) bírnak, mindegyik a kétszer hornyolt típusból való, de eltérő profiljuk alapján jól elkülönülnek egymástól (18. kép).

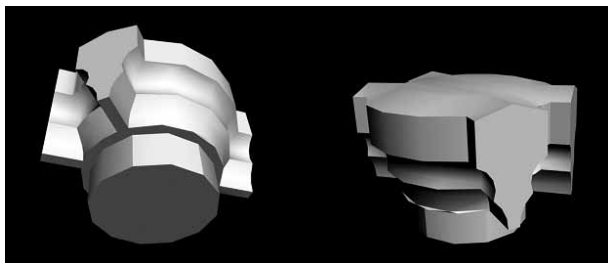
Az első csoport töredékei a templomtoronyhoz tartoztak, így azokról részletesebben csak később esik szó. A bordatöredékek második csoportja tizenegy darabot számlál, profiljuk az első csoporthoz képest nyújtottabb, hátsó felületük háztető alakú, a kétszer

77 CSÁNYI–LUX 1941. 85.

78 Ás. jel. 1962. 2, PÁMER 1970. 301. A sekrestye esetében az 1963/49. árok metszeteről van szó.

79 A vártemplom 1962-es és 63-as alaprajzai alapján a maradványok csak a kutatóárok északi oldalán mutatkoztak, az oltáralap középső és déli vége hiányzott. Talán ennek köszönhető, hogy a publikációban Pámer Nóra nem utalt az oltárra. Ugyanakkor az 1962-es helyreállítási tervben még szerepelt egy jelképes oltáralapozás kialakítása élére állított téglákból. Ma a szentélyben nincs jelölve az egykori oltár helye.

80 Az 1962-es ásatás tisztázta, hogy a fal fülkeszerű beugrása, melyet a Csányi–Lux-féle alaprajz még bizonytalanul jelölt, biztosan nem egy befalazott bejárat emléke. Pámer egyébként a bemélyedés ülőfülke voltát illetően nem foglalt állást, csak az ásatási naplóban rögzítette, hogy az 1941-es felmérés alapján várható eredménnyel szemben a fálnyílás nem bejárat. Ás. napló 1962. 2–3. A Csányi–Lux-féle alaprajzot l. az 1. képen.

19. A szentély boltozati zárókövének nézetei
(Szőke Balázs rekonstrukciója)

Minden boltozati borda, melyet az ásatási dokumentáció alapján az északi palotához lehet kötni, az egyszer hornyolt változathoz való. Ennek az egyszer hornyolt bordákból felépülő boltozatnak egy elég egységes szerkezete is körvonalazódik az északi palotában, köszönhetően a bordatöredékek mellett előkerült szintén egyszer hornyolt boltozatindító rétegeköveknek és záróköveknek. Másrészről minden bordatöredék, melyet egyértelműen a templomhoz lehet kötni, a kétszer hornyolt változathoz való, pontosabban e bordák első csoportjából. Úgy tűnik tehát, hogy az északi palota reprezentatív helyiségében vagy helyiségeiben kizárólag egyszer hornyolt bordát, a templomban pedig kétszer hornyolt bordát alkalmaztak a boltozat felépítéséhez. További érv a második csoport töredékeinek templomhoz kötése mellett a hozzájuk tartozó boltozatindító rétegekő és boltozati zárókő (19. kép) előkerülési helye.⁸¹ Előbbit az ásatási dokumentáció felvételei alapján a templomhoz közel eső külső kaputorony feltárása során találták meg.⁸² Utóbbit a feltárók a 198/E jelzéssel látták el. A jelzés E betűje nagy valószínűséggel a templomhoz nyugatról csatlakozó négyszögletes helyiségre utal, melyet az 1963. évi ásatási naplóban nevez a feltáró „E terepnek”.⁸³ Ezt megerősíti két ásatási fényképfelvétel is, melyen a zárókő valóban a fent nevezett helyen hever a földön.⁸⁴

A csoporthoz összesen két boltozatindító rétegekő tartozik, melyek egy-egy derékszögű sarokból indították egy-egy borda futását a sarok oldalaihoz képest azonos, közel 30°-os szögben. A boltozati zárókő és a két boltozatindító rétegekő nagy valószínűséggel együtt alkották a boltozatot a templomszentélyben. A boltozati zárókőn három borda befutásának csonkja figyelhető meg, egy negyedik helye az erősen lepusztult felületen csak feltételezhető. A zárókő bordabefutásainak és a két boltváll bordaíndításainak szögei, valamint a szentély pontosan ismert alaprajza lehetővé teszik az egykori szentélyboltozat feltételezhető szerkezetének megrajzolását. Mind a két bordaíndítás, mind a zárókő a szentély nyugati, keresztboltozatos szakaszában helyezkedhetett el, a szentély keleti, behúzott boltszakaszából nem ismerünk sem zárókövet, sem boltvállat.

A templomtornyot leszámítva a gótikus templom ablakkeretei közül csupán egynek ismerjük töredékeit. Ennek az egynek a templomhoz tartozása a töredékek előkerülési adataiból kiindulva igen valószínű. Az 1962. évi ásatási napló beszámol a feltárások második napján felfedezett „hatalmas fāragott kőről”, mely a szentély közepén kialakított sírgödör

hornyolt rész és a függőleges oldalak találkozásánál nem tömpítja élszedés. A töredékek templomhoz tartozása, azok előkerülési adataiból kiindulva, igen valószínűnek látszik. A kishánai várban a szétszórtan heverő kőfaragványok között a boltozati bordák két nagyobb halmaza lelhető fel: az egyszer hornyolt és a kétszer hornyolt bordáké.

81 Bár az 1960-as években már nem érintetlen lelőhelyről van szó, megfigyeléseink szerint az előkerülési hely mégis sok esetben utal a töredékek eredeti helyére.

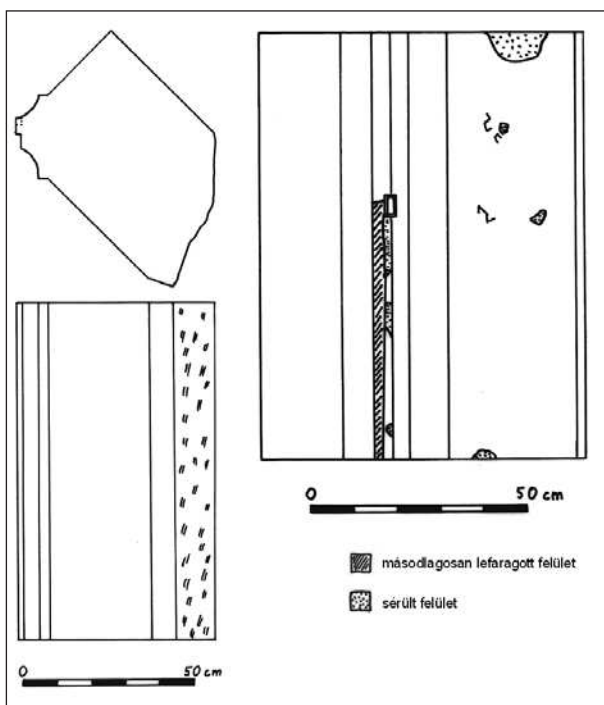
82 A felvételt l.: KÖH Tervtár, 12022/1965/3.

83 Ás. napló 1963. 33–36. Az összesítő ásatási alaprajzokon a helyiség már nem „E terepként” szerepel.

84 L. a KÖH Tervtár, 04150. sz. dokumentuma fényképei között.

kitisztítása során került elő a gödörben. Szerencsés módon fényképen is megörökítették a sírgödörben álló kőfaragványt (4. kép). Bár a profil a fényképen teljesen kivehetetlen, a kőtömb befoglaló formái és főleg sérülései az azonosítás helyességét kétségtelenné tették, hogy a templomablak egyik szárkövééről van szó (20. kép).⁸⁵

A két oldalról rézsűsen szűkülő ablakkeret-elem profilján a két homorlat által közrefogott keskeny középső lemezben alakították ki a tokhorony futását. A kőfaragvány szélesebb rézsűs felületén található sérülések közül két kisebb esetében valószínűleg a köemelő olló nyomáról van szó. Mivel a középkori templomok esetében az ablaktáblákat általában kívülről illesztették a tokhoronyba, a széle-

20. Az ablakkeret szárkövének nézetei (a szerző rajza)

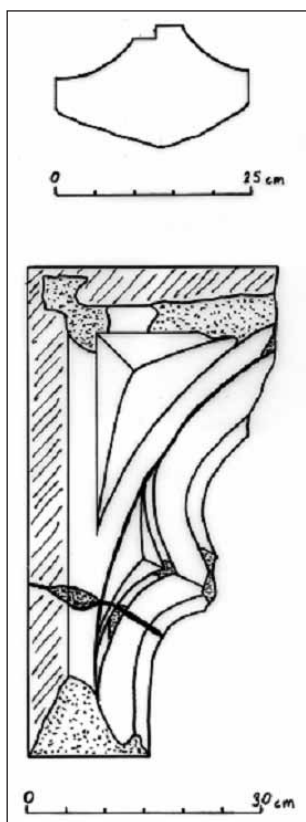
sebb rézsűs felület tekinthető az ablakkeret külső oldalának. A tokhorony az ablakkeret teljes hosszán végigfut. A kőfaragvány keskeny középső lemezébe kb. 37 cm-es magasságban egy téglatest alakú csaplyukat vésték, e csaplyuk után pedig kissé módosul a profil. A csaplyuk minden bizonnyal az ablakkeret vízszintes merevítő vasát fogta be, mely lehetőséget adott az ablaktáblák elválásztására is. A csaplyuk után a profil megváltozását egy másodlagosan bevésést, az ablakkeret belső oldalán futó tokhorony okozza. A templom külső tokhoronyra illeszkedő külső ablaktábláit nem lehetett kinyitni és becsukni, de később felmerülhetett az igény a nyitható ablaktáblákra. Ez lehet a magyarázata, hogy az ablakkeret alsó ablaktábláját idővel egy belső, nyitható ablaktáblával cserélték fel, s ehhez a belső tokhoronyot a merevítő vas magasságáig másodlagosan bevészték.⁸⁶

A szárkő profilja alapján lehetett az ablakkeret további négy töredékét meghatározni. Ezekből kettő, a két alsó sarokelem mára elveszett, Csányi Károly és Lux Géza 1941-es felvételein azonban egyértelműen azonosítható.⁸⁷ Az a tény, hogy már az 1940-es évek ásatásain előkerült a két sarokelem, szintén az ablakkeret templomhoz tartozása mellett szól, hiszen a levették kutatásai elsősorban a templom területére korlátozódtak. A másik két töredék az ablakkeret egyszerű háromkaréjos, orrtagos mérművéből való (21. kép). A töredékek alapján az egyenes záródású, rézsűsen mélyülő ablakkeret széles-

85 Helyreáll. tervdok. II., Manuálék, Ás. napló 1962. 1., a fénykép az 1962-es ásatási dokumentációban: 12021/1962/19. kép.

86 A másodlagos bevésés és az ablakkeret sérüléseinek értelmezését Buzás Gergely magyarázatának köszönöm.

87 KÖH Fotótár, 8878–8880. kép.

21. Az ablakkeret egyenes záródású töredékének nézetei. (a szerző rajza)

sége kiszervekeshető (kb. 120 cm), az ablakkeret magasságát pedig feltételezhető eredeti helye szabja meg (22. kép). Mindenképpen a templom új építésű részein látszik valószínűnek elhelyezése, a templomtornyon azonban nincs szóba jöhető keret nélküli ablaknyílás, a középső hajórész déli homlokzatát pedig szinte kitölti a hozzáépített templomtorny. Első körben talán szentélybeli elhelyezése látszik legvalószínűbbnek, ezzel szemben csupán két ellentetés lehet: 1.) A templomtorny jóval igényesebb, összetettebb szerkezetű műveit figyelembe véve a szentély ablakaihoz is egy díszesebb, magasabb színvonalú kőfaragvány illik. Ezt az egyébként logikus felvetést nem érezzük döntőnek, ugyanis több példa mutatja, hogy főleg a kis és közepes (falus) templomépítkezések nem feltétlenül követték ezt a logikát.⁸⁸ 2.) Egyenes záródású ablakkeret szentélybeli elhelyezése rendkívül szokatlan megoldásnak látszik. Ez utóbbi felvetés a középkori magyar emléktárhely ismeretében nehezen vitatható. Éppen ezért könnyen elképzelhető, hogy az ablakkeret eredeti helye a sekrestye, leginkább annak keleti fala.⁸⁹ Amennyiben az ablakkeret eredetileg a szentélyben volt, a szentély északkeleti sarkában a boltvállindítás felismerhető fészke (12. kép) és a templomtorny északi falán leolvasható hajómagasság (10. kép) alapján magassága 3 m körül lehetett. Ha az ablakkeretet eredetileg a sekrestyében helyezték el, kisebb magasság feltételezhető, a meglévő töredékek valószínűleg kiadják a teljes magasságot (kb. 230 cm).

A sekrestye középkori képéről egyébként nem sokat tudunk. Nyugati falán megmaradt egy, a falazókövekből kialakított (tehát keretkövek nélküli) kis falifülke, benne

polcnak vágott vajat nem figyelhető meg.

A templomtorny

A gótikus átépítés legépebben megmaradt emléke, a torony négy szintre tagolódik. Alsó szintjét az első emelettől az egykori boltozat látható maradványai: a torony két sarkában megmaradt boltozatindítások választják el (11–12. kép).⁹⁰ A boltozatindítások bordaprofiljához illő bordatöredékek adják a templom kétszer hornyolt bordáinak első csoportját (18. kép). Az 1962. évi ásatások első napján „2 db összetartozó gótikus borda-

88 Egyetlen példaként csak a sok tekintetben rokon nógrádsápi középkori templomra utalunk. Itt a hajó déli falán találunk a kishánai templomtorny mérműveivel közelálló ablakkeretet, a szentélyt ugyanakkor a tárgyalta kishánai egyszerűbb ablakkerettel szinte egyező, de csúcsíves záródású faragvány díszíti. CSÁNYI 1938., KOZÁK 1970.

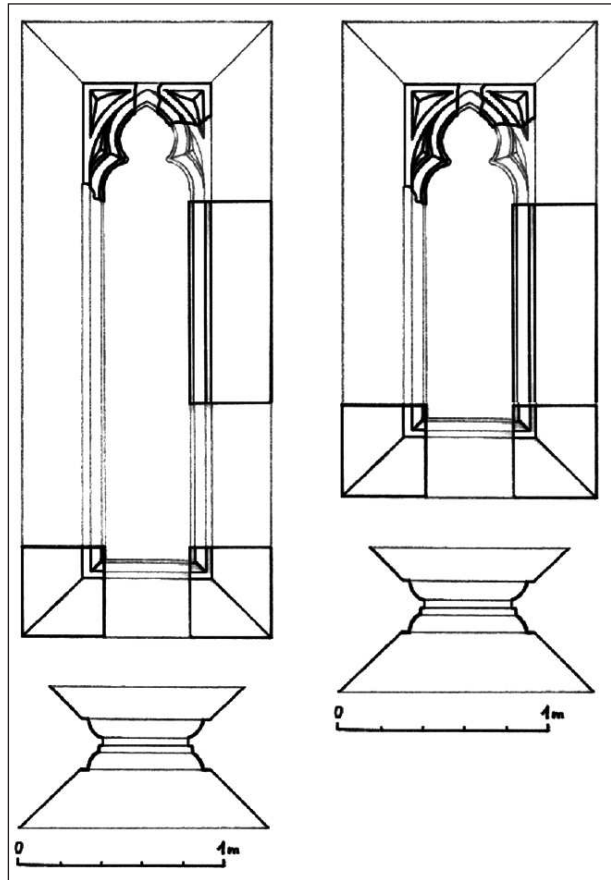
89 Erre a szempontra Mordovin Maxim hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

90 A helyreállítási dokumentáció alapján a bordaíndítások in situ maradványok. Bár tervezték egy bordatöredék utólagos visszahelyezését a délkeleti bordaíndításra, ez végül mégsem történt meg, így a helyszínen látható boltozati maradványok mind eredetiek. Vártpl. helyreáll. dok.

töredék került elő” a templom szentélyéből, ezek a róluk készült fénykép alapján szintén ebbe a csoportba tartoztak.⁹¹

A templomtorony délnyugati és délkeleti sarkának in situ boltozatindításai és falbordái a szentélyhez hasonlóan lehetőséget adnak rekonstrukciós kísérletekre. A rekonstrukció bizonytalanságát az adja, hogy a torony északi falának pusztulása és 1940-es aláfalazása miatt nem ismerjük pontosan a toronyalj alaprajzát. Amennyiben a toronyalj teljesen egybenyílt a hajóval, a boltvállak kb. 30°-os indítási szögei alapján egy egyszerű keresztboltozatos szerkezettel számolhatunk. Amennyiben a helyszínen ma látható falmaradványoknak megfelelően a toronyaljat a hajótól fal választotta el, s a két teret csak egy ajtónyílás kötötte össze, az alaprajz egy lényegesen rövidebb téglalap. Ebben az esetben egy valamivel nagyobb szakértelmet kívánó, összetettebb boltozati formát valószínűsíthetünk a templomtorony földszinti terében.⁹²

A torony alsó szintjén kell keresnünk a templom főbejáratának, kapunyílásának maradványait. A helyreállítások előtti, 1960-ból való fényképfelvétel alapján a torony déli homlokzatán a falhiány (lényegében a lepusztult kapunyílás) körvonalához, köveihez nem nyúltak hozzá a helyreállítások során.⁹³ Így a falhiány ’tetejét’ határoló, a falszöveten ma is megfigyelhető (és az építészeti felméréseken is rögzített) ívesen rakott kövek talán a kapunyílás záródásának egykori magasságára és csücsíves voltára utalnak (7. kép)⁹⁴ A falhiány felső vonala a torony belsejében hozzávetőleg a boltozat homlokívének vonalát követi. A kisnánai vár kőfaragványai közül mindössze egy töredéket le-

22. Az ablakkeret rekonstrukciója. Szentélyablakként a magasabb, sekrestyeablakként az alacsonyabb változat látszik valószínűnek (a szerző rajza)

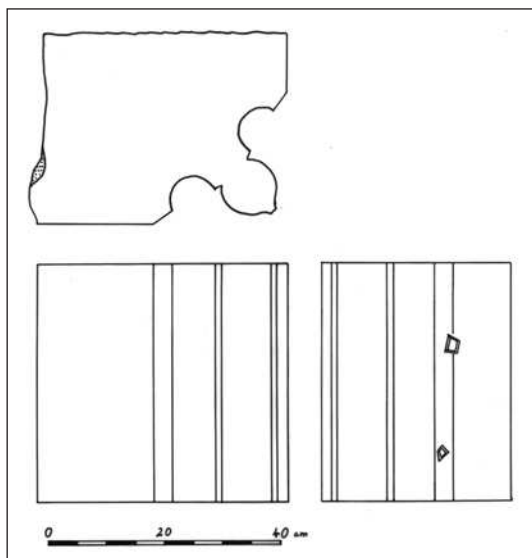
91 Ás. napló 1962. 1. A fényképfelvételén rögzített két összetartozó töredék ma már nem található meg a kisnánai kőfaragványok között.

92 A szentély és a torony boltozatának rekonstrukciója Szőke Balázs munkája, segítségét ezúton is köszönöm.

93 KÖH Fotótár, 51230. leltári számú felvétele.

94 Az elképzelés ellen szólhat, hogy az így körvonalazódó kapunyílás szokatlanul magasnak, hosszúkásnak tűnik.

23. Kapu béllelkő nézetei (a szerző rajza)

hetett a templomkapuhoz rendelni, melynek profilja: két részübe metszett homorlat által közrefogott körtetag (23. kép). Bár a templom két bejáratral rendelkezett, a köríves nyugati templomrész északnyugati falát áttörő kisebb ajtónyílásban a körtetagos kőfaragvány semmiképpen sem állhatott, ezt a lehetőséget az ajtónyílás szűk volta (1–1,5 m) eleve kizárja. A körtetagos kőfaragvány és a templomtorony egykori kapuzatának összetartozása mellett szól a kőfaragvány profilja, valamint (a legkésőbb) az 1960-as évek óta változatlan helye a déli falszorosban, a templomtoronytól néhány méterre.⁹⁵ Az elképzelésnek nem mondanak ellent a méretadatok sem: a belül kb. 2 m széles toronyaljban a kőfaragvány szélességéből következő kapukeret

még kényelmesen elhelyezhető. Ugyanakkor a feltételezés nem alapul megdönthetetlen bizonyítékokon, a körtetagos kőfaragvány eredeti helye elvileg máshol is elképzelhető.

A torony második szintjét csak egyetlen kisebb ablaknyílás törte át a déli oldalon, a nyílás körvonalai a falmaradványok pusztulása miatt kivehetetlenek. A második és harmadik szint közötti váltás a legmeghatározóbb a torony kialakítását illetően, a négyzetes alaprajz ugyanis itt vált át nyolcszögletessé. Az átmenetet a torony külsején gúlsán képezték ki, a torony belsejében konzolkövekkel oldották meg. A torony két támpillére közel az átmenet aljától indul (7–10. kép).

A nyolcszögletes toronytest sarkait egészen a torony tetejéig kváderkövekből alakították ki. A torony harmadik, már nyolcszögletes szintjén egy-egy ablaknyílás található az északi és a déli oldalon, utóbbiban a keskeny ablak rézsús szárkövei és szemöldökköve is megmaradt. A harmadik szintet a negyedik, legfelső szinttől övpárkány választja el, az övpárkány a torony nyolc oldalán teljesen körbefut. A negyedik, legfelső szint a legdíszesebb kialakítású: falait három méter magas nagy csúcsíves ablakok törik át a nyolcszög négy szemközti oldalán. A déli és nyugati oldalon az ablakok felső csúcsmezőjét ugyanaz a mérműforma díszíti: körbe szerkesztett négykaréj idom, alatta két oldalt megismételve ugyanez a forma félbevágva (24–25. kép). A keleti oldalon az ablaknak csak szárkövei maradtak meg, de valószínű, hogy hasonló mérműves csúcsmezővel rendelkezett egykor ez is.⁹⁶ Az ablakok szárkövei egyszerű faragásúak, rézsúsen metszett sarkuk a lábazatnál gúla alakú megállításban végződik. Osztósdár indulása – a csúcsmező erre utaló

95 Fentebb már említettük, hogy Kisanánán a kőfaragványok jelenlegi (a kőtárként hasznosított északi palotaszárnynon kívüli) helye gyakran – persze nem törvényszerűen – utal az előkerülési helyre.

96 Gerecse Péter 1902-es jelentése szerint a templomtorony díszes csúcsíves ablakai közül csak az északi „romlott el”. GERECE 1902. Gerecse megállapítása ugyanakkor nem jelent teljes bizonyosságot, templomtoronyról készített rajzán is megfigyelhető egy-két pontatlanság.

szerkezete ellenére – ma már egyik ablakban sem figyelhető meg.⁹⁷ Az északi oldalon látható csúcsíves ablak a többitől eltérő kialakítású, nyílása keskenyebb, keretköveit pedig végig csupán egyszerű rézsú díszíti. A torony legfelső szintjét koronázó párkány zárja le, ez azonban csak töredékeiben maradt meg. Egyes töredékei ma is nagyjából eredeti helyükön láthatók, profiljuk rézsúbe metszett homorlat (24. kép). A '60-as évek helyreállításait megelőző fényképfelvételek és felmérések egyértelműen tanúsítják, hogy a töredékek többségét a helyreállítási munkálatok során helyezték vissza, s csupán a délnyugati oldalról a nyugati oldalra átforduló egyetlen nagyobb töredék tekinthető in situ darabnak.⁹⁸ A templomtorony 1962-es felmérései során 1:10 méretarányú rajz készült az in situ koronázó párkány profiljáról is, ez alapján a várban szétszórta elhelyezkedő töredékekből 13 olyan darabot lehetett kiválasztani, melyek egykor szintén a templomtorony koronázó párkányához tartozhattak (26. kép). E 13 töredék és a templomtorony in situ, illetve visszahelyezett töredékeinek összesített hosszúsága nem haladja meg a koronázó párkány egykori futásának hosszúságát, így az egyszerű méretadatok nem zárják ki annak lehetőségét, hogy az összes töredék valóban mind a koronázó párkányhoz tartozott.⁹⁹

A hajó

Az 1962–1963. évi ásatások során felvetődött egy mellékoltár egykori létezésének lehetősége. A kör alakú nyugati bővítményt a hajótól elválasztó pillérpár erősen benyúlik a térbe, mintegy 100–130 cm hosszan. Az északi pillér nyugati oldala a padlószint felett néhány kőből álló, alap nélküli hozzáépítést mutatott. Az ásatási napló bejegyzése szerint ezzel „igazolódott, hogy valamilyen mellékoltár alapját képezte e néhány kő”.¹⁰⁰ Ugyanakkor „zavaró falrészletek” a szemközti déli pillér nyugati oldalán is mutatkoztak.¹⁰¹ Ráadásul véleményünk szerint egy hajdani mellékoltár létezése sokkal valószínűbb a középső templomszakaszt a szentélytől elválasztó déli diadalívpillér nyugati oldalán. Ott a sarokban a falmaradványok a mai napig egy közel vízszintes felülettel is rendelkeznek a járósinttől számított hozzávetőleg 1 m-es magasságban.¹⁰² A kérdés a csekély maradványok alapján ma már nehezen eldönthető, bizonyára ennek is köszönhető, hogy elképzeléseit Pámer Nóra közleményeiben már nem szerepeltette.

A gótikus átépítés utáni korszakra lehet keltezni a középső templomrész északi felében kialakított falazott sírhelyet, melynek alját a templom padlóburkolatával azonos téglákból rakták ki (3. kép). Mélysége kb. 1 m, mérete 222 × 117 cm volt. A sírgödör falait is téglával burkolták. A sír bolygatott volt, egy „feltehetőleg fiatal férfi” csontvázát, koporsóra utaló nyomokat és apró textilmaradványokat tartalmazott.¹⁰³ A sírhely 1962-es előkerülése kapcsán felvethető, hogy a fent leírt 1428-as sírkő töredékei esetleg mégsem a szentélyben található síremlékhez tartoztak, hiszen 1941-ben Csányi Károly és Lux Géza nyilván az alapján kötötte oda, hogy a hajóbeli sírhelyről még nem volt tudomása. Az utóbb előkerült sírgödör szélessége (117 cm) azonban számottevően meghaladja a sírkő szélességét

97 Az ablakkeretek könyöklőköveinek vízszintes felületén azonban az egykori osztósudarak nyoma megmaradt (25. kép).

98 L. pl. az alábbi felvételt: KÖH Tervtár, 12020. lelt. szám: 51231. A töredékek visszahelyezésének terve nem jelenik meg közvetlenül a helyreállítási iratokban. Vártpl. helyreáll. dok.

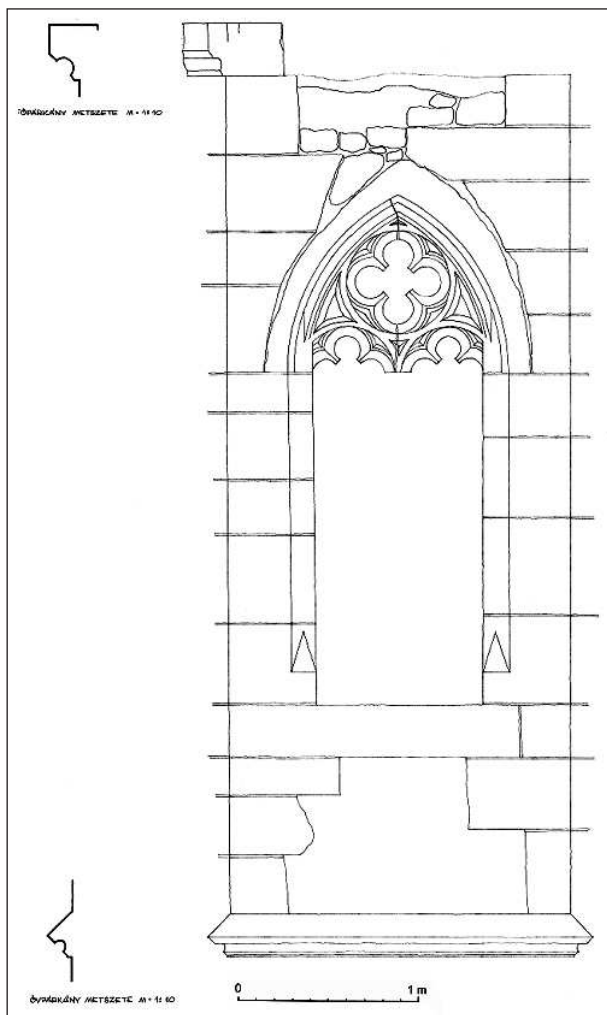
99 A templomtorony nyolc oldala által meghatározott hosszúság kb. 15,6 m, a töredékek összesített hosszúsága hozzávetőleg 12 m.

100 Ás. napló 1963. 12.

101 Ás. napló 1962. 2.

102 A falmaradványok egyértelműen nem a korábbi rotundához tartoztak (14. kép).

103 Ás. napló 1962. 6.

24. A templomtorony déli mérműves ablaka, valamint a koronázó- és övpárkány metszetei (Erdei Ferenc munkája 1962-ből, KÖH Tervtár, lelt. sz. 35024.)

falai mélyebb alapozással, jobb minőségben készültek, mint az eredetileg bővítés nélküli rotunda falai. Másrészt elhelyezkedése alkalmassá tette arra, hogy az átalakítások után esetleg nyugati karzatként használják.

A középső templomrész falainak kissé íves alaprajzát tekintve talán szintén kézenfekvőbbnek tűnne egy egyenes vonalú falakkal határolt hajó felépítése az átalakítások idején. A közel négyzet alakú hajó eredeti alaprajza – mint fentebb már említettük – kérdéses. Teljesen négyszög alakú azonban nem volt, falai kis mértékben biztosan követték a korábbi rotundahajó körívét. Ennek a nem egészen szabályos alaprajznak az árán talán

(kb. 108 cm). Kompolti László díszesen faragott sírköve amúgy is sokkal inkább társítható a szentély közepén a legelőkelőbb temetkezési helyet elfoglaló sírgödörhöz, mint a hajó északi felében kialakított sírhelyhez.

Reprezentációs törekvések és a templomalaprajz

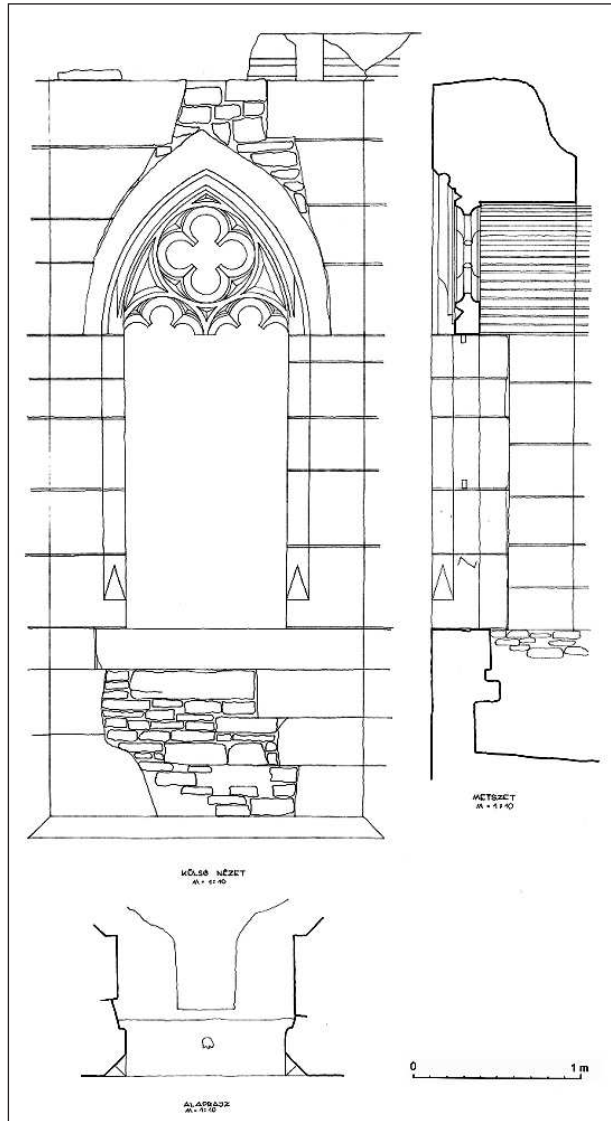
Az építészeti részleteket, kőfaragványokat áttekintve kirajzolódik egy töredékes kép a templom egykori építészeti gazdagságáról. Feltételezve, hogy mindez a Kompoltiak reprezentációs törekvéseit is tükrözi, felvetődik a kérdés: mivel magyarázható a templom szokatlan alaprajzi formája, miért nem építettek ki egy szabályosabb, 'ideális' gótikus formát az átalakítások idején.

A korszak „ideális” alaprajzi formájától (mely természetesen a valóságban így nem létezett) mindenképpen elüt a kisháza templom köríves nyugati bővítése. Ennek lebontásával ráadásul a rendelkezésre álló alapterület is bővíthetett volna nyugat felé.¹⁰⁴ Ugyanakkor a nyugati köríves templomrész meghagyása mellett szólhatott, hogy

104 Kelet felé a terep lejtése miatt valószínűleg nehezen lett volna bővíthető az alapterület.

részben megtakarították az új hajófalak alapozását, hiszen a felmenő falakat részben a rotunda alapfalaira rakták.

A templomforma szabálytalanságát különböző módokon értelmezhetjük: 1.) A templom teljes gótikus átépítésére, „szabályos” térforma kialakítására nem volt kellő fedezet, ezért csak a hangsúlyosabb, látványosabb részletekre (pl. templomtorony) fordítottak nagyobb figyelmet. A Kompoltiak az ország gazdagabb, hatalmasabb báróihoz kívántak hasonlulni építkezéseikkel, de lehetőségeik korlátozottabbak voltak. Ennek a magyarázatnak ellentmond a templomtorony és a szentély valóban gazdag, igényes kialakítása, valamint a Kompoltiak 15. század elején betöltött magas méltóságai.¹⁰⁵ 2.) A Kompoltiak reprezentációs törekvéseit ugyanakkor nem zárja ki az a tény, hogy a nyugati köríves templomrészlet meghagyták, s a középső templomrész szabályos alapozása helyett az új hajófalak részben a korábbi rotunda alapfalát követték. A középkorban egészen másképp gondolkodtak az építészetről, mint azt az utókor esetleg feltételezné, s ennek megfelelően nem úgy és nem annyira törekedtek a szabályosságra, mint azt utólag gondolhatnánk. Ez a megközelítés általánosságban véve helytállónak látszik, Kispánán esetében pedig egyik valószínű magyarázata lehet a sajátos templomalaprajznak.

25. A templomtorony nyugati mérműves ablaka.
A szarkó belső oldalán Z alakú kőfaragójel
(Erdei Ferenc munkája 1962-ből,
KÖH Tervtár, lelt. sz. 25025.)

¹⁰⁵ Kompolti István 1423–1425 között országbíró (iudex curiae), Kompolti Péter 1417–1420 között, majd Kompolti László 1421–1428 között pohárnokmester (magister pincernarum) stb. VIRÁGOS 2006. 45.

Negyedik szakasz

Pámer Nóra 1962–1963. évi ásatásai során számos bizonyítéka került elő annak, hogy a gótikus átépítés után a templom bizonyos ideig még szabadon állt, s csak később foglalták bele délről és keletről a belső várfalba. A várfal se a keleti, se a nyugati oldalon nem volt bekötve a templomtoronyba. A templomra rátakaró fal mögött előkerültek a gótikus templom vakolt falrészletei, valamint a templom lábazati párkánya. További bizonyítékok a nyolcszög öt oldalával záródó szentély támpillérei, melyeket a belső várfal építésekor a templomot körülölelő falba foglaltak bele.¹⁰⁶

A kishánai templom történetének negyedik szakasza attól a ponttól indul, amikor elkészült ez utóbbi fal, s ezzel talán egyidőben a külső várfal is. A várfalak felépítése a templom építészeti szerkezetén keveset változtatott, de a templom szerepének, használatának szempontjából bizonyára jelentőséggel bírt.

A külső és belső várfal keltezése összetett kérdés, mely szorosan összekapcsolódik az egész vár építéstörténetével. Jelen dolgozatban csupán a templom körüli temetkezésekből és egyetlen történeti adatból származó részleges következtetésekre vállalkozom. Így a kérdést nyilvánvalóan nem fogom eldönteni; más kérdés, hogy a korábban megfogalmazott vélemények (Pámer Nóra, Virágos Gábor) sem építettek igazán szélesebb alapra a várfalak keltezésében. A kérdés nehézségét az adja, hogy az 1445-ös rákosi országgyűlés Kompolti János újonnan épített várát említi (és fennmaradását engedélyezi), ugyanakkor a templomtól délre, a mai falszorosban a keltezhető sírok alapján még a 15. század második felében is temetkeztek. Két sírt pénzmelléklete keltezett: 1439-ből és 1443-ból, két másik sírt pártaöv melléklete alapján keltezett Szabó János Győző a 15. század harmadik negyedére és utolsó évtizedére.¹⁰⁷ Pámer Nóra az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy az 1445-ös újonnan épített várát palánkerősségként értelmezte, míg a külső és belső kővárfal elkészítését a temetkezések lezáródása utánra helyezte. Így került ki azt, hogy a falszorosban egy használatban lévő temetővel kelljen számolni, mely helyzet szerinte „nemesak szokatlan, de a falszoros keskenysége és a zavartalan közlekedés miatt lehetetlen is.”¹⁰⁸ Virágos Gábor ezzel szemben csupán a külső várfal felépítését keltezte a temetkezések megszűnésének idejére, a belső várfal felépítését pedig 1445 elé valószínűsítette. Utóbbi keltezését a késői sírok elhelyezkedésére építette: érvelése szerint a belső várfal azért helyezhető a 15. század elejére-közepére, „mivel számos temetkezés (köztük az 1439-es éremmel datált) a fal tengelyével egyező tájolású, míg számos korábbi temetkezést a fal elpusztított”¹⁰⁹

A sírok tájolása azonban, véleményem szerint, nem keltezi a várfal felépítését, mivel 1.) a négy biztosabban keltezhető 15. századi sírból kettő (a két pártaöves sír) tájolása nem a várfalhoz igazodik, hanem – a sírok többségéhez hasonlóan – a szabályos nyugat-keleti tájolást követi; 2.) semmi nem indokolja, legfeljebb a közvetlenül a várfal melletti temetkezések, hogy a tájolást a várfal megépítése után megváltoztassák és a várfalhoz igazítsák, hiszen a várfal irányítása a déli oldalon nyilvánvalóan megegyezik a templom

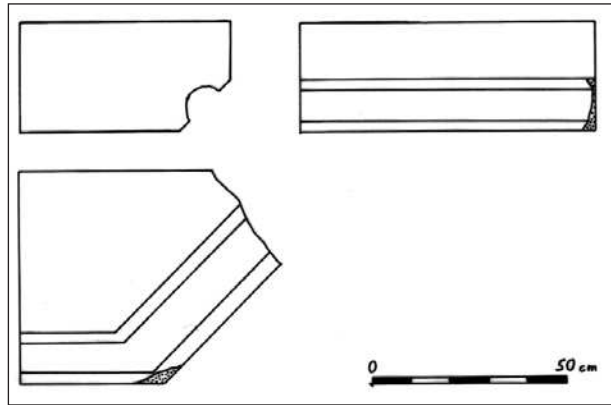
106 CSÁNYI–LUX 1941. 82., Ás. napló 1962. 3., 11–12., Ás. napló 1963. 15., Ás. jel. 1962. 4–5., PÁMER 1970. 301–302.

107 SZABÓ 1972. 59–65. A 2008-as ásatások hozták felszínre a három db. 1443-as érmét tartalmazó temetkezést. Az ásatás eredményeiről tájékozódni a www.egritortenesz.hu honlapon lehet.

108 PÁMER 1970. 306.

109 VIRÁGOS 2006. 50.

irányításával; 3.) a felső sírréteg¹¹⁰ várfal melletti temetkezései között is vannak a várfal irányításától eltérő tájolásúak. A sírok tájolása nem mutat szabályosságot, a második sírrétegben is találni a várfalal azonos irányítású temetkezést. Virágos Gábor másik érve („számos korábbi temetkezést a várfal elpusztított”) sem igazán helytálló, hiszen a várfal által elpusztított sírok egyikét sem tudjuk pontosabban keltezni, így ezek a sírok a 15. század második feléből

26. A templomtoronyhoz tartozó koronázópárkány-töredékek nézetei (a szerző rajza)

is származhatnának. Mindezek ellenére valószínűnek tartom a belső várfal 1445 előtti elkészülését, hiszen nehezen elképzelhető, hogy a 15. század közepén Kompolti János újonnan épített vára egy palánkerődítmény lett volna. A sírok – véleményem szerint – akkor segíthetnének a belső várfal keltezésében, ha ismernénk például a várfal alapozási árkának szélességét, s a két, falhoz közeli, pénzzel keltezett temetkezés e sávon belül esne. Ez esetben kijelenthetnénk, hogy a belső várfal 1439 vagy 1443 előtt elkészült, hiszen építése a sírokat nem pusztította el.¹¹¹

Mivel a belső várfal eredeti magassága (8 m) egyértelműen megállapítható volt,¹¹² pontos képünk lehet arról is, milyen magasságban takart rá a korábban szabadon álló templomra. Meglepő módon azt tapasztaljuk, hogy a várfal magassága és a templomhajó magassága¹¹³ (egyben a torony második és harmadik szintje közötti váltás, ahol a torony négyszögletesből nyolcszögletesbe vált át) megegyezett. Ezt az egyezést kétféleképpen magyarázhatjuk: 1.) a templom gótikus átépítése és a belső várfal lényegében mégiscsak egyidős; 2.) a várfal magasságát tudatosan a már álló templomhoz igazították. A két lehetőség közül azonban véleményünk szerint csak utóbbival számolhatunk komolyan, ugyanis a gótikus templom egykori szabadon álló voltának bizonyítékai kevés kétséget hagynak.

A külső várfal keltezése nyitott kérdés, magam a falszoros és a temető egyidejű létezését – bármennyire szokatlan is – nem tartom elképzelhetetlennek. Igaz, hogy egy működő temető zavarja a falszoros használatát, de a falszorosba kinyúló templomtorony ugyanúgy zavarhatta. A biztosan 15. század második felére keltezhető sírok kb. 4,5 méterre szűkítették le a közlekedést a falszorosban, a templomtorony ugyanennyire, a felső sírréteg sírjai pedig kb. 3,5 méterre (6. kép). Természetesen nagy a bizonytalanság, hiszen egyrészt a felső sírréteg sírjai nagyobb időtávon belül keltezhetőek, s a 15. század első feléhez is tartozhattak, másik oldalról viszont egyáltalán nem ismerjük a temető

110 Mint említettük, az ásató, Szabó János Győző megfigyelései szerint a sírok mélysége az eltemetés korára is utalt, a legfelső sírréteg sírjai a legkésőbbieknek bizonyultak. SZABÓ 1972. 57.

111 PÁMER Nóra és Szabó János Győző metszrajzain a belső várfal alapozási árka, a várfal építésekor elpusztított rétegek nem azonosíthatók.

112 PÁMER 1970. 313., 29. lábjegyzet.

113 Ahogy már említettük, a templomhajó egykori magasságát a templomtorony északi faláról véljük leolvashatónak.

kiterjedését déli irányban, hiszen a temető feltáró ásatási szelvényeket csak a falszoros északi oldalán jelölték ki. Mindenesetre nem tartom kizártnak, hogy a falszoros néhány évtizedig valóban úgy működött, hogy járható sávja a templom déli oldalán 3–4 méterre beszűkül a használatban lévő temető miatt.

A templom története negyedik szakaszának kezdetét (azaz a belső várfal megépülését) tehát feltételesen 1437 (Zsigmond király halála) és 1445 (a rákosi országgyűlés) közé keltezem. A külső várfal megépülésének keltezését jelen dolgozatban nyitva hagyom, megjegyezve, hogy a falszorosban használatban lévő temető létét – azaz a külső várfal 15. század közepi megépülését – nem tartom kizártnak.

A várfal vagy várfalak felépítésével hangsúlyosan felvetődik a kérdés: meddig működött a kishánai templom plébániaként, esetleg épült-e új plébániatemplom a falu lakóinak a várfalak felépülése után. A temetkezések ez esetben sem adnak egyértelmű választ. Mivel összesen négy sírt lehet a 15. századon belül pontosabban keltezni, elképzelhető, hogy a 15. század második felében már valóban csak a Kompoltiak és szűkebb környezetük használta a temetőt, a templom pedig esetleg elvesztette plébánia szerepét. A két pártáöves temetkezés amúgy is tehetősebb tulajdonosokra utal. A falszoros és a külső kaputorony megépítésével a Kompoltiak látszólag végleg kisajátították a kishánai templomot, de kérdéses, számolhatunk-e helyben egy másik templommal, vagy a falu népének alkalomról alkalomra szabad bejárása volt a vár együttesébe foglalt plébániatemplomba.

A templom látszólagos 'kisajátítása' valószínűleg nem volt teljesen idegen a korszak felfogásától. Ebbe az irányba mutat talán az is, amit a kegyuraság korabeli gyakorlatáról tudunk. A főúri családok ebben az időben szabadon rendelkeztek a kegyúri joghatóságuk alá eső plébániák és azok javadalmainak kiutalása fölött. Így azokat „oly klerikusok kapták meg, akik mint udvari káplánok, nevelők, gyóntatók szereztek érdemeket.”¹¹⁴ Az uralkodók esetében a kiutalás nem egyszer olyan módon történt, hogy abban láthatólag nem jelent meg annak az igénye, hogy a kinevezett személy tényleges lelkipásztori tevékenységet is tudjon folytatni távoli plébániáján. „Szinte úgy tűnik fel, mintha az uralkodók a plébániákat kezük ügyében levő javadalmaknak tekintették volna, amelyek adományozásáért nem kell Avignonba vagy Rómába folyamodniuk s így gyorsan átadhatók, esetleg egy-egy magasba ívelő pályát indítva el, titkárjuknak, orvosuknak.”¹¹⁵

Ötödik szakasz

A templom történetének ötödik fejezete egy mesterségesen elkülönített szakasz, mely csupán a jobb érthetőséget szolgálja – valójában azt az egyetlen időpontot vagy rövidebb-hosszabb folyamatot jelenti, mely során a templom romba dőlt vagy pusztulásnak indult, használatával pedig felhagytak.

Kézenfekvő, hogy az 1543-as török ostromhoz, a vár romba dőléséhez kössük a templom pusztulását is – kétségtelen, hogy ez a felső határ, ameddig még az épségben álló épülettel számolhatunk. Három darab kőfaragvány-töredék azonban fölveti egy korábbi komolyabb sérülés, esetleg egy pusztulási folyamat elindulásának lehetőségét. A bordatöredékek első, a templomtorony boltozatához tartozó csoportjából való az a darab, melyet váratlan előkerülési helye miatt örökítették meg fényképen az 1963. évi ásatások során. A bordatöredéket az északi palota nyugati pincéjében fedezték fel, a várudvar-

114 MÁLYUSZ 2007. 117.

115 Uo. 116–117.

ra vezető pincefeljáró pince felőli homlokzatába volt másodlagosan beépítve. A profil szimmetriatengelyén bekarcolt szerkesztővonal és egy T alakú kőfaragójel lehetővé tette a töredék egyértelmű azonosítását a vár kőfaragványai között.¹¹⁶ A másodlagos felhasználás ténye nyilvánvalóan felvet bizonyos építéstörténeti kérdéseket. Elképzelhető, hogy a bordatöredék rontott darabként került másodlagos felhasználásra. (Bár ennek semmi nyomát nem találtam a kövön, de a viszonylag kis töredéken utólag ez már nem ellenőrizhető.) Szintén nincs kizárva, hogy a boltozat építésekor – talán valamiféle számítási hiba folytán – felhasználatlanul maradt egy-két előre kifaragott borda. Önmagában nem lehetetlen a templom egykori részleges átboltozása sem, s a bordatöredékek második csoportja esetleg ennek az emléket őrizné. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a pincefeljáró homlokzatán szükségessé vált valamikor a 16. század első felében egy kisebb javítás, s ezért építették be az ekkor már sérült templomboltozat egyik bordatöredékét.¹¹⁷

A 2010-es ásatások során a külső várfalba befoglalt délnyugati épület feltöltési rétegéből előkerült egy homlokívtöredék, valamint közvetlenül mellette egy boltozati borda orrtöredéke. Az alig 30 cm magas homlokívtöredéket az egyező profil alapján egyértelműen a szentély boltozati rendszeréhez lehetett kötni. A réteg döntően 15. századi kerámiaanyagot tartalmazott. Pámer Nóra a délnyugati épület tárgyalt feltöltési rétegét a 15. század második felére keltezte a várfalak általa feltételezett megépülési ideje alapján.¹¹⁸ Virágos Gábor rendszerében a feltöltési réteg a 15. század végén – a 16. század elején keletkezett, szintén a külső várfal keltezése alapján.¹¹⁹ Annyi bizonyos, hogy a két kőfaragványt tartalmazó feltöltési réteg még a vár 1543-as ostroma és elpusztulása előtt keletkezett, minden bizonnyal a vár védelmi erejének növelését célzó átalakítások eredményeképpen. A homlokívtöredéket természetesen újfent értelmezhetjük rontott darabként (bár ennek ez esetben sem látszott nyoma), de újból fölvetődik a templom 1543-at megelőző sérülésének gondolata is.

Összességében nem állíthatjuk, hogy a három kőfaragványtöredék együttesen már kirajzol egy 1543 előtt elindult pusztulási folyamatot a templom történetében, ennek lehetőségével azonban számolnunk kell.

Összegzés

Négy évszázad építkezéseinek áttekintése után hasznosnak tűnik rávilágítani a főbb csomópontokra, s kiemelni az egyes építéstörténeti szakaszok sajátos vonásait.

Az első szakaszban, mely legkésőbb a 12. század közepén indul, felépült a rotunda kerek hajója és félköríves záródású nyújtott szentélye. A templomról alaprajzán kívül alig tudunk valamit, nem meglepő, hogy sajátos vonásokról sem beszélhetünk a templom első formája kapcsán. Az alaprajz a magyarországi rotundák általánosan elterjedt változatát mutatja.

A második szakaszban már megjelenik egy alapvető jellegzetesség: a rotundát nyugat felé egy köríves bővítménnyel látták el. Rotundák átalakítása (leginkább egy négyszög-

116 Érdekes, hogy a két bordacsoport összesen 15 töredékből éppen egyedül ezen az egy darabon lehetett csak kőfaragójelet megfigyelni.

117 A bordatöredéket nem szükségszerűen a pincefeljáró eredeti megépítésekor (azaz a Zsigmond-korban) falazták be; szélső helyzete egy későbbi javítás során történő beépítését is megengedi.

118 PÁMER 1970. 302–303.

119 VIRÁGOS 2006. 53–54.

letes hajó hozzáépítése) gyakori építészeti megoldás volt, egészen egyedi azonban az eredeti hajóval hozzávetőleg megegyező méretű köríves nyugati bővítmény csatolása. Sajátos módon az első különleges vonás megjelenésével nagyjából egy időben tűnik fel először a Kompolti család is olyan helyzetben, mint akik a templom építkezéseire helyi földbirtokosként hatással lehettek.

A 15. század első harmadában a templom lényegében elnyerte végleges építészeti formáját. A harmadik szakasz építkezéseiben a Kompoltiak szerepe már megkérdőjelezhetetlen: egy palotaépület emelésével nagyjából egyidejűleg alakították ki a templom új, gótikus formáját Kisnánán. A négyszögletesből nyolcszögletessé váltó templomtorony és mérművei, a poligonális záródású új szentély, az egykorú boltozati rendszer és egyéb kőfaragványok mind sok hasonlóságot mutatnak a korszak ismert templomépítkezéseivel. A templom alaprajza ezzel szemben meglehetősen egyedire alakult, melynek elsődleges gyakorlati oka valószínűleg az előzmények erősen befolyásoló hatása lehetett.

A negyedik szakasz váltoásaival két fontos sajátosság is körvonalazódik. A 15. század közepén a templom befoglalása a vár együttesébe kevés párhuzammal bír, de nem ismeretlen eljárás a magyarországi emlékanyagban. Ugyanakkor a templom építészeti különállásának felszámolása rendkívül kézenfekvő megoldás lehetett a Kompoltiak számára: a már korábban elkészült palota komolyabb erődítése nem nélkülözhetette a várdomb egészének körülkerítését. A negyedik szakasz másik sajátossága, hogy felmerül a templom körüli temető használatának folytatólagossága a várfalak felépülése utáni időkre, s ezáltal egy, a fűszorosban működő temető egykori léte.

A várfalak felépülése után legkésőbb 1543-ban, a várat ért ostrom idején a templom épülete is komoly sérüléseket szenvedhetett, s ezzel megkezdődött romjainak fokozatos, évszázados pusztulása.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF III. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest, 1987.
- Ás. jel. 1962 PÁMER NÓRA: Összefoglaló jelentés a kispánai várásatról. 1962. KÖH Tervtár, 12020. sz. tudományos dokumentáció. I.
- Ás. napló 1962 PÁMER NÓRA: Ásatási napló. Kispána, várterület. 1962. KÖH Tervtár, 12021. sz. dokumentum.
- Ás. napló 1963 PÁMER NÓRA: Ásatási napló. Kispánai várásatás 1963. KÖH Tervtár, 12021. sz. dokumentum.
- BARCZA–VIGYÁZÓ 1930 BARCZA IMRE–VIGYÁZÓ JÁNOS: A Mátra részletes utikalauza. Budapest, 1930.
- BOROVSKY 1900 BOROVSKY SÁMUEL: Heves vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 1900.
- CSÁNKI 1890 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890.
- CSÁNYI 1938 CSÁNYI KÁROLY: Alsósáp: Róm. kat. templom (Műegyetem középkori építészeti tanszékének közleményei: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei az 1937/38. tanévben.) *Technika*, 1938. 327–329.
- CSÁNYI–LUX 1941 CSÁNYI KÁROLY–LUX GÉZA: Nána vár romjai. (A m. kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei, 11.) *Technika*, 1941/2. 81–85.
- DEMKÓ 1914 DEMKÓ KÁLMÁN: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a 16. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. (1914) 210–233.
- ENGEL–LÖVEI–VARGA 1983 ENGEL PÁL–LÖVEI PÁL–VARGA LÍVIA: Zsigmond kori bárói síremlékeinkről. *Ars Hungarica*, 11. (1938/1) 21–48.
- ENTZ 1980 ENTZ GÉZA: Még egyszer a nyugati karzatokról. *Építés-Építészettudomány*, 12. (1980) 133–141.
- ERDEY 1860 ERDEY FÜLÖP: Nánavár. *Vasárnapi Ujság*, VII/40. (1860) 480., 482–483.
- GERECZE 1902 GERECZE PÉTER: Jelentés Kis-(előbb Felső-)Nána heves megyei községben levő várromok fentartásáról. Kézirat. KÖH Mikrofilmtár, 1902/537.
- GERECZE 1906 GERECZE PÉTER A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. (Magyarország műemlékei II.) Budapest, 1906.
- GERVERS–MOLNÁR 1972 GERVERS–MOLNÁR VERA: A középkori Magyarország rotundái. Budapest, 1972.
- Helyreáll. tervdok. II. Helyreállítási tervdokumentáció II. ütem. KÖH Tervtár, 08273. sz. dokumentum.
- HERVAY 2001 HERVAY F. LEVENTE O. Cist.: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001.

- ISTVÁNFFY 2003 ISTVÁNFFY MIKLÓS Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál 17. századi fordításában. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2003.
- KOZÁK 1970 KOZÁK ÉVA: A nógrádsápi r. k. templom feltárása. Magyar Műemlékvédelem 1967–68. (1970) 213–222.
- KÖH Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
- LÁSZLÓ 2006 LÁSZLÓ CSABA: Rábaszentmiklós középkori temploma. *Arrabona*, 44. (2006/1) 251–262.
- MÁLYUSZ 2007 MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 2007.
- Manuálék Manuálék. KÖH Tervtár, 12024. sz. dokumentum.
- PÁMER 1970 PÁMER NÓRA: A kispánai vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem 1967–68. (1970) 295–313.
- PÁSZTOR 1929 PÁSZTOR JÓZSEF: A Mátra. Budapest, 1929.
- PÁSZTOR 1933 PÁSZTOR JÓZSEF: Hevesmegye várai. Gyöngyös, 1933.
- ROMHÁNYI 2000 F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. s. l. 2000.
- SZABÓ 1972 SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: Gótikus pártaövek a kispánai vár temetőjéből. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, VIII–IX. (1972) 57–88.
- Vártpl. helyreáll. dok. Vártemplom helyreállítási tervdokumentációja. 1963. KÖH Tervtár, 16339. sz. dokumentum.
- VIRÁGOS 2006 VIRÁGOS, GÁBOR: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian Noble Residences and their Social Context in the Thirteenth through to the Sixteenth Century. *Archaeolingua Central European Series*. 3. 2006.

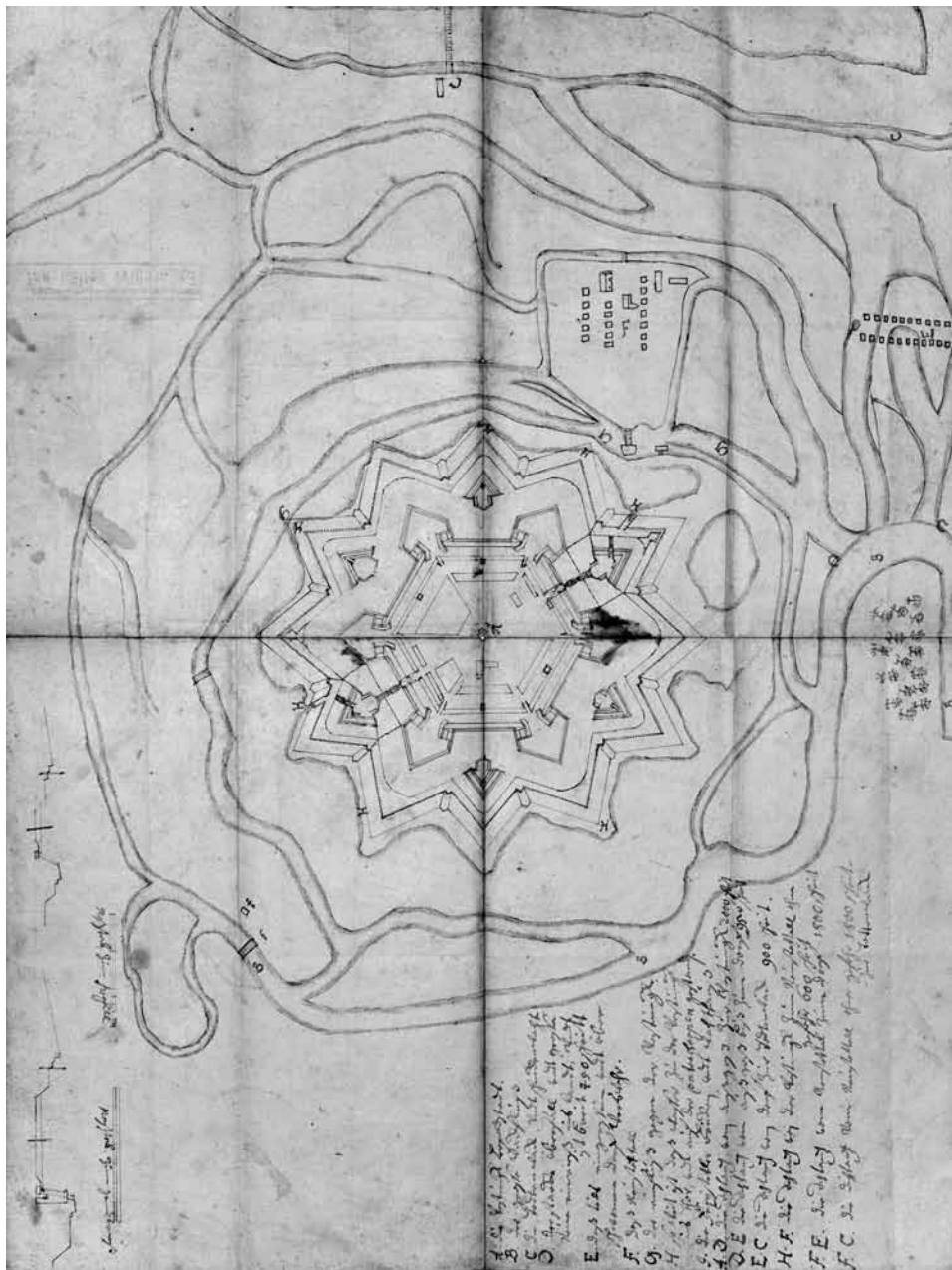
A VÁRALAPRAJZTÓL A VÁRMODELLIG Lipótvár számítógépes modellezésének tapasztalatai

A 16–17. századi hadtörténelem, ezen belül is a várkutatás rendkívül fontos forráscsoportját alkotják a váralaprajzok, illetve a várlátképek. Számos erősségről csupán eme képi információk állnak rendelkezésünkre, vagy csak ezek birtokában tudjuk a nem mindig egyértelmű leírásokat értelmezni. Ugyanakkor nagy kérdés, mennyire megbízhatóak ezek az ábrázolások. Nyilvánvaló botorság lenne a mai fotó- és felméréstechnika által biztosított minőséget és pontosságot számonkérni rajtuk, így nem is kérdés, hogy megfelelő szakmai kritikával kell kezelnünk ezeket. Másfelől épp a sokak által és sokszor használt Turcho-féle alaprajzokat a régészet gyakorta tekintette és tekinti kiindulópontnak, holott ezek köztudottan nem elsősorban a műszaki felmérés szándékával készültek, hanem a Haditanács tájékoztatására a védművek helyzetéről és az erősségek védelmi képességéről.¹ Hasonló a helyzet a látképekkel, amelyeknél az alkotók a legtöbb esetben a látványosságot tartották szem előtt, és kevésbé ügyeltek az építészeti szempontból fontos részletek hiteles ábrázolására vagy az arányokra.

1. Rekonstrukciós kísérlet

A várábrázolások értelmezésének egyik modern – de talán már nem is annyira újszerű – útja a háromdimenziós számítógépes megjelenítés.² Felmerülhet persze a kérdés, mi szükség van eme drága és bonyolult módszerre, ha egyszer van alaprajz és van látkép, esetleg leírás. Erre a kérdésre már az egri vár modellezése³ kapcsán is megkíséreltem választ adni, és most is csak megismételni tudom az akkor mondottakat. Ez a módszer egyfelől lehetővé teszi, hogy a szélesebb közönség számára is értelmezhetővé tegyük e korabeli források adatait, nem beszélve arról, hogy legtöbb várunk és más műemlékünk olymértékben

- 1 Ennek ékes bizonyítéka, hogy a felmérésekhez kapcsolódó eredeti iratok közül csupán a Győrre, Komáromra, Tatára vonatkozóak építési jelentések, a többi egyszerű várléltár. ÖStA KA HKR Akt. 1572 May No. 77. Exp. fol. 1–86. (a továbbiakban: HKR Akt.).
- 2 Kísérletezésemmel szerencsére nem vagyok egyedül, l. pl. a győri erődítmény, illetve a középkori kanizsai és a solymári vár modelljét. http://www.mult-kor.hu/20100606_gyor_vara_ujratolteve; http://www.mult-kor.hu/20100510_virtualisan_szuletett_ujja_a_solymari_var; <http://kanizsaivar.blogspot.com/>. L. még az egri vár modelljére: <http://www.slideshare.net/szecsey/a-16-szzadi-egri-vr-3ds-virtulis-rekonstrukcija> (a letöltések ideje: 2010. ápr. 15.).
- 3 DOMOKOS 2001. Röviden szólnom kell itt a számítógépes háttérrel. Miként akkoriban sem, úgy ma sem áll rendelkezésemre professzionális CAD-program, de menet közben megértettem, hogy erre nem is nagyon van szükség, legalábbis egyelőre nincs. Mégpedig azért, mert létezik az interneten ingyenes program erre a célra, mégpedig a Google által készített SketchUp, amely a kutatási célokat teljes mértékben kielégíti, így felesleges a drága termékeket megvásárolni. A látvány persze nem lesz tökéletes, de véleményem szerint az objektumok akár nagy részletességű bemutatására is megfelel. Másfelől ez a program könnyen, gyorsan megtanulható, egyszerű eszközökkel dolgozik, mégis, némi fantáziával, segítségével bármit megalkothatunk. Ez a program lényegesen fejlettebb, mint a 2000–2001-ben általam használt VRML, amelyről akkori cikkemben részletesen írtam. Arra persze a felhasználónak fel kell készülni, hogy a fejlettebb, nagyobb tudású program lényegesen nagyobb gépigényt támaszt, így irodai célú számítógépeken egy bizonyos bonyolultsági szint után nem érdemes vele próbálkozni.

1. Lipótvár alaprajza 1689-ből

elpusztult, hogy romjaik a laikusok számára már jóformán semmit sem mondanak. Másfelől pedig a szakemberek számára nyilvánvalóvá válnak az ábrázolásokon belüli, és az azok közötti ellentmondások is, ez pedig rendszerint alaposabb kutatása és gondolkodásra késztet. Ezek az ellentmondások persze csak növelik az értelmezési nehézségeket, de mégis arra kényszerítenek, hogy a meglévő egyéb források bevonásával megpróbáljunk egy *elfogadható rekonstrukciót* alkotni.

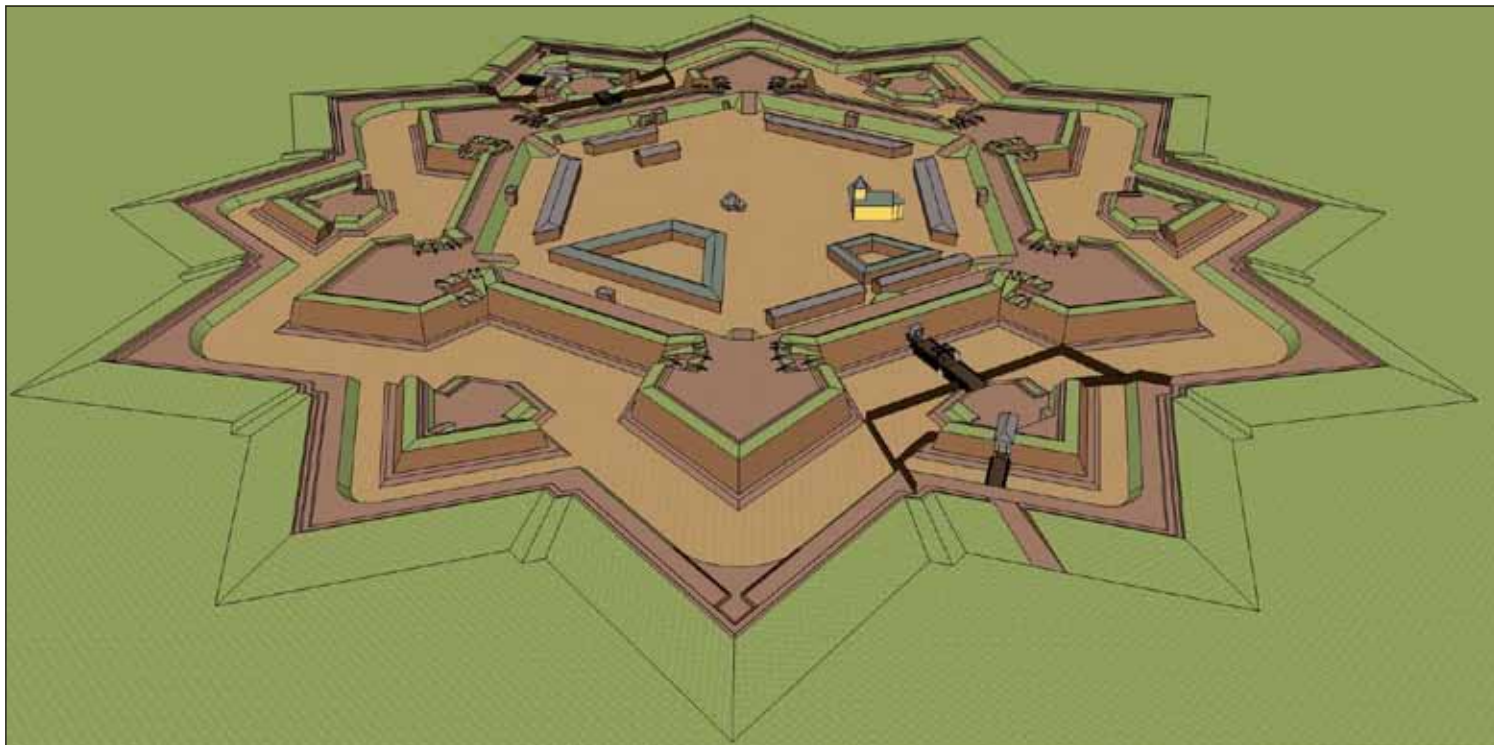
2. Lipótvár az űrből fotózva

Mert itt valójában erről van szó, a hiteles információkon túl a szakemberek számára még elfogadható mértékű értelmezésről, kiegészítésről. Mivel ezen ábrázolások, mint mondtam, nem tekinthetők mai értelemben vett műszaki rajzoknak, így a hiányosságokat csak az analógiák és az általános építészeti elemek ismeretében lehet valamilyen formában kijavítani. Tehát, miként ezt már az egri vár modellezéséről írott tanulmányomban is kiemelttem, most is hangsúlyozni kívánom, hogy itt *rekonstrukciós kísérletekről* kell beszélni, nem pedig az egykor volt valóság tökéletes visszaállításáról. Az a háromdimenziós számítógépes modell, amelyről az alábbiakban szó lesz, épp arra szolgál, hogy rávilágítson az ábrázolások értelmezésének nehézségeire, az azokban fellelhető ellentmondásokra. Ezekről ugyanis ritkán beszélnek a rekonstrukciók készítői. Vagy mert érdektelennek tartják az Olvasót technikai részletekkel untatni, vagy – és ezzel senkit nem óhajtok megsérteni – nem akarják bevallani, hogy munkájukban mennyi a valós, bizonyítható tényanyag és mennyi a fantázia szüleménye.

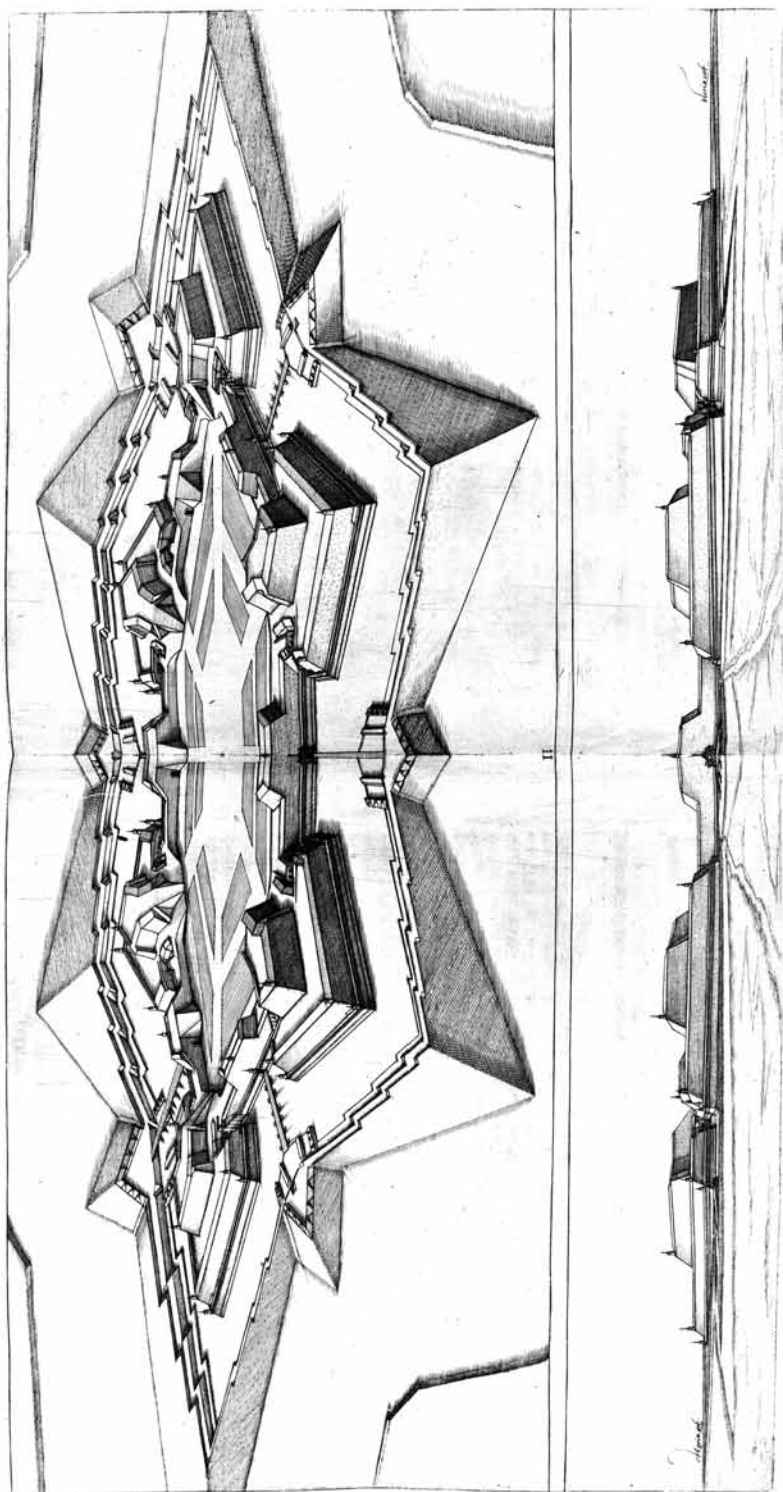
2. Lipótvár, a számítógépes modellezés konkrét tárgya

Jelen írásomban elsősorban egy konkrét alaprajz⁴ (1. kép) hitelességét kívánom vizsgálni egy konkrét példa, Lipótvár (ma: Leopoldov, Szlovákia – 2. kép) kapcsán, az erőd ezen alaprajza alapján megszerkesztett számítógépes modelljével (3. kép) összevetve. Ez látszólag ellentmondás, hiszen hogyan lehet következtetni egy számos ponton nehezen,

4 ÖStA KA Kartensammlung (a továbbiakban: Kartensammlung) K VII k 210-50. (eredeti helye: HKR Akt. 1689 Mai No. 286. Exp.).

3. Lipótvár számítógépes modellje, észak felől nézve

4. Daniel Speckle erődtervezete

vagy egyáltalán nem értelmezhető alaprajzból felépített, ennél fogva nyilvánvalóan tökéletlen modell alapján az előbbi problémáira. A válasz mégis egyértelmű: lehet! Mégpedig azért, mert a kétféle képi információ alapvetően eltérő jellegű. Röviden arról van szó, amiről az egri vármodell esetében már szoltam, hogy a papíron meghúzott vonal térbeli elhelyezéséből kiderül, hogy az a valóságban is kivitelezhető-e, avagy nem. Érthető módon a szabálytalan alaprajzú, hegyes terepen épült egri várnál számos kritikus pont adódott, de talán az is jogos kérdés, hogy milyen problémák lehetnek egy sík terepen, szabályos alaprajzi elrendezésben, ismert elvek alapján emelt olasz rendszerű (?) erőd-nél? A válasz most is határozott: e problémák épp azért válnak a korábbiaknál is nyilvánvalóbbakká, mivel egy szabályokkal jól „körülbástyázott” építési eljárásról van szó. Ez indokolja, hogy Eger után Lipótvár modellezésének nehézségeit is bemutassam.

Az imént megkérdőjeleztem, hogy Lipótvár olasz rendszerű erődítmény lenne. Kétkedésem nem az alapoknak szól, mivel Lipótvár legfőbb várépítészeti vonásai kétségbevonhatatlanul az olasz rendszert idézik, miként szinte mindegyik, abban az időszakban emelt bástyás vár esetében is ez a helyzet. Ám van néhány elem, amely már túlmutat azon. Ezek egyike a glaxis⁵ mellvédjének fűrészfog-szerű kialakítása a kétszintes fedett úttal, a másik az ún. mellékszárny alkalmazása, illetve ilyenek a ravelinek belső oldalán kétirányban kialakított alacsony árokpáasztázó lőállások. Ezek pontos mibenlétét alább még kifejtem, itt csak arra utalnék, hogy ezek a jellegzetességek az olasz rendszer első, korát messze megelőző továbbfejlesztőjénél, Daniel Specklénél bukkanak fel először (4. kép).⁶

3. Lipótvár erődjének születése

Lipótvár erődítménye méltatlanul kevés figyelmet kapott a magyar történeti emlékezetben éppúgy, mint a kutatásban, pedig mind a Rákóczi-szabadságharc, mind az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején jelentős szerepet játszott a harcokban. Ám épp a török korszakban, amikor nagy anyagi áldozatok árán megépítették, a megépítés tényén kívül igazán fontos esemény nem történt az erőd körül. Sőt, így utólag talán azt is mondhatnók, hogy Lipótvár bizonyult a legkevésbé kifizetődő védelmi létesítménynek a maga korában, mivel első vonalbeli erődítményként mindössze 12 esztendeig, 1673-tól 1685-ig funkcionált. Persze jogos a kérdés: ki tudta ezt akkor előre?

Lipótvár születése az 1663–1664. évi török háború hadieseményeiből eredeztethető. A Habsburgok számára a háború egyik legsúlyosabb veszteségét jelentette, hogy 1663. szeptember 23-án a védők a viszonylag korszerűnek mondható Érsekújvár feladására kényszerültek. Hogy ebben mekkora szerepet játszott a bécsi katonai vezetés tehetetlensége, a zilált pénzügyek, vagy éppenséggel gróf Forgách Ádám várparancsnok katonai baklövése (ti. a párkányi vereség, augusztus 6.), azt most ne feszegezzük. Tény, hogy Érsekújvár elfoglalása után a török portyák számára megnyílt a Vág völgy, illetve annak az elvi lehetősége, hogy a Bécs előterét biztosító legfontosabb őrhelyeket, Gyórt,

5 A várépítészeti szakkifejezéseket nem szándékozom részletesen magyarázni, l. erre: DOMOKOS 1986., DOMOKOS 2009.

6 SPECKLE 1589. Itt kívánom megjegyezni, hogy azon egyre többször felbukkanó vélekedés ellenében, miszerint Magyarországon tisztán a Vauban-féle rendszer szerinti erődítmények épültek volna, határozott álláspontom, hogy erre még a török kor után sem került sor, noha természetesen hatása nem zárható ki.

Komáromot és Magyaróvárat észak felől megkerüljük.⁷ A veszély elhárítása megkövetelte egy új, korszerű erődítmény felépítését ezen támadások megakadályozására. A vasvári béke erre lehetőséget biztosított, midőn megengedte a Habsburg (I.) Lipót császárnak és magyar királynak (1657–1705), hogy Érsekújvár helyett új erődöt építtessen.⁸

Az első, általam talált utalások az új erődítmény létesítésére két, azonos időpontban, 1664. december 16-án keltezett iratban található. A (feltehetően) korábbiiban, a Haditanács által az Udvari Kamarának írott emlékeztetőben olvasható, hogy az uralkodó a magyar tanácsosokkal megbeszélést tartott „a Magyar Királyság biztonságát érintő kérdésekről”, és ennek nyomán parancsot adott, hogy a Vág-vonal megerősítéséhez és új erődök (pl. a későbbi Lipótvár) építéséhez gyűjtsenek pénzt és építőanyagot.⁹ Az (ismét csak feltehetően) ennek hatására megszületett másik iratban az Udvari Kamara továbbította a parancsot a Magyar Kamarának.¹⁰

Rövidesen beindult a hivatali gépezet. Már 1665. január-február folyamán tanácskozások folytak az új hatbástyás, ekkor még név nélküli erőd (mostmár csak egyes számban!) építésének lehetőségeiről, a szükséges pénzeszközökről.¹¹ Március 2-án az Udvari Kamara megkeresést intézett a Haditanácshoz, hogy járjanak el Graf von Abensperg und Traun császári főhadiszertárnoknál,¹² hogy a bécsi főhadiszertárból biztosítson szerszámokat és mestereket a munkálatok megkezdéséhez.¹³ Március 13-án Melchior Augspurger „Ingenieur”, azaz a vár építésének irányításával megbízott várépítő mester már be is nyújtotta pontos listáját az munkákhoz szükséges ember- és anyagigényről.¹⁴

7 Nyilvánvaló, hogy erre kisebb portyázó csapatoknak volt lehetőségük, mivel nagyobb hadseregek felvonulására a hegyes terep kevésbé alkalmas. Ezen állítást igazolja, hogy az oszmán hódítás alapvetően az Alföld és a hegyvidékek határán megrekedt, tartósan azon túl nem tudott terjeszkedni.

8 „Artikel VIII. Ihrer Kaiserlichen Majestät ist es gestattet, zur Verteidigung ihrer Gebiete, in der Gegend der Waag und des über der Waag [am rechten Ufer] gelegenen Gutta eine neue Festung (fortalatio) zu errichten.” WAGNER 1964. 440.

9 ÖStA FHKA HKA HFU (a továbbiakban: HFU) r.N. 218. 1664 Konv. Dec. fol. 96–98. A Vág-vonal megerősítése nyilvánvalóan nem csak a későbbi Lipótvár megépítését jelentette, hanem több más kisebb vár, mint Gutta, Sellye, Sempte, felújítását is. A békekötés után számos további várat is erődítettek Alsó-Magyarországon, mint pl. Nyitra, Trencsén, Léva.

Itt kell megemlítenem, hogy Lipótvár építésének szinte teljes megmaradt anyaga az Osztrák Állami Levéltár Pénzügyi és Kamarai Levéltárának „Hoffinanz Ungarn” elnevezésű fondjában található, ami annak ismeretében, hogy a Haditanács mindössze 300 forintos összeghatárig rendelkezhetett pénzzel, talán nem annyira meglepő. Érdekes azonban, hogy nem csak a pénzügyi tárgyú, hanem a konkrét építkezéssel kapcsolatos iratok is a HFU-ban találhatóak. Ugyanakkor a 19. század végi brutális selejtezés után csak a Haditanács iktatókönyvei alapján sejtethetjük, hogy a Hadilevéltár „Akten des Wiener Hofkriegsrates” nevű fondjában milyen és mennyi irat lehetett a várról. A helyzet annál is érdekesebb, mivel a többi nagy erődítmény, mint Győr, Komárom, Érsekújvár stb. építésével kapcsolatos anyagok zöme láthatóan eredetileg is a Hadilevéltár állományába került és ott is maradt fenn, míg a Pénzügyi levéltárban jószerével csak a pénzkiutalásokra vonatkozó iratok találhatóak.

10 HFU r.N. 218. 1664 Konv. Dec. fol. 30–31.

11 HFU r.N. 219. 1665. Konv. Febr. fol. 19–22. 1665. febr. 14. Az itt található előzetes számítás szerint az erőd felépítésének költsége 296166 forint lesz. Természetesen ennek végül a többszörösét költötték el. Egy későbbi, feltehetően 1671 elején készült kimutatás szerint 1670 végéig csak készpénzben 263450 f-ot költöttek Lipótvárra. HFU r.N. 232. 1671. Konv. Jänner fol. 239. s.d.

12 Kaiserlicher General Land- und Hauszeugmeister.

13 HFU r.N. 219. 1665. Konv. März fol. 2., 22.

14 Uo. Konv. April fol. 5–9. Augspurger elsősorban Komárom építkezéseit irányította. Ezt igazolja, hogy kérelmet nyújtott be ottani zsoldjának és utazási költségeinek kifizetésére. Uo. Konv. März fol. 43–62. 1665. márc. 9. Feltehető, hogy ideiglenes megbízást kapott Lipótváron, amelynek építkezéseiről többször is jelentett. Halálának pontos időpontját még nem ismerjük, de a Haditanács 1666. febr. 23-án értesítette a Kamarát, hogy Lipót császár parancsára az elhalt komáromi építőmester, Melchior Augspurger helyét a jelenlegi győri építőmester, Francesco Baron de Wymes kapja meg. HFU r.N. 221. 1666 Konv. April fol. 42–43. Mindenesetre 1666-ban neve már nem szerepel a Haditanács iktatókönyveiben.

Ugyancsak a tényleges építkezés kezdetét jelzi az új tisztségviselők kinevezése. Az előbb említett építőmester¹⁵ mellé kijelölték az új építési fizetőmestert, Georg Kielmant, akinek instrukciója március 12-én kelt.¹⁶ Április 14-én Michael Piccolit küldték az építkezés felügyeletére,¹⁷ 15-én pedig kiadták Johan Schellberg építési írnok utasítását.¹⁸

Mindezek után azt hihetnénk, minden sínre került, és ettől kezdve rendben folyt az építkezés. Aki azonban egy kicsit is ismeri a korszakot, már sejtheti, hogy az első pillanattól kezdve számolni kellett a legnagyobb akadállyal, a pénzhiánnyal. Feldmarschall Ludwig Radwig Graf de Souches (1608–1683), komáromi főkapitány május 15-én már azt jelentette Komáromból az Udvari Kamarának, hogy az építkezésen dolgozók nem kapnak fizetést, és el akarnak távozni.¹⁹ Természetesen megindult a pénzt kérő levelek áradata, amely nem szűnt meg egészen a vár felépültéig, azután pedig a karbantartás és javítás emésztett fel hatalmas összegeket.

Lipótvár megépítésnek külön fejezetét jelentette az erőd helyéül szolgáló földterület megszerzése. Az erődítményt egészen pontosan a Vág jobb partján, Galgóccal szemben helyezték el, Vörösvár falu mellett.²⁰ A terület alapvetően gróf Forgách Ádám, a volt érsekújvári kapitány birtokát képezte. Az Udvari Kamara feltehetően 1665 áprilisában kezdett egyezkedni a gróffal a birtok megvásárlásáról. Az első irat erről május 1-én kelt, ahol a Forgách által szabott feltételekről olvashatunk.²¹ Az előzményekről Georg Kielman április 11-én írott jelentése tudósít, melyből kiderül, hogy midőn a vár helyének kitézését végző hadmérnök megmutatta Forgáchnak a Souches tábornok által kiadott engedélyt, az előbbi tiltakozott. Kielman azonban hozzátette, hogy némi pénz hatására Forgách láthatóan engedni fog, ami, mint az a forrásokból kiténik, be is következett.²² Sőt, olyannyira készséget mutatott, hogy gróf Zichy István, a Magyar Kamara elnöke május 2-án már arról tudósította az Udvari Kamarát, hogy Forgách kész mindenben alkalmazkodni, és erre embereit is rávette.²³ Mindezek ellenére az már szinte természetes, hogy ez a birtokvásárlási ügy is évekre elhúzódott, egészen 1668 végéig: a Kamara alkudozott a kifizetés módjáról, egyre halogatta azt, miközben Forgách felesége egyenesen az uralkodóhoz fordult.²⁴

A földterület megvásárlása körüli bonyodalmak azonban nem akadályozták a birtok és gazdasági élete megszervezését. Lipót császár augusztus elején utasítást adott ki ezügyben,²⁵ majd bizottságot küldtek ki, hogy vegyék szemügyre a „magazin” és az éléstár (Provianthaus) építésének helyszínét, készítsenek rajzokat és költségvetést az építőmester bevonásával, továbbá vizsgálják meg egy-két vízimalom létesítésének lehetőségét, keressenek helyet a borospincének stb.²⁶

15 Instrukcióját nem ismerem.

16 Bauzahlmeister. HFU r.N. 219. 1665. Konv. März fol. 112–119.

17 „Inspector über den neuen Festungsbauen Ungarn”. Uo. Konv. April fol. 150–155. Utasítása: uo. fol. 168–170. ápr. 15.

18 Bauschreiber. Uo. Konv. April fol. 163–167. Neve másutt Schellberger, Schellenberg, Schellenberger alakban is előfordul.

19 HFU r.N. 219. 1665. Konv. Juni fol. 32–33.

20 L. erre: Kartensammlung Inland C V. Leopoldstadt 1668, ill. uo. K VII k 210 Leopoldstadt No. 2. és No. 3. (eredetileg: HKR Akt. 1675 Dez. No. 118. Exp.).

21 HFU r.N. 219. 1665. Konv. Juni fol. 70–71.

22 Uo. Konv. April fol. 147–148.

23 Uo. 1665. Konv. Juni fol. 77–78. Nyilván ez arra is értendő, hogy korábban fát és követ kértek az építkezéshez Forgách galgóci birtokáról. Uo. fol. 141., 144.

24 Uo. Konv. Sept. fol. 163–164.

25 Uo. Konv. Aug. fol. 61.

26 Uo. Konv. Aug. fol. 159–160. aug. 11.

A munkálatok tehát már javában zajlottak, amikor sor került az építkezés hivatalos kezdetére, az erőd „alapköletételére” is, amelyet emlékérmén is meg óhajtottak örökíteni. Souches tábornok jelentette Lipót császárnak, hogy az erőd kápolnája készen áll, eljött az ideje az alapköletételnek. Kérte az uralkodót, hogy a felszentelésre az esztergomi érseket, azaz Lippay Györgyöt (1600–1666) jelölje ki, az alapköletételre pedig valaki mást, aki a császár nevében e feladatot elláthatja.²⁷ Az irat minden bizonnyal valamikor augusztus elején keletkezett, mivel az ennek alapján az uralkodónak készült felterjesztés hátuljára augusztus 8-i dátummal vezették rá, és még ugyanezen a napon iktatták az uralkodói döntést.²⁸ Eszerint az új erődöt *Leopoldopolis*nak vagy *Leopoldstadt*nak kell nevezni,²⁹ az alapkövet Souches komáromi főkapitány fogja letenni, az erődben felépített kápolnát pedig az esztergomi érsek fogja felszentelni. Ennek nyomán azután a Haditanács augusztus 14-én átírt az Udvari Kamarának, emlékeztetve erre a császári parancsra.³⁰ Noha az eredeti uralkodói rendelkezésben még nem esett szó róla, az átiratban már szerepel, hogy a jeles eseményt augusztus 22-re tűzték ki. Már csak az emlékérmek hiányoztak, amelyeket szükségesnek nyilvánítottak az alapköletételhez,³¹ és amelyeket ezért sürgősen el kellett készíttetni. Ezért a Haditanács kérte a Kamarát, hogy vagy maga intézkedjék, vagy utalják át a szükséges összeget Souches-nak.

Az avatásra kitűzött időpontot, augusztus 22-ét azonban Lippay betegsége miatt módosítani kellett.³² Ezzel magyarázható, hogy a Kamara csak szeptember 2-án adott utasítást egy bizonyos Andre Zetto ötvösmesternek Bécsben, hogy készítsen két érmét („Zway Pfennig”), egyet aranyból 15–20 dukát (52,4–69,8 g)³³ súlyban, egyet pedig ezüsből, a méretnek megfelelő súlyban. Az érméknek a kápolnaszentelésre kitűzött újabb nap, szeptember 16. előtt hibátlanul el kellett készülniük, majd pedig el kellett azokat juttatni Lipótvárra. Nyomatékosan felszólították tehát a mestert, hogy igyekezzék a munkával.

A források sajnos hallgatnak a kápolna felszentelésének és az alapkő letételének eseményeiről, de ettől kezdve számíthatjuk hivatalosan Lipótvár létét.

4. Az alaprajz kiválasztása

E történeti kitérő után térjünk vissza a modell készítésének folyamatához. Fontos és a későbbi eredményeket befolyásoló döntés, milyen céllal és milyen részletességgel készült alaprajzot választunk kiindulópontként. Léteznek ugyanis az adott erődítmény elvi vázlatát, alapszerkezetét, a későbbi kiépítés terveit bemutató rajzok, illetve tényleges állapotfelmérések. Az előbbiekkal annyiban egyszerűbb a dolgunk, hogy többnyire „tiszta”, azaz nem tartalmazzák sem a még félkész részeket, sem a valós helyzetben mindig meglévő problémákat (építkezési hiányosságokat, falomlásokat, szétcsúszott földtöltése-

27 HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d., I. még: ÖStA KA HKR Prot. (a továbbiakban: HKR Prot.) Band 329. 1665 Exp. fol. 386–387. s.d.

28 HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d., ill. HKR Prot. Band 330. 1665 Reg. fol. 195.

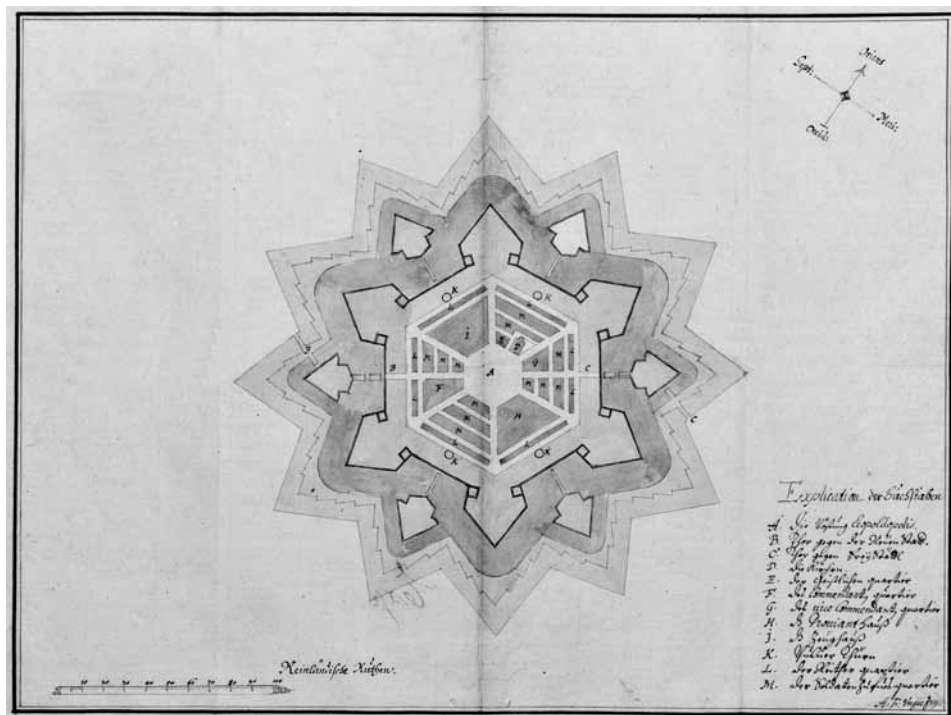
29 Tehát 1665. aug. 8-tól lett hivatalosan Lipótvár, az addigi „Neue Festung an der Waag” elnevezés helyett.

30 HFU r.N. 219. 1665. Konv. Sept. fol. 26–27. L. még: HKR Prot. Band 330. 1665 Reg. fol. 200. aug. 14.

31 Sajnos, az nem derült ki, hogy milyen formában lett volna szükség rájuk.

32 HKR Prot. Band 329. 1665 Exp. fol. 424. Souches a Haditanácsnak. Feltehetően ehhez kapcsolódnak a következő, dátum és, sajnos, érdemi tartalom nélküli iktatókönyvi bejegyzések, megintcsak valószínűleg szeptember elejéről: uo. fol. 430. Lippai érsek a Haditanácsnak; uo. fol. 435. Souches a Haditanácsnak.

33 1 dukát = 0,006233 bécsi font. LITROW 1865. 68. Mivel 1 bécsi font = 0,56006 kg-mal, így pontosan kiszámítható, hogy 1 dukát = 34,91 g-mal. BOGDÁN 1990. 442–444.

5. Lipótvár 1665. évi alaprajza

ket) érzékeltető, olykor kuszának tűnő vonalakat, amelyek értelmezése és térbeli megjelenítése sosem egyszerű. Kiindulópontnak tehát mindenképp alkalmasabbnak tartom az elvi vázlatok felhasználást, noha ez olyan térbeli képet eredményez, amilyenné az adott erődítmény – legalábbis a magyarországi valóságban – sosem vált.

Az 1665–1673 között épült lipótvári erődítményről szerencsére számos korabeli, illetve 18–19. századi ábrázolás, valamint jelentős mennyiségű írott forrás maradt fenn.³⁴ A számítógépes modell alapjául tehát a fentiek szellemében azt a tervet választottam, amely ugyan nem a legkorábbi ismert alaprajz 1665-ből³⁵ (5. kép), hanem lényegesen későbbi, 1689-es datálású (1. kép), ám bizonyos jegyek alapján erősen valószínűsíthető, hogy nem a tényleges, hanem valamely kívánt állapotot tükröz. Elképzelhetőnek tartom, hogy egy korai tervezet későbbi másolatával van dolgunk. Ezt támasztja alá véleményem szerint, hogy bár az aktában, amelyhez a rajz eredetileg tartozott, semmiféle utalás nincs az alaprajz eredetére vonatkozóan, ám abban a parancsnok az erődítmény siralmas állapotáról és az újjáépítés szükségességéről beszél.³⁶ Ez utóbbihoz pedig nem ártott egy megfelelő alaprajz.

További fontos érv fenti megállapításom mellett, hogy az említett két rajzot egymás fölé helyezve, gyanúsán pontos egyezés látható. Ez persze önmagában kevés, de ehhez csatlakozik azon megfigyelésem, hogy az 1689-es rajzról teljességgel hiányoznak azok

34 L. erre vonatkozóan: HKR Akt. passim, de főként a HFU 1665–1673 közötti csomóit, passim.

35 Kartensammlung K VII k 209-900 (eredeti helye: HKR Akt. 1665 Aug. No. 21. Exp.).

36 HKR Akt. 1689 Mai No. 286. Exp.

6. Lipótvár datálatlan, valószínűleg a 18. század közepe táján készült alaprajza

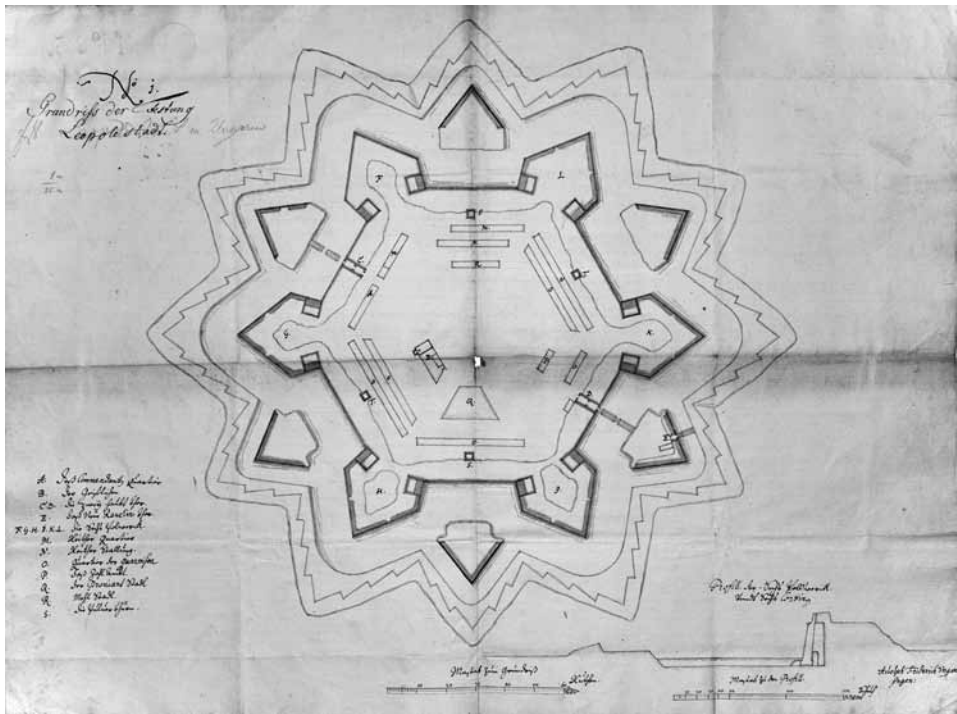
a már említett, az erődítmény építés közbeni állapotát, majd általános romlását mutató rajzi elemek, mondhatnánk, a terv vegytiszta.³⁷ Még feltűnőbb, hogy a 17–18. századi felmérések közül mindössze kettő nem ábrázolja a glacis, azaz a vársík peremének fűrészfog-szerű kialakítását.³⁸ Közülük az egyik az 1689. évi, a másik egy datálatlan, de ábrázolásmódja alapján bízvást 18. század közepén készült rajz (6. kép).³⁹ További fontos különbség a 17. századi alaprajzok közt, hogy az 1665. és 1675. évek⁴⁰ (7. kép) jószerével

37 Az ismert alaprajzok közül az építés közbeni állapot megörökítésére példa az 1673. évi, a tervezetre pedig az 1775. évi alaprajz. Kartensammlung G I h 393-900 (eredeti helye: HKR Akt. 1673. April No. 89. Exp.), ill. uo. Inland C V Leopoldstadt No. 9.

38 A fűrészfog-szerű vársík kialakítása nem lehetett egyszerű, hiszen legtöbb esetben úgy ábrázták, hogy a fűrészfogak által okozott felületi törések belesimultak a vársík aljának síkjába, amely azonban elég bonyolult geometriai formát eredményezett, és megvalósítása sem lehetett egyszerű. Márpedig valamennyi ábrázoláson ezt látjuk. Ezen elrendezés lényege egyébként, hogy egyfelől nagyobb lehetőséget biztosít a vársík koronáján sorakozó lövészeknek a keresztűzhatás elérésére, másfelől megnehezíti az ostromárok építését.

39 Kartensammlung K VII k 210-100.

40 Uo. K VII k 210 Leopoldstadt No. 1. (eredeti helye: HKR Akt. 1675 Dez. No. 118. Exp.).

7. Lipótvár 1673. évi alaprajza

vonalarajzok, csekély részletességgel, az 1673. évi (8. kép) pedig egy adott építési állapotot rögzített,⁴¹ és csupán ez az 1689. évi kellően részletes ahhoz, hogy abból megkísérelhető egy háromdimenziós modell elkészítése.

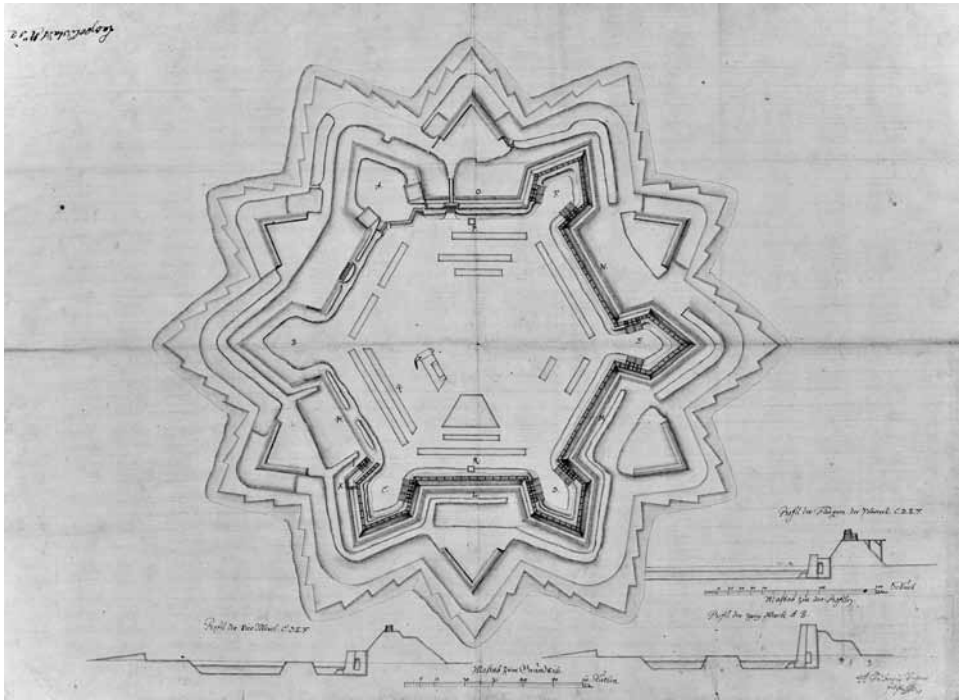
Ha elszánjuk magunkat egy ilyen modellezésre, még egy nagyon fontos adatsorra van szükségünk. Legyen ugyanis egy alaprajz minden szempontból pontos és részletes, mit sem ér, ha nincsenek hozzá magasságot, amelyeket leginkább keresztmetszetekből nyerhetünk. E problémával már az egri vár modellje kapcsán szembesültem, ahol jobb híján a ma álló falak három, többé-kevésbé eredeti magasságának tartott pontjából vezettem le az összes többi falmagasságot,⁴² ami rendkívül veszélyes és még annál is bizonytalanabb vállalkozás volt.

Szerencsére (?) az 1689. évi alaprajzhoz két keresztmetszetet is mellékeltek, egyet a ravelinen és vársíkon át, egyet pedig a kurtinán és a vársíkon⁴³ át. Hogy miért a kérdőjeleztem meg a szerencsét? Nos, a tervre két mértéklécet is felrajzolt készítője, gondosan megadva, melyik vonatkozik az alaprajzra, melyik a keresztmetszetre. Csak éppen elfelejtette odaírni, milyen mértékegységekben gondolkodik. Seba, ott az 1673.

41 Kartensammlung G 1 h 393-900 (eredeti helye: HKR Akt. 1673. April No. 89. Exp.).k

42 DOMOKOS 2001. 646–647.

43 Ha valaki keresni kezdi, hogy vajon e keresztmetszet hol is helyezkedhetne el, rá fog jönni, hogy ez egyenes vonal mentén nem létezik, csupán elméletben, továbbá úgy, hogy a bástyák csúcsa közelébe helyezzük át a metszetet. Hogy mégis a kurtina szerepel a metszeten és nem a bástyafal, azt a töltés belső lejtőjének ábrázolása mutatja, hiszen a bástyákon belül a rajz szerint ilyen nincs.

8. Lipótvár 1675. évi alaprajza

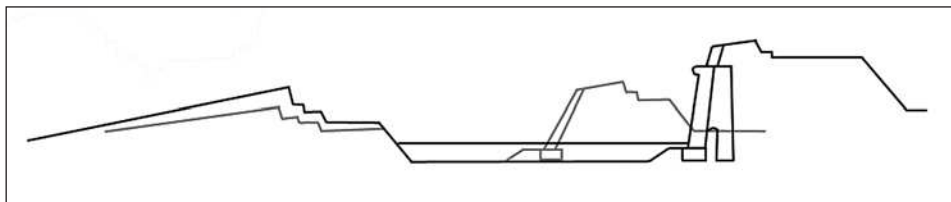
évi rajz, ahol hasonló a helyzet, és ott rúdban (Ruthe), illetve lábban (Schuh) számoltak,⁴⁴ miként az 1675. évinél is. Összehasonlítva a kérdéses rajzokat, rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy az 1689. évi alaprajzon is rúdban kell mérni, ám a keresztmetszetről a láb nem adott elfogadható átszámított méreteket. Mivel azonban 6 láb = 1 öl (Klafter), amely fele a rúd-nak, ezzel mérve már használható adatokat kaptam. Az ellenőrzés azonban nehézségekbe ütközött. Bármely ponton próbáltam a keresztmetszetekről is levehető méreteket (értsd: falvastagságot, árok szélességét) az alaprajzzal összevetni, többnyire a – minden valószínűség szerint itt használt bécsi – ölnél nagyobb méterre számított eredményeket kaptam. Ennek ellenére, kizárásos alapon, mégis az öl maradt a magassági adatok mértékegysége.⁴⁵ Némi segítséget jelentettek továbbá a többi rajzokon fellelhető keresztmetszetek is.

Amint megoldódni látszott eme probléma, mindjárt felmerült egy másik. Miután a ravelinek és a főfalak előtt húzódó árokban egybefüggő vízfelületet ábrázoltak, logikusan következik, hogy a két keresztmetszetet a víz szintjén egymásra illesztve megkapjuk a ravelin és a főfalak egymáshoz viszonyított, a rendszer alapján előre meghatározott helyzetét. Természetesen nem így történt. Ha ugyanis így teszünk, a vársík és a fedett út vonalai nem fedik egymást, és a ravelin mellvédjének lejtése sem esik a főfalak tetején

44 1 osztrák rúd = 2 bécsi öl = 3,792 m; 1 bécsi láb = 31,6 cm. BOGDÁN 1990. 208., ill. 150.

45 Mentségemre legyen mondva, hogy midőn az eredeti tervről készült fotót A/4-es lapra kinyomtattam, a keresztmetszetek alig 4 cm hosszúak lettek, ha pedig felnagyítottam, a vonalvastagság oly mértékben megnőtt, hogy azzal már végképp nem lehetett pontosan mérni. Jószerével egyetlen méret egyezett a keresztmetszeten és az alaprajzon, ez pedig az árok szélessége, ami az előbbin 13,5 rúd (= 51,2 m), az utóbbin pedig 27 egység, amit ha ölnek veszünk, akkor pontosan ugyanazt az értéket kapjuk.

9. Az 1689. évi rajzon található keresztmetszetek az árok vízszintjén egymásra vetítve (szürkével a ravelin, feketével a főfal keresztmetszete)

elhelyezett tüzfegyverek lövonala közelébe, hanem jóval az alá. Ha ez a valóságban is ekképp volt, úgy a főfalak túlságosan kimagasodtak a vársík és a ravelinek fedezetéből, jó célpontot nyújtva a támadók lövegeinek. Adódik tehát a kérdés, hogy tervezési vagy rajzi hibával állunk-e szemben. Véleményem szerint az utóbbiról van szó (9. kép).

A munka során még egy nem várt akadállyal szembesültem, amely szinte nevetségesnek tűnik, de később mégis komoly problémák forrásává vált. A rajzot ugyanis valamikor sokáig négyrét hajtva tárolták, és a törés nyomán keletkezett, kisimíthatatlan gyűrődés a fotómásolaton némileg eltorzította a vonalakat. Ennek következtében a hajtás két oldalára rajzolt bástyák egymáshoz viszonyított helyzetét már nem lehetett a modell számításainál figyelembe venni, csak a gyűrődésmentes részről vett adatokat tudtam használni. Mondanom sem kell, hogy e részeken sem találtam két egyforma elrendezést.

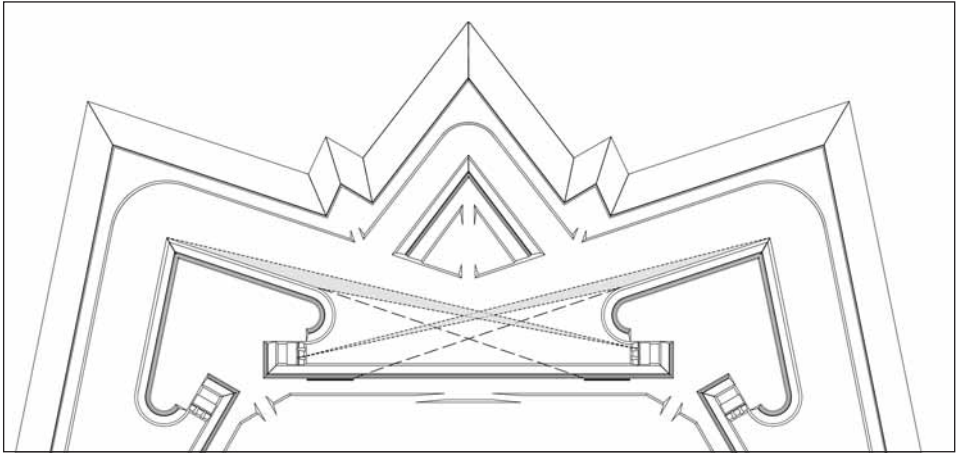
Miután sikeresen megkérdőjeleztem minden fontos kezdőpontot, immár joggal kérdezheti bárki, van-e így értelme nekifogni a munkának. Kétségtelen, hogy nem könnyű meglegelni azokat az elemeket, amire a rekonstrukciót alapozhatjuk. Azért némi fejtörés árán megtalálhatóak.

5. Az 1689. évi lipótvári terv értelmezési problémái

Az nyilvánvaló, hogy számítógépes modellnek mindenkor az alaprajzból kell kiindulnia. Jelen esetben rendelkezésünkre áll tehát az 1689. évi lipótvári terv, az imént felsorolt hibákkal, illetve segítségül hívhatóak a fenntebb említett felmérések is. Kezdetben minden részletnél arra törekedtem, hogy az ezen a rajzon található építészeti megoldásokat valósítsam meg a virtuális térben, tekintet nélkül arra, hogy a tényleges erődítményben azok miképp épültek meg, vagy megépültek-e egyáltalán. Ha viszont hiányzott az információ, ott értelemszerűen a többi felmérésre hagytam. Igyekeztem a fantáziának lehető legkevesebb teret engedni, de van néhány olyan részlet, ahol az analógiák ismeretében saját következtetéseim alapján egészítettem ki a modellt.⁴⁶

Mint hogy vizsgálatunk tárgya egy sík terepre épített, szabályos elrendezésű erődítmény, joggal tételezhetjük fel, hogy a rajz pontatlanságai ellenére a valóságban a sokszög oldalain belül az azonos helyzetű vonalak hosszának, a szögek nagyságának azonosnak kellett lenni, legalábbis elvben mindenképpen. Hiszen az ilyen típusú erődítmények egyik legfőbb erénye, hogy minden irányban azonos védelmi képességekkel rendelkeznek. Így tehát az erődítmény tervezésénél elsőként meghatározott forma,

46 A későbbiekben, amennyiben módom lesz rá, kísérletet kívánok tenni a valóságos erődítmény modellezésére is, mégha ez számos további nehézséggel jár is.

10. A mellékszárnny (a szaggatott vonal a védvonalat, a vastag fekete vonal a mellékszárnnyat, a szürke terület a szárnyak pásztázási sávját mutatja nem megfelelő elrendezés esetén)

a hatszög⁴⁷ minden oldalának egyenlő hosszúságúnak kellett lennie (a rajzon a hajtások nyomai miatt ezek nem mérhetőek kellő pontossággal).

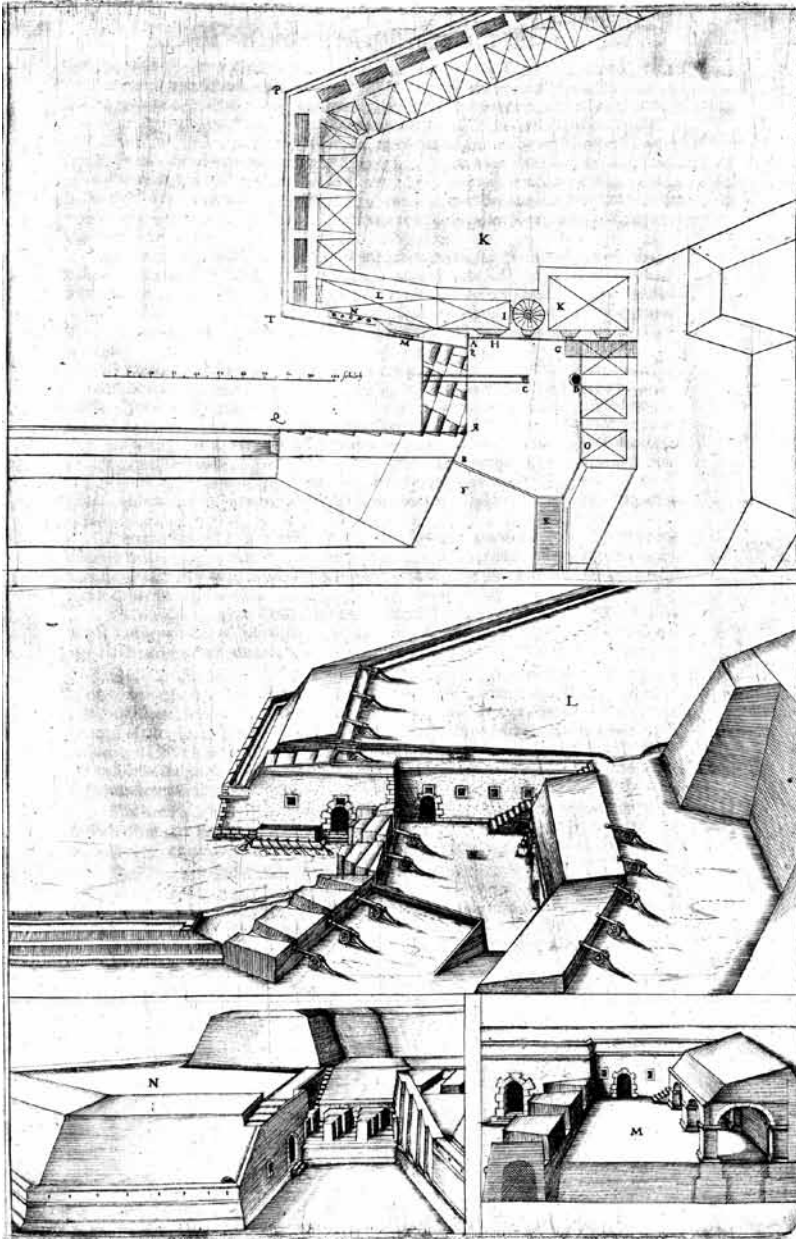
A másik meghatározó jelentőségű elem a védvonal, amely az egyik bástya szárnya és a kurtina csatlakozástól indul, és a szomszédos bástya csúcsáig nyúlik. Optimális esetben hossza nem haladja meg a kézi lőfegyverek hatásos lőtávolságát, iránya pedig párhuzamos a szomszédos bástya homlokvonalával vagy egybeesik azzal. Gyakorlati szempontból ez azt jelenti, hogy a szárnyakon elhelyezett ágyúk, illetve kézi lőfegyverek teljes hosszában végig tudják pásztázni a homlokvonalat és az előtte húzódó árkot, távoltartva a rohamozókat, sőt, az ágyúk el tudják érni az árok külső oldalán, a bástya-csúccsal szemben beásott ostromütegeket is. Amennyiben azonban a védvonal helyzete nem esett egybe a fenti kívánalmakkal, akkor rendszerint vagy a szárnyak lövegei váltak láthatóvá, vagy a homlokvonal pásztázhatósága nem volt megfelelő.⁴⁸

Tekintetbe véve a korábban említett, a hajtogatásból eredő problémát, az 1. és 2., a 3. és 4., a 4. és 5., valamint a 6. és az 1. számú bástyák⁴⁹ közti viszonyt, a köztük húzódó

47 Az erődépítészetben a bástyák csúcsait összekötő sokszöget *külső poligon*nak hívják.

48 A problémára l.: ZASTROW 1839. 42–46.

49 Az órajárás szerint számozva. Lipótvár bástyái sosem kaptak nevet, a korabeli terveken is csupán számmal vagy betűvel jelölték ezeket. Pedig Souches tábornok, az építkezés kezdeti felügyelője 1665 augusztusában beküldte a vár alaprajzát és leírását is, bennük a bástyák és a kapuk nevére tett javaslatokkal, hogy az uralkodó hagyja jóvá. A kapuknak a Porta Alessandrina és Porta Gonzaga, a hat bástyanak a Ghigi, Ungeria, Boemia, Moravia, Silesia és Austria nevet javasolta. HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d. A névadásból kettő bizonyosan nem tekinthető véletlennek, mivel az alaprajzra és a leírásra épp azért volt szükség, mert Lipót a pápától, a híres Chigi bankárfamiliából származó VII. Sándortól (1655–1667) remélt anyagi támogatást az erőd felépítéséhez. Az egyházfő azonban előzőleg tudni akarta, mire is ad pénzt, ezért tájékoztatást kért a tervekről. Hogy a dokumentumok eljutottak-e a pápához, és a támogatásból megvalósult-e valami, azt további kutatásokkal kell tisztázni. Ám az biztos, hogy Lipót nem döntött a védművek elnevezéséről, ezt későbbre halasztotta, csupán annyit határozott, hogy az egyik kapu a „Chisiana” nevet viselje. (Lehetséges, hogy a „Chisiana” a „Chigi” név torzulása? Olvasata azonban egyértelmű. Nem világos továbbá, miért az egyik kapu kapta ezt a nevet a bástya helyett.) A bástyák nevének ügye 1673-ban is előkerült, amikor a kapuk elkészültek és a bástyákat is védhető állapotba hozták, de végül Lipót ekkor sem döntött a kérdésben, hanem visszautalta a kérdést a Haditanácsnak további gondolkodásra. HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f., uo. 1673 Juni No. 129. Exp. s.f. s.d., ill. HKR Prot. Band 343. 1673 Exp. fol. 576. 1673. júl.

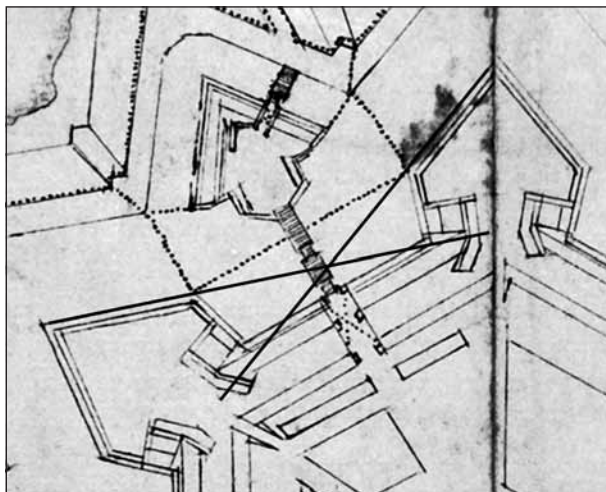

11. A szárny kialakítása Daniel Speckle elgondolása szerint

védvonal irányát lehetett vizsgálni. Talán nem meglepő, hogy itt sem akadt két egyforma. Hogy a tervezők valójában mit is akartak, arra részben a többi alaprajz, részben az olasz rendszer szabályai nyomán következtettem.

Itt kell megvizsgálnunk a korábban említett mellékszárny problematikáját. Ez létrejöhet tervezési hiba folytán, amikor a védvonal, vagyis a homlokvonal meghosszab-

bítása a szemben levő szárny és kurtina csatlakozási pontja előtt metszi a kurtinát. Ekkor a szárny lövegeinek pásztázási iránya nem párhuzamos a szemben fekvő bástya homlokvonalával, s így a lövedékek a falnak csapódhatnak (10. kép). Ez a hiba az olasz rendszer fejlődésének korai időszakában többször előfordult, mint például Bergamo, Ferrara, Lucca városzerődítéseinél, vagy éppenséggel Copertino szabályos négyszögű váránál. De még a 16. század második felének egyik legjelentősebb itáliai mestere, Buonaiuto Lorini művében is

12. A szárny terve Lipótvár 1689. évi alaprajzán (a vastag fekete vonalak a védvonalakat jelölik)

azt láthatjuk, hogy a védvonalak a kurtina közepén (!) metszik egymást.⁵⁰

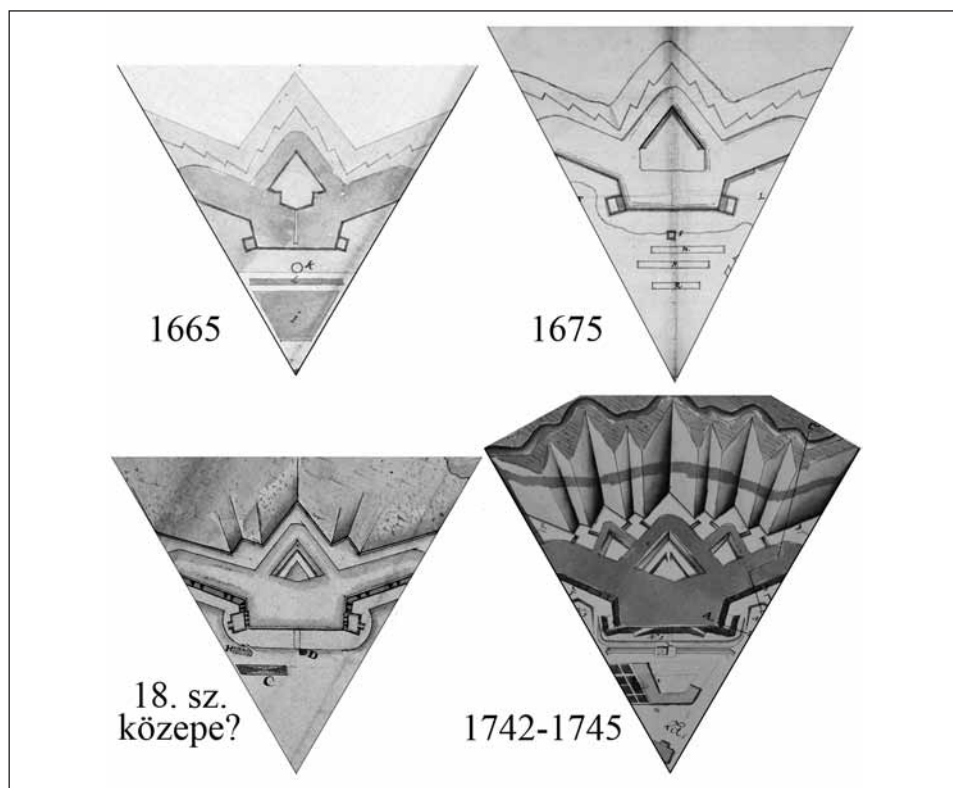
Más a helyzet akkor, ha a várépítő mester tudatosan törekszik a mellékszárny kialakítására. Ennek egyértelműen az lehetett a célja, hogy a szárnyakon nagyobb számú lövegnek biztosítsanak helyet és kiszélesítsék azok tüzelési sávját. Az említett Daniel Speckle ezt úgy oldotta meg, hogy a kurtina két végét megtörte, oly módon, hogy a letörésre merőleges mellékszárnyak lövegei pontosan a védvonalon tüzelhessenek, míg a bástyaszárnyak tűzfegyverei elsősorban a kurtina előterét pásztázták (11. kép).

Midőn e megoldás gyakorlati megvalósulása után kutattam, meglepetéssel tapasztaltam, hogy néhány száz vár rendelkezésemre álló több ezer korabeli felmérésén, illetve mai fotóján ez a szárnykialakítás sehol sem figyelhető meg. Ennek persze kézenfekvő oka lehet, hogy az erődítményeket többször átépítették, korszerűsítették Speckle kora, a 16. század második fele óta. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy magával a konstrukcióval volt probléma (a mellékszárny túlságosan sebezhető) és egyszerűen nem építették meg, vagy legalábbis nem pontosan így. A Speckle-féle elgondolásból a kurtinák végének visszahajlítását a védvonalra a korabeli tervrajzok és a mai fényképek tanúsága szerint viszont széles körben alkalmazták, ám a szárnyak vonalát nem törték meg, hanem az egész, a kezdetieknél jóval szélesebb, tágasabb szárny merőlegesen állt a védvonalra. A várépítő mesterek közül erre jó példát mutat Speckle kortársa, a Magyarországon is működő Carlo Theti, valamint a 17. második felében Francoise Pagan, akinél a többlépcsős bástyaszárnyak hasonló kialakítást kaptak.⁵¹

Lipótvár esetében véleményem szerint az 1689. évi terven is a Speckle-féle mellékszárny skiccszerű megjelenítése látható (12. kép), bár e nézetemet forrásoldalról egyelőre nem tudom alátámasztani. A skiccszerűsége túl szerkezeti eltérés is megfigyelhető, ugyanis Speckle a mellékszárnyat is kétszintesre tervezte, ami tehát összesen négy

50 LORINI 1597. 14., 20–21., 36–37., 84–85.

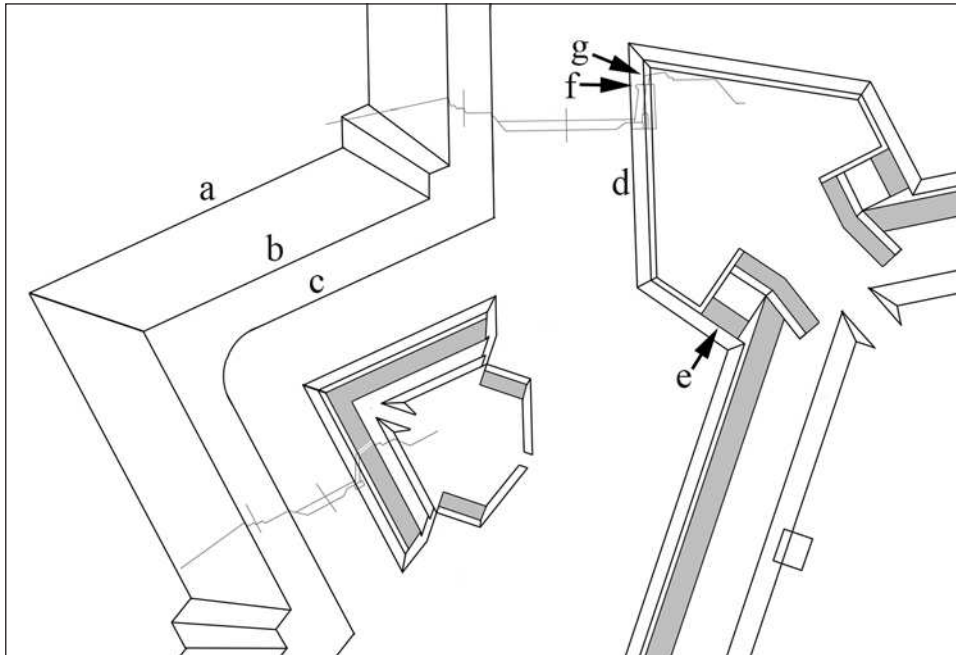
51 THETI 1589. 49. skk., PAGAN 1668. 34–35., 43. Megjegyzendő, hogy mindeközben Tensini még mindig a kurtinára merőleges szárnyat tartotta megfelelőnek. TENSINI 1624. 24., 38.

13. A szárnyak ábrázolása Lipótvár más alaprajzain

ütegállást jelent, Lipótvár bástyaszárnnyai azonban csak három részből álltak: a szárny lesüllyesztett lövegállásából, egy, a bástya tetején, az előbbi felett levő ütegből, és az utóbbihoz tompaszögben kapcsolódó mellékszárnyból. Am ezt a rajzon látható formában sem a modellen sem a valóságban lehetett kivitelezni, mert a rajz szerint mellékszárny a kurtina mellvédje mögé nyúlik, ami tökéletesen értelmetlen és használhatatlan megoldás.⁵² Így azután itt el kellett térnem azon elvemtől, hogy a modellen mindent az eredeti alaprajz szerint próbálok elkészíteni. Az a lehetőség, hogy a mellékszárny a kurtina mellvédje fölé magasodott volna, nem valószínű. Egyrészt, mert a szűk bástyatorokban nincs hely két földtöltésnek, másrészt így még nagyobb célpontot nyújtott volna az ellenséges tüzérségnek, harmadrészt ennek sehol semmiféle nyoma nincs. Mindezt az is igazolja, hogy a többi lipótvári alaprajzon az imént általánosnak mondott, a védvonalra merőleges, a kurtina megtörése nélküli szárnykialakítás látható (13. kép). A modellen tehát a Speckle-féle szárnyelrendezésből indultam ki, mert ezáltal valami mégiscsak maradt az

52 Megjegyzendő, hogy ez az egész elrendezés Specklénél is problematikus. Speckle művében több rajzon is megfigyelhető a szárnyak szerkezete, és néhányon világosan látszik, hogy a mellékszárny két lőrésora közül az elől levő értelemszerűen alacsonyabban helyezkedik el a hátrébb levőnél. Csakhogy a bástya alaprajzán, illetve az egész erődtervet madártávlatból mutató rajzon úgy látszik, hogy a kettő egy szinten van, ami lehetetlen, és nem állapítható meg a szintbeli különbség kialakításának módja. L. pl.: SPECKLE 1589. fol. 26–27., fol. 41–42., fol. 57–58. közötti képek.

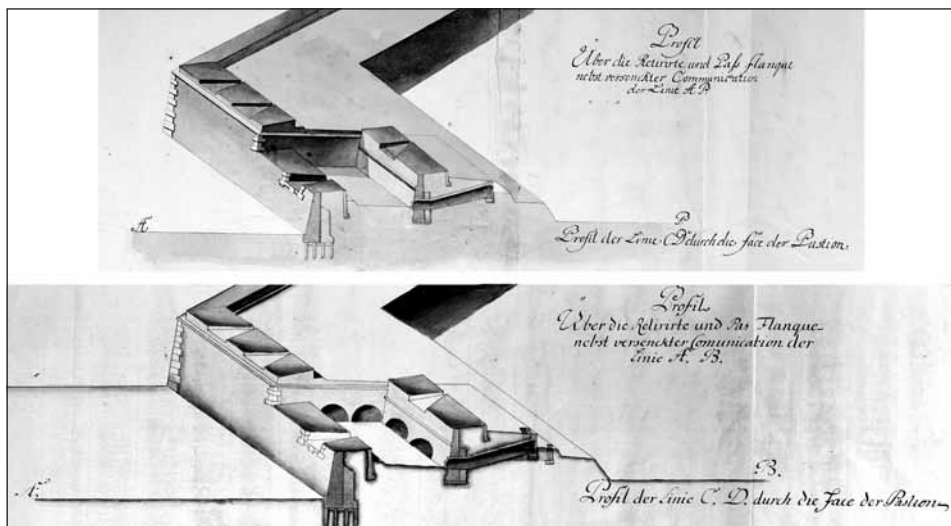

14. Az 1689. évi alaprajz és keresztmetszeteinek egymásra vetítése

eredeti elgondolásból. Ehhez végül is csupán a kurtina mellvédjének a mellékszárny elé benyúló szakaszát kellett az erőd belseje felé, a védvonalra igazítva megtörni.

Az alaprajz értelmezésének kulcsfontosságú része annak megállapítása, melyik vonal pontosan mit jelent, illetve az, hogy mely vonalak hiányoznak. Ennek egyik módja, hogy a keresztmetszetet ráillesztjük az alaprajzra (14. kép). Ennek alapján viszonylag biztosan kijelenthető, hogy az árok külső oldalán körbefutó három vonal a vársík külső peremét (a), a vársík „koronáját”, azaz a mellvéd felső élét (b), illetve a *contrascarpa* tetejét (c) jelöli. Kevésbé egyöntetű viszont az erődítmény rajzának külső peremén végigfutó három vonal értelmezése. Ha az árkon kívül futó vonalak jelentését elfogadjuk, akkor véleményem szerint egyértelművé válik, hogy az erőd legkülső vonala a főfal tövét jelöli, amely azonban a virtuális térben a külső árokpart élénél alacsonyabban, a valóságban víz alatt áll (d). A következő két vonal helyzete azonban bizonytalan. Az alaprajz szerint a középső a lesüllyesztett bástyaszárnyak mellvédjeinek külső peremét is jelöli (e), de mit jelent a fal többi részén? Minthogy a keresztmetszeten a főfalon csak egy törés figyelhető meg, egy széles, körbefutó perem a kordon felett, nyilván ezt ábrázolja (f).⁵³ Ekkor viszont a legbelső vonal a mellvéd pereme lenne. Csakhogy a keresztmetszet rávetítésekor ezzel ellentétes eredmény mutatkozott, mégpedig az, hogy a középső vonal a főfal mellvédjének külső széle (g), a belső pedig a mellvéd köfalzatának belső éle. Az értelmezés attól függ, hogy a főfal külső síkjának dőlését az alaprajz vagy a keresztmetszet szerint számoljuk. Egyvalami bizonyos: a középső vonal nem jelölheti egyszerre a lesüllyesztett szárnyak mellvédjeinek külső élét és a kordon feletti törésvonalat, mert így a szárnyüteg túl magasban helyezkedett volna el. Ezzel egyrészt akadályozta volna a mögötte bástya

53 Ezt a modellen a programból adódó technikai nehézségek miatt nem valósítottam meg.

15. A szárny ábrázolásai az 1742–1745. évi felmérésen

tetején levő ágyúk szabad kilövését, továbbá jobban ki lett volna téve az ostromlók belövéseinek. A magam részéről tehát inkább a keresztmetszetből következő értelmezést tartom valószínűbbnek.

Tovább vizsgálva a vonalakat szembeötlük, hogy az alaprajzon a bástyákról hiányoznak a mellvédek. Eközben nyilvánvaló, hogy a kurtinákon bejelölték azokat, miként a mellékszárnyakon és a ravelineken is (14. kép, szürke tónussal kiemelve). A lövészpadok vonalaít sehol sem láthatjuk megrajzolva. Problematikus a szárny ábrázolásának értelmezése. Az egyértelmű, elsősorban az 1742–1745. évi felmérés részleteiből,⁵⁴ hogy miképpen sülyesztették le a szárnyüteget (15. kép). Ám hogy a mellvéd milyen magas volt, arra csak a jóval későbbi keresztmetszetekből tudunk visszakövetkeztetni (16. kép).⁵⁵ Emellett azt sem lehet megtudni az 1689. évi tervről, hol és hogyan helyezkedtek el a lőrések, itt csak a 18. századi felmérésekre hagyatkozhatunk. Feltűnő még, hogy a szárny két szintjén és a ravelin belső lőállásainál⁵⁶ nincs nyoma az ágyúk alá épített „lövészpadnak”. Valószínűleg, mint ahogy ez a korban szokás volt, erre a célra itt is egyszerű, pallókból összerótt alépítményt használtak.

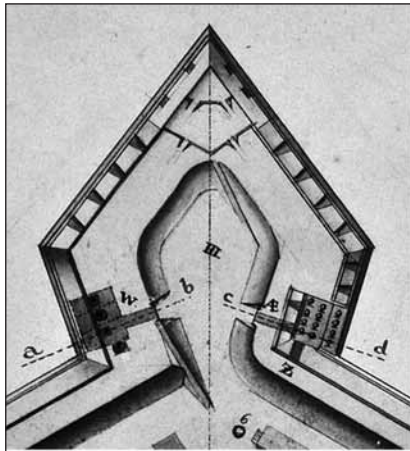
Érdemes egy pillantást vetni a kapukra és a hidakra is. A várkapuk szerkezete két oldalról is dokumentált. Egyrészt az 1689. évi rajzon jól látszik, hogy hat pillérral megtámasztott, keresztbordás, boltíves kialakítást kapott (17. kép). Másrészt a kapuomlokzat fennmaradt ábrázolásáról⁵⁷ következtetni lehet a méretekre, valamint a kötelek számára vágott nyílások jelzik, hogy a főkapu és a baloldali gyalogkapu felvonóhíddal védett

54 Kartensammlung, Inland C V Leopoldstadt No. 7. Litt. C. és Litt. E. Hasonló eredményt mutatnak az 1801., 1803. és 1808. évi felmérések is. Uo. G I h 394, G I h 394-2, ill. Inland C V Leopoldstadt No. 1. Blatt 3.

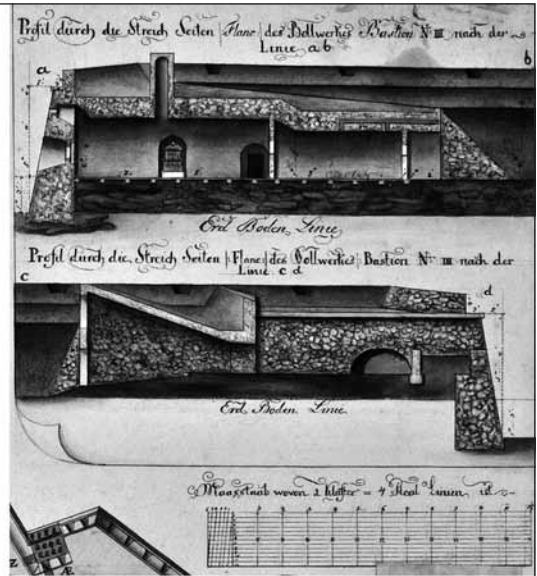
55 L. ismét az 1801., 1803. és 1808. évi felméréseket.

56 A ravelinek belső lőállásainak létre elsősorban az alaprajzi kialakításból lehet következtetni, és csak másodsorban a mellvéd jelöléséből. Kérdéses az is, hogy itt valóban ágyúkat szándékoztak elhelyezni itt, vagy csak a lövészek számára alakították ki a helyet. Az előbbi ellen szól, hogy a ravelin elvesztése esetén az ágyúk biztosan a támadók kezébe kerültek volna, illetve az alacsony árokpáztázáshoz a nagyobb számú kézi lőfegyver összetűze is elegendőnek bizonyult.

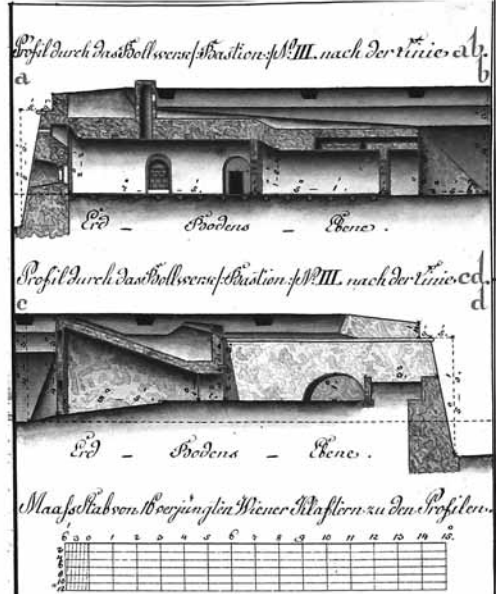
57 Kartensammlung G VII 54-350.

1801

1803

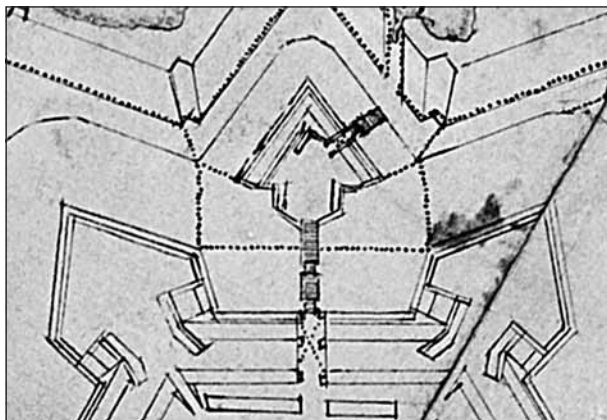

16. A bástyák ábrázolása a szárnyakkal és lőrésekkel az 1801. és 1803. évi felméréseken

(18. kép). Ahogy azt az 1675. évi alaprajz is bizonyítja, mindkettő egyazon belső térbe nyílt. A homlokzati képen jelzett jobboldali gyalogkapu helyét pedig pusztán a szimmetria kedvéért alakították ki, a valóságban nem működött.

A két hídon nem csak a kapu előtt találunk felvonható elemet, hanem középen is. Hogy ezek milyen szerkezetűek lehettek, arra egyelőre nincs adatom, így azokat csak a korabeli analógiák, a szakirodalom és néhány mai rekonstrukció alapján próbáltam

17. A kapu ábrázolása az 1689. évi alaprajzon

valószínűsíti. Itt jegyezném meg, hogy bár mindenütt vízesárkot ábrázolnak, a 17. századi rajzok közül csupán egy, az 1665. évi jelzi a többi ravelinhez vezető, az összeköttetést biztosító hidakat.⁵⁹

Az alaprajzon még egy problematikus védelmi berendezés figyelhető meg, mégpedig a glacis koronáján végigfutó karósról (ún. paliszád), amely egyben a kijáratokat is körülvette. Ezt a keresztmetszeten is berajzolták, mégpedig elképesztő mérettel, 7 öl, azaz több mint 13 méteres magassággal, amelynek mintegy kétötödéig lettek volna beásva. A gond ezzel csupán annyi, hogy a keresztmetszet szerint nem a glacis koronáján, hanem a lövészpad mögött húzódott volna a paliszád, aminek, lássuk be, nem lett volna túl sok értelme, hiszen egy sikeres támadás esetén az ott tartzkodó védők visszavonulási útját teljesen elvágta volna. Az első esetben is csak úgy képzelhető el meglelte, hogy az egyes cölöpök között maradt elegendő hely, hogy a védők a réseken át tüzelhessenek. Ez viszont adott esetben a támadóknak is fedezékül szolgálhatott volna. Ennek megszerkesztésétől tehát inkább eltekintettem,⁶⁰ csupán a kapuk körül levő karókat jelöltem. További hibának tűnik, hogy a keresztmetszet a ravelin előtti árokban is karósort mutat, ami technikailag lehetséges, viszont az alaprajzon egyáltalán nem szerepel. Megjegyzendő, hogy a paliszádok egyetlen más alaprajzon sem találhatóak meg.

Vissza kell még térni a kurtina-vársík keresztmetszetre, amelyen a kurtina kőfalazatának belső támpillérebe egy kapuszerű nyílás van bejelölve. Ez minden bizonnyal a falak tövében körbefutó aknafigyelő folyosó, amely ekkoriban már szerves tartozéka az erődítményeknek. Ám egyelőre ennek sem ismerjük pontosan a szerkezetét, sem pedig megközelítésének módját.

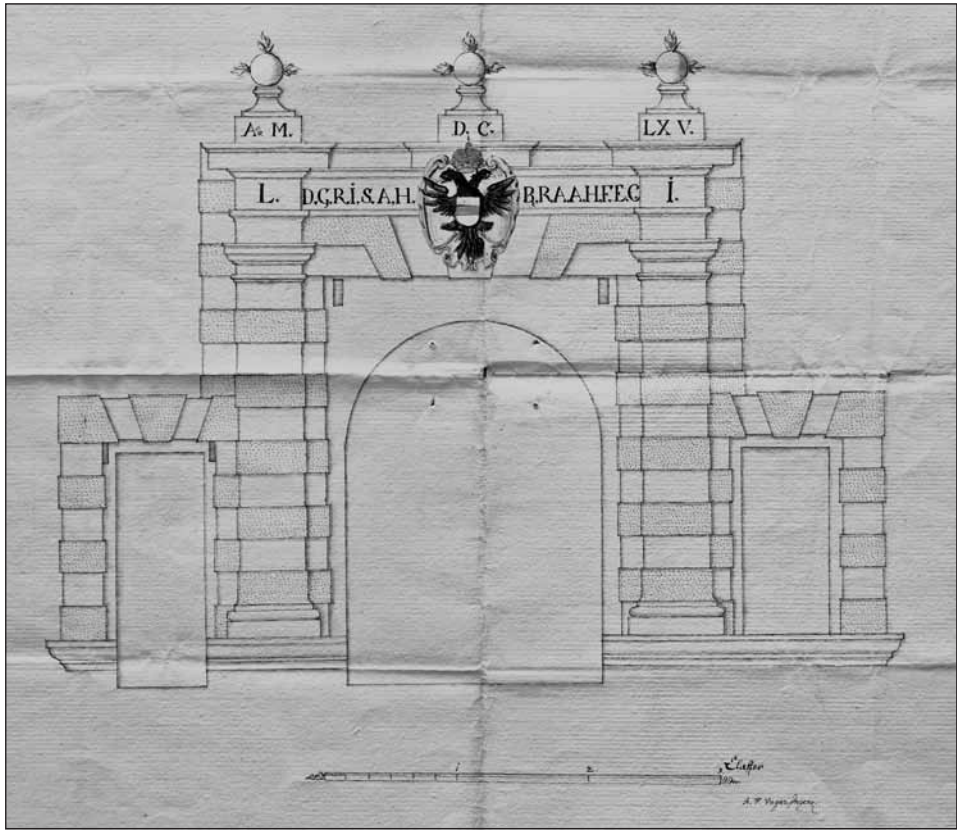
58 NEUMANN 1994. 54., 171., 323.

59 Épp ezért úgy vélem, hogy tekintetbe véve a keresztmetszetek alapvető problémáit, itt valamiképp mégis szárazárókban gondolkodhattak, ráadásul sehol nem jelölték a vízbetáplálás helyét, egy kivétellel a többi alaprajzon sem. Ez a kivétel az 1668. évi áttekintő térkép, amely az erőd környezetét is bemutatja, és itt jól látszanak a Vágtól az erődig vezető vízfolyások, amelyekből két ág direkt a glacis aláig nyúlik. Megjegyezném azonban, hogy itt nem a teljes várárokban látható a víz, csupán annak külső pereme mentén. Kartensammlung, Inland C V Leopoldstadt No. 6.

60 Már csak azért is, mert erősen leterhelte volna a rendelkezésemre álló számítógépet. Hiába tehát a szándék, a megvalósítást a körülmények behatárolják.

megalkotni,⁵⁸ vállalva ennek minden kockázatát.

A két híd a várkapuktól a ravelinhez vezetett, s ez utóbbiakon át lehetett eljutni a vársíkon át vágott kijáratig. Az 1689. évi rajzról sejthető, hogy a ravelineken nem pusztán átvágták a töltést, hanem valamiféle kapuépítményt alakítottak ki. Ezt igazolja az 1675. évi és a datálatlan 18. századi felmérés is. Szerkezetüket és méreteiket azonban egyelőre nem lehet megállapítani, de létüket a felvonóhíd jelölése is

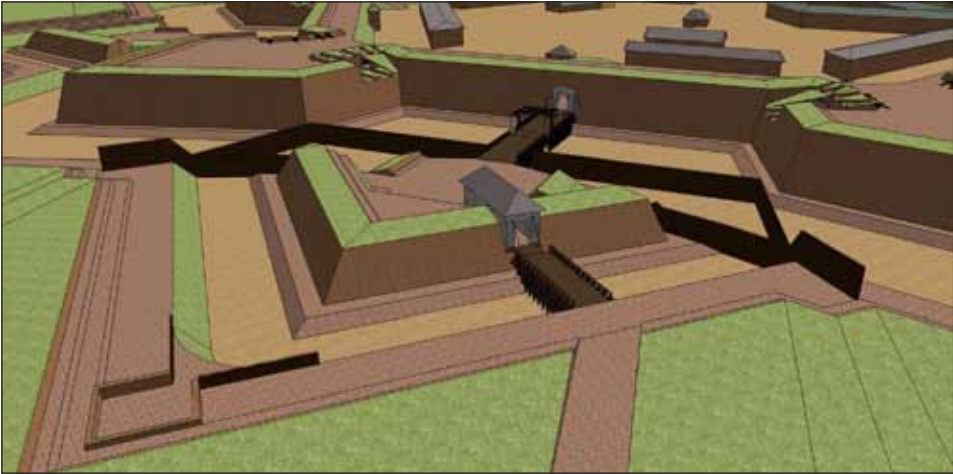

18. Lipótvár kapujának terve 1673-ból

Az 1689. évi alaprajzról persze számos fontos részlet hiányzik, s ez megint arra utal, hogy egyfajta vázlatlalt, általános tervvel van dolgunk. Így például nem jelöli, hogy a bástyafüleket hogyan lehet megközelíteni, hol vannak a lőréses, a falakban levő rejtett kazamaták, milyen a kapuépítmény pontos elrendezése, milyen a belső épületek kialakítása stb. Ezeket a későbbi tervek alapján kellett pótolni, rosszabb esetben következtetni kellett rájuk. Ezért például a belső épületeket csupán sematikus tömbökként jeleztem a modellben.

A felsoroltak közül még a bástyafülek félkazamatáinak megközelítésének módja állapítható meg viszonylag jó közelítéssel. Mint említettem, az 1689. évi tervvel ellentétben a valóságban a bástyákat nem töltötték fel teljesen, közepük a „várudvarral” azonos síkban maradt, és kétoldalt, a szárnyak mögött építettek rézsűs felvezető rámpákat. Az 1775., 1780.⁶¹ és a datálatlan 18. századi felmérésen pontosan megfigyelhető, hogy e rámpák közepéről vezetett egy folyosó a lesüllyesztett szárnyak hátsó falán át. Minthogy azonban az 1689. évi terv teljesen feltöltött bástyákat jelez, így a megközelítés csak a kurtinán keresztül fűrt alagúton képzelhető el, így jelzésképpen, egyetlen bástyánál, ezt a megoldást készítettem el.

61 Kartensammlung Inland C V Leopoldstadt No. 10.

19. Lipótvár számítógépes modellje, észak–északnyugat felől

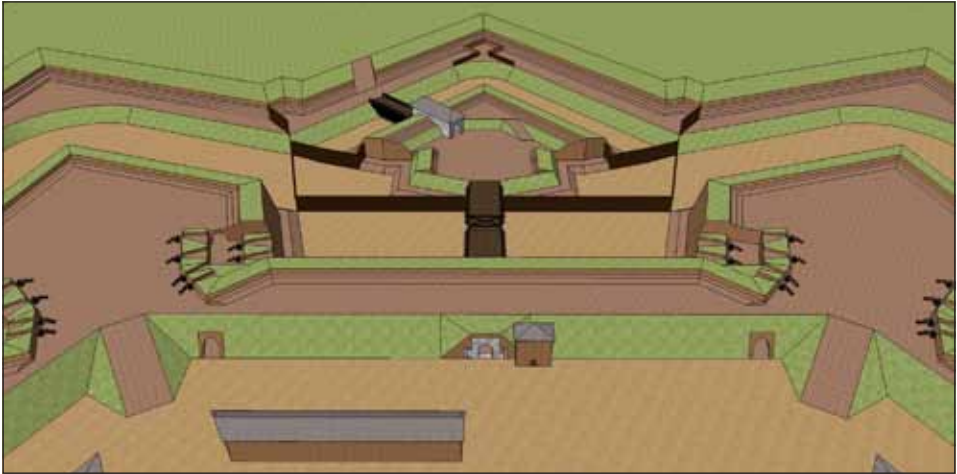
Összegzés

Lipótvár háromdimenziós számítógépes modelljének (3., 19–23. kép) elkészítése után meggyőződésem, hogy e korai, a részletes tervezés szempontjából viszonylag rosszul dokumentált erődítmények virtuális megvalósítása ugyan lehetséges, de számos előfeltételnek kell teljesülnie, mielőtt hozzáfoghatunk a munkához. Bár az eredmény igen látványos, de mindig is sok bizonytalanságot fog magában hordozni, amelyek megszüntetésére gyakorlatilag nincs mód. Így van ez akkor is, ha, mint jelen esetben is láthattunk, modellezésünk tárgya egy szabályos alaprajzú erődítmény, amelyet aránylag pontosan ismert elvek szerint építettek fel. Ám az is közismert, hogy az olasz rendszer szabályai sem merevek, a kitűzött védelmi képességet a részletek tekintetében olykor jelentősen eltérő eszközökkel érték el a várépítő mesterek.

Mindezek tükrében Lipótvár erődítményének számítógépes modelljéről azt bízást állíthatom, hogy alapvonalaiiban, összképében nemcsak a kiindulási pontként választott rajznak, hanem a valóságban létezett és létező építménynek is megfelel. Ám ahogy haladunk az egyre finomabb részletek felé, úgy nő a bizonytalanság. Ugyanakkor véletlenül sem miről készült és miről maradt fenn részletrajz, és azokból milyen mértékben lehet további következtetésekre jutni.

Lipótvár esetében tehát az alaprajzi arányok elfogadható biztonsággal megállapíthatóak, miként a várak és az azon kívül eső védelmi létesítmények szerkezete, mérete. A problémák a főfalaknál és a szárnyak elrendezésénél ütköznek ki leginkább, sőt, mint azt korábban láttuk, ez utóbbiak kialakítása csak szélesebb körű forrásanyag bevonásával vált értelmezhetővé. Ez pedig komoly probléma, mert a szárnyak konstrukciója az olasz rendszer kulcskérdése, amely szorosan összefügg a bástyák és rajtuk keresztül az egész erődítmény szerkezetével, szélesebb értelemben az erődítmény védelmi képességével.

Jelen modell alapján, fenntartva, hogy az imént elmondottak miatt az értékelés is jelentős bizonytalansággal jár, kijelenthető, hogy Lipótvár a kor színvonalának megfelelően tervezett és megépített erődítmény volt. Összevetve a többi magyarországi olasz

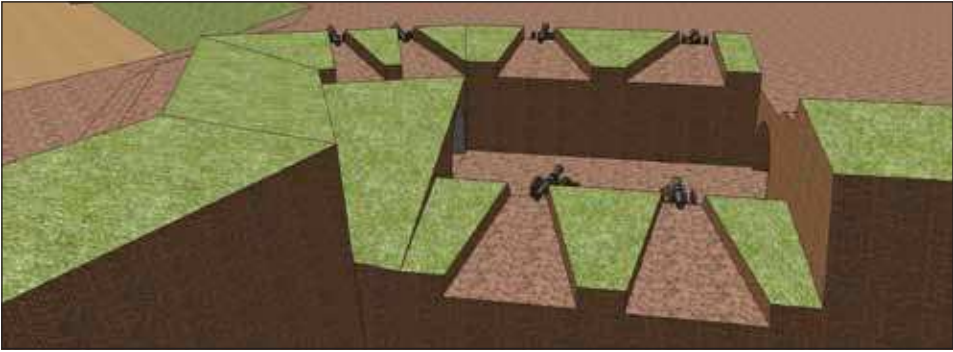
20. Lipótvár számítógépes modellje, az észak–északnyugat felé néző kapu és környéke

rendszerű erősséggel a legkorszerűbbek egyikének mondható, Érsekújvár és talán Várad mérhető hozzá. A modell segítségével jól megfigyelhető, hogyan működött a várbeli tüzéség, hogyan biztosították a keresztűz-hatást, hogyan fedezték egymást a védművek. Ha a modell csak megközelítőleg is hasonlít a valósághoz, akkor Lipótvár tüzéségi védelmét jónak kell mondanunk. Külön kiemelendő, hogy a mellékszárny ágyúi olyan területeket is tűz alá vehettek, ahová más lövegek hatékonyan nem értek el, jelesül a ravelinek előtti terepszakaszt. Emellett fedezték is a ravelineket, s amennyiben az ellenségnek sikerült volna oda betörniük, hatékony keresztűzet zúdíthattak volna rájuk. Másként nézve, a mellékszárny ágyúit az ostromló csak a védvonal másik végéről, jobb esetben a ravelinek előtti vársík megkoronázása után tudta közvetlenül tűz alá venni, míg a bástya homlokvonalán levőket szinte bárhonnan, és akár jóval közelebről is, lévén ezek a lövegek a mindenkori ostromlók elsődleges célpontjai.

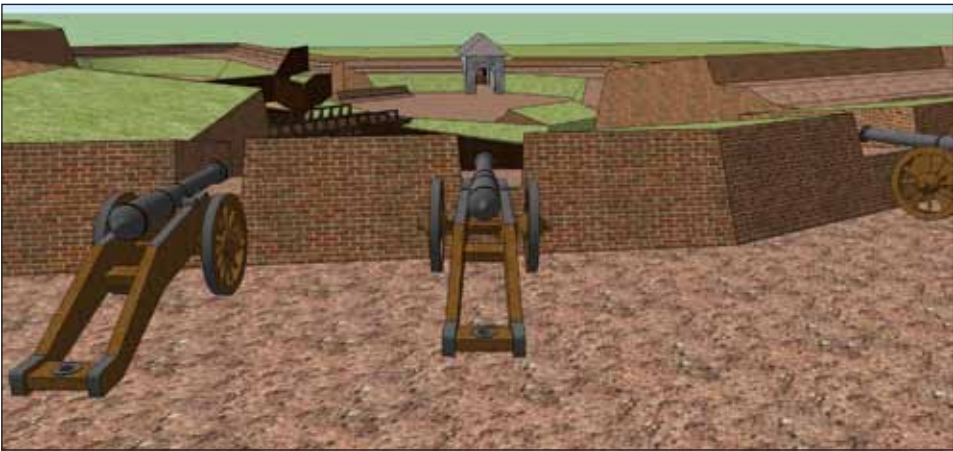
Természetesen találunk hiányosságokat is. A legnagyobb talán az, hogy a szárnyak lövegei a védvonal előtt helyezkedtek el, így nem tudták tökéletesen flankírozni a szomszédos bástya falát. Ezen túlmenően is számos kisebb-nagyobb konstrukciós probléma figyelhető meg, amelyeket részben már említettem, így itt már csak a ravelinekre térnék ki. Ezek ugyanis nem elég nagy méretűek, pontosabban nem elég szélesek, így, amennyiben az ostromlók elérték a vársík koronáját, a ravelinek mellett és felett szabadon rombolhatták a szárnyak védelmét.

*

A bemutatott modell nyilvánvalóan nem tökéletes, és szinte bizonyosan nem is lesz az. De meggyőződésem, hogy ennek ellenére a védelmi rendszer vizsgálatához megfelel. Éppen ezért hasznos lenne a többi erődítmény és vár modelljének elkészítése, ami persze nem kis munka. Ezek birtokában már pontosabb képet alkothatnánk arról, mekkora munkát jelentett egy olasz rendszerű erősség felépítése, azok milyen védelmi képességgel rendelkeztek, és egyáltalán, a törökori magyarországi várépítészet hol helyezkedett el az európai fejlődésben.

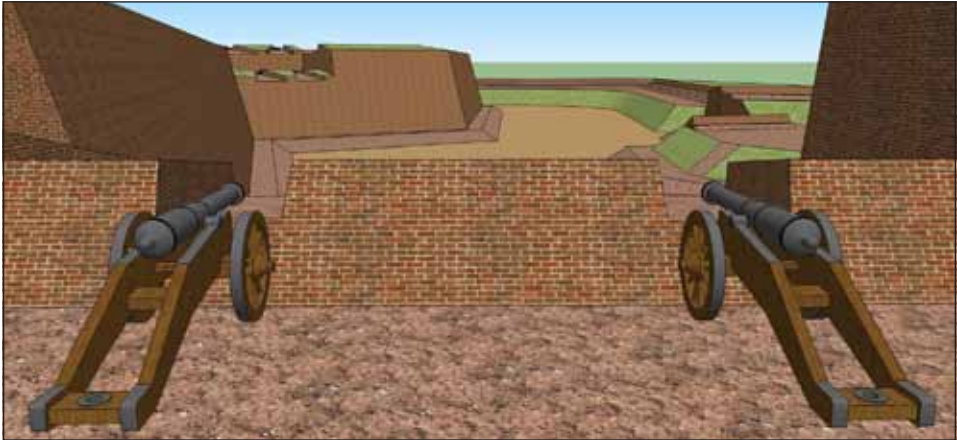
21. Lipótvár számítógépes modellje, a bástyaszárny és a mellékszárny szemből nézve

22. Lipótvár számítógépes modellje, a ravelin kapuja a mellékszárny ágyúi mögül nézve

A FELHASZNÁLT ALAPRAJZOK JELZETEI

1665	Kartensammlung K VII k 209-900 (eredeti helye: HKR Akt. 1665 Aug. No. 21. Exp.)
1673	Kartensammlung G 1 h 393-900 (HKR Akt. 1673. April No. 89. Exp.)
1675	Kartensammlung K VII k 210 Leopoldstadt No. 1., 2., 3. (HKR Akt. 1675 Dez. No. 118. Exp.).
1689	Kartensammlung K VII k 210-50
1742–1745	Kartensammlung Inland C V Leopoldstadt No. 2. Litt. P., uo. Leopoldstadt 7. Litt. C. és Litt. E.
1775	Kartensammlung Inland C V Leopoldstadt No. 9.
1780	Kartensammlung Inland C V Leopoldstadt No. 10.
17??	Kartensammlung K VII k 210-100 (datálatlan, valószínűleg a 18. sz. közepe)
1801	Kartensammlung G 1 h 394
1803	Kartensammlung G 1 h 394-2
1808	Kartensammlung Inland C V Leopoldstadt No. 1. Blatt 1., 3.

23. Lipótvár számítógépes modellje, az egyik bástyaszárny alsó ütegállásából nézve

IRODALOM

- BOGDÁN 1990 BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi hossz- és földmértékek. 1601–1874. Budapest, 1990.
- DOMOKOS 1986 DOMOKOS GYÖRGY: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XXXIII. (1986/1) 47–109.
- DOMOKOS 2001 DOMOKOS GYÖRGY: Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001/4) 640–661.
- DOMOKOS 2009 DOMOKOS GYÖRGY: Reneszánsz hadügyek. In: Késő reneszánsz hadművészet. Szerk. Jósvainé Dankó Katalin–Ringer István. Sárospatak, 2009. 5–64.
- LITROW 1865 LITROW, J. VON: Handbuch der vorzüglichsten Münzen, Maße und Gewichte zur Vergleichung mit denen des österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1865.
- LORINI 1597 LORINI, BUONAIUTO: Delle fortificationi libri cinque. Venezia, 1597.
- NEUMANN 1994 NEUMANN, HARTWIG: Festungsbaukunst und Festungsbautechnik. Bonn, 1994.
- PAGAN 1668 PAGAN, BLAISE: Les Fortifications ... avec des theoremes sur la fortification. Bruxelles, 1668.
- SPECKLE 1589 DANIEL SPECKLE: Architectvra Von Vestungen. Straßburg, 1589.
- TENSINI 1624 TENSINI, FRANCESCO: La fortificatione guardia difesa et espugnatione delle fortezze. Venezia, 1624.
- THETI 1589 THETI, CARLO: Discorsi delle Fortificationi, Espugnationi, et Difese delle Citta, et d'altri Luoghi. Venezia, 1589.
- WAGNER 1964 WAGNER, GEORG: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Eisenstadt, 1964.
- ZASTROW 1839 ZASTROW, ANTON VON: Geschichte der beständigen Befestigungen oder Handbuch der vorzüglichsten Systeme und Manieren der Befestigungskunst. Leipzig, 1839.

RÖVIDÍTÉSEK

Exp.	Expedi
FHKA HKA HFU r.N.	Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer
HKR Akt.	Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Protokollen des Wiener Hofkriegsrates
KA	Kriegsarchiv
Konv.	Konvolutum
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv, Wien

NAPÓLEON-KORI SÁNCERŐDŐK ÁCS ÉS NAGYIGMÁND TÉRSÉGÉBEN

Napóleon 1809. évi ausztriai és magyarországi hadjáratát a történeti irodalom részletesen feldolgozta. Az ekkor készült egyszerű sáncerődöket, sáncokat többnyire csak említik, közelebbi, helyszíni vizsgálatukra még kevés helyen került sor. Az alábbiakban Ács és Nagyigmánd térségében, a Concó-patak mentén egy hosszú védővonal redutjainak, ágyúállásainak történetét, és sáncainak ma is látható maradványait ismertetjük (1. kép).

A franciák támadásai Komárom előterében¹

1809 februárjában a bécsi hadvezetés a franciák elleni hadjárat mellett döntött. Április első felében megtámadták a franciákkal szövetséges bajorokat és Itáliát, ekkor a magyar nemesi felkelés is hadba vonult. Április második felében azonban sorozatos francia győzelmek következtek, az osztrák sereg Morvaországba hátrált és Itáliából is visszavonták csapataikat. Az utóbbiakat követő olasz sereg egyesült a franciákkal. Napóleon Bécs ellen indult.

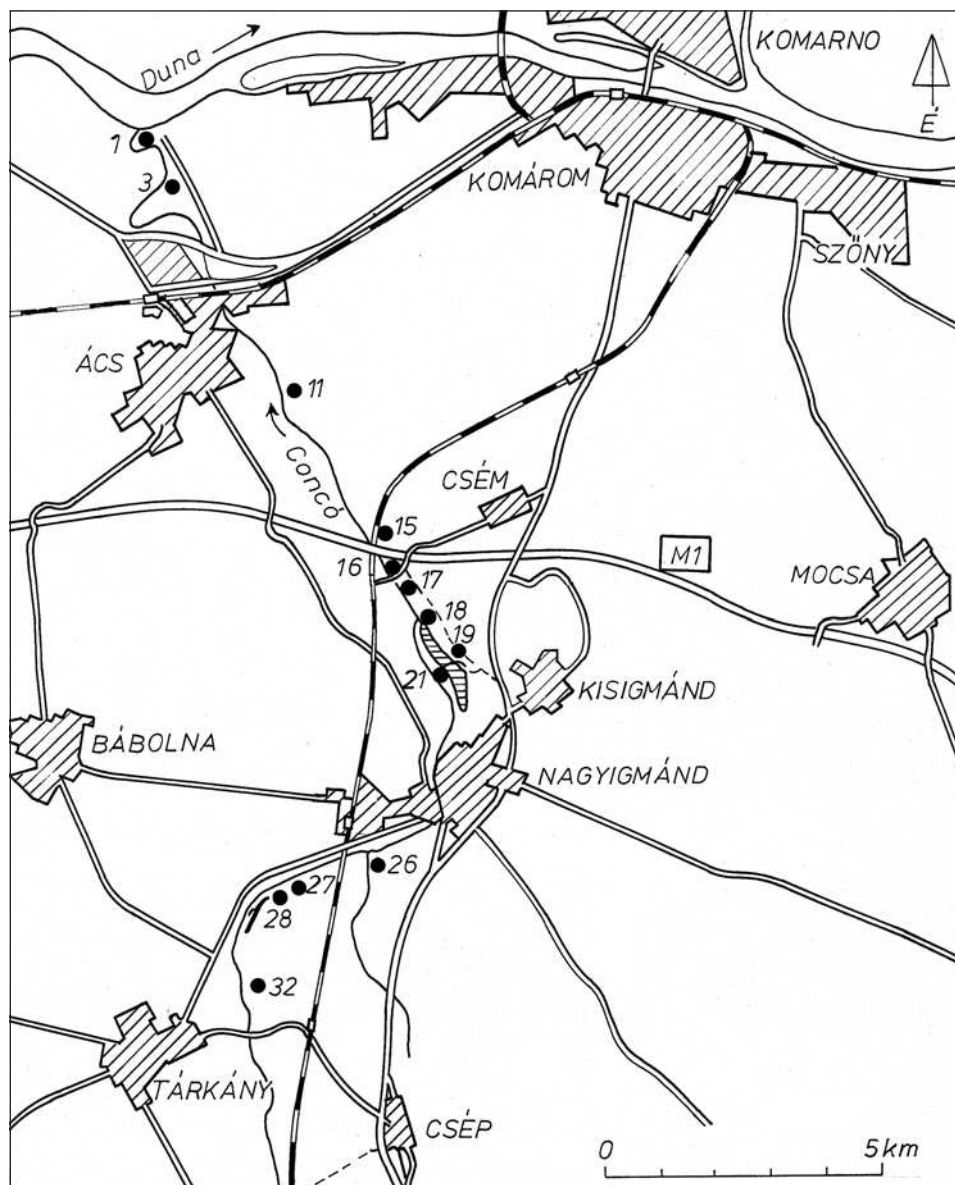
Miután a franciák május 13-án elfoglalták Bécset, a 21–22-én lezajlott asperni csata nehéz osztrák győzelmet jelentett. 31-én József nádor tervezetet készített arra az esetre, ha a franciák támadása Budát fenyegetné. I. Ferenc császár és az udvar Pozsonyba, majd június 9-én Komáromba menekült. Az osztrák-magyar hadvezetés a Vág–Rába–Marcal–Zala folyók vonalában állította fel az első védővonalat. Ezen azonban a franciák hamar áttörtek, és ha nem is maradandóan, de eljutottak Pápáig, Veszprémig. Nyugat-Dunántúl az ellenőrzésük alá került.

Buda fenyegetettsége is felmerült, erre József nádor figyelmeztette a helytartótanácsot. Győr és Komárom erősítéseit erősítették, József nádor, akire a Duna melléke és Dunántúl védelmét bízták, különösen utóbbit felügyelte gyakran. A Dunán valamennyi hajót és vízimalmot a folyó bal partjára vonták, de a franciáknak is voltak hajóik.

Június 14-én Győr mellett a franciák döntő csapást mértek az osztrák-magyar seregre, amely Ács felé menekült, másnap már Komáromnál voltak és Szőnynél a hajóhídon átkeltek a bal partra, Komáromba. Az őket üldöző franciák azonban Ácsnál megálltak. Június 16-án rövid időre már a szőnyi hídfő melletti dombról két ágyúval lőtték Komárom várát, majd visszavonultak Ácsig. Bábolnán és Nagyigmándon garázdálkodtak, a házakat felégették. Ácson összezsaptak a Vas megyei lovas ezreddel, azok a franciákat állásaikból kivetették és Ács nyugati szélére szorítottak őket. 57 felkelő és sok francia halott maradt a csatatéren. Kisebb csatározások Mór és Császár körül is voltak.

1 A franciák 1809. évi hadjáratának a területünkre vonatkozó eseményeit első sorban Domanovszky Sándor művei, valamint VERESS D. CSABA: Napóleon hadai Magyarországon 1809. Budapest, 1987. c. munkája alapján állítottuk össze. DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. III. 1807–1809. Budapest, 1935. és Uő: József nádor élete. Budapest, 1944. A Concó-patak menti erődsorra vonatkozó adatok József nádor naplójában (DOMANOVSKY 1935) az alább említett napok bejegyzéseiben találhatóak. (A továbbiakban a szerző nevével és a kiadás évszámával jelöljük az egyszer már hivatkozott műveket.)

1. Az 1987–2007 között felmért redutok

Június 18-án a franciák rövid két órára ismét a komárom–szönyi szőlőkgig törtek előre. 19-én a nemesi felkelés csapatai a franciák által ostromgyűrűbe szorított Győr felmentésére indultak Komáromból, 21-én meg is közelítették a várost, de a hadvezetés ezt az akciót lefújta. 22–23-án a franciák ismét Szönyre, Mocsára, Tatára nyomultak be rövid időre. Június 24-én Győrt a franciák elfoglalták és a város erődítésének fejlesztésébe fogtak. Ácson is berendezkedtek, a kapitulált győri vár tisztjeit három napig látták itt vendégül.

Győr bevétele után mindenki azt várta, hogy a franciák Buda és Pest felé támadnak, de ezt Napóleon nem engedélyezte. Megálltak, előbb Bécs mellett akartak eredményt elérni. Ennek ellenére június 26–28. körül Komárom térségében, így a szőnyi hídfőnél, Ács, Nagyigmánd, Kisbér, Csép, Mocsá, Tata, Mór, Kocs és Dad környékén továbbra is portyáztak és pusztították a településeket. A franciák a csapatok összpontosítása érdekében hamarosan megálltak, visszavonták csapataikat Bécs környékére, mert előbb ott akartak eredményt elérni. 28-ra Északnyugat-Dunántúlt kiürítették, egyedül Győrt tartották továbbra is megszállva.

A Duna bal partján Komáromban az Öreg- és Újvárat már 1807-ben kezdték átépíteni, most a vár külső, csallóközi védelmi vonala következett hat reduttal és sáncokkal, József nádor felügyelete mellett. 1500 embert dolgoztattak, de további 6000 emberre volt szükség az építkezésekhez. A Vág-Dunánál, és a szigeten sáncok, ágyúállások készültek.

Július 5–6-án a Bécshez közeli Wagram melletti csata francia győzelemmel végződött. A franciák rövidesen ismét megjelentek Nyugat-Dunántúlon, a Rába vonaláig nyomultak, de Kisbér és (Bakony)Szombathely körül ismét feltűntek. Július 12-én a znaimi fegyverszünet ideiglenes nyugalomságot jelentett, I. Ferenc ezt 19-én írta alá. A franciák bevonultak a kiürített Pozsonyba.

A további harcra való készülődés jegyében a franciák elleni védővonalat Győrtől a Rába mellett, egészen Szentgotthárdig jelölték ki. A háttérben Komárom és Ács térségében az osztrák-magyar hadsereg különböző csapatai állomásoztak, így pl. Igmánd, Ács, Mocsá, Kocs, Csép, Szend, Tárkány, Kisbér, Ászár, Császárszécsényekben. József nádor állandóan járta a csapatokat, minden nap úton volt.

A fegyverszünet ellenére továbbra is a háború folytatására készülődtek. A császárné és a hívei a háború partján voltak. József nádor, noha inkább a béke mellett lett volna, lelkiismeretesen ellenőrizte a rábizott csapatokat, állandóan felügyelte Komárom városában és környékén az erősítési munkákat. Útjairól naplójában számol be, sok részletadattal.

Szeptember első felében I. Ferenc elutasította a francia békefeltételeket, ezért fokozódott a háború folytatásának veszélye. A fegyverszünetet csak október elejéig hosszabbították meg.

József nádor naplójának szeptember 14-i bejegyzésében olvashatjuk az első konkrét adatokat a Concó-patak menti erődsorról, sáncokról. Johann Liechtenstein herceg írta a nádornak, hogy a gróf Sztáray Antalról nevezett 33. gyalogezredet és báró Hiller József altábornagy 2. gyalogezredét, amelyek részben Ácsnál és Igmándnál a 2. „Reserve-Corps” csapatnál gyülekeznek sáncok létesítésére a Duna jobb partján, Tárkányba és Csépebe helyezték. József nádor a válaszában Tárkányon kívül még Igmándot és Mocsát is ajánlotta elhelyezésükre. Hertelendy generális a hevesi csapattal Szenden helyezkedett el.

Liechtenstein 35 felkelőt kért a báró Wezelsperg Frigyes utászezredes 1. Pionir (utász) csapatától, hogy menjenek a munkához, a parasztokat összeterelni és azokat együtt tartani. Keglevics generális 1000–1500 felkelője is szóba került, de ezek messze voltak (helyüket nem említi) és kiképzés alatt álltak. Szeptember 16-án Liechtenstein úgy rendelkezett, hogy Hiller és Sztáray seregét Igmándba és Tárkányba szállásolják el, e két helységnél a sáncok építését folytatni kell, de Ácsnál majd csak a fegyverszünet felmondása után. József nádor a felkelők számadásához mellékelte, magyarra is fordított tervezetet említ, melyet a segédtszettek készítettek, de erről közelebbit nem tudunk meg. Lehet, hogy nem a sáncépítéssel kapcsolatos, talán a csapatelhelyezésekkel. Szeptember 17-én Sztáray regimentje Igmándra, Hilleré Ácsra teledett le és további parancsokat vártak. Mocsra és Tárkányba csak kiségitők kerültek.

Szeptember 18-án József nádor egy francia alezredest említ, aki (nem említi, de feltehetően a fegyverszüneti, illetve béketárgyalásokkal kapcsolatban) Tatán tartózkodik és az „ottani” sáncokat nézegeti, amelyeken a parasztok szorgalmasan dolgoznak és mindent vizsgálgat.

Szeptember második felében és október elején József nádor Komáromban az épülő „Nádor vonalat” és a Duna jobb partján a többi erődítést gyakran járta végig. 19-én Hiller és Sztáray regimentje további létszámbővítést kapott. Az ezredparancsnokok kérték, hogy Igmánd mellett Csépre és Tárkányba is költözködhessenek, mert ezek közelebb vannak a munkához, Mocsát azonban messze lévén, inkább elhagynák.

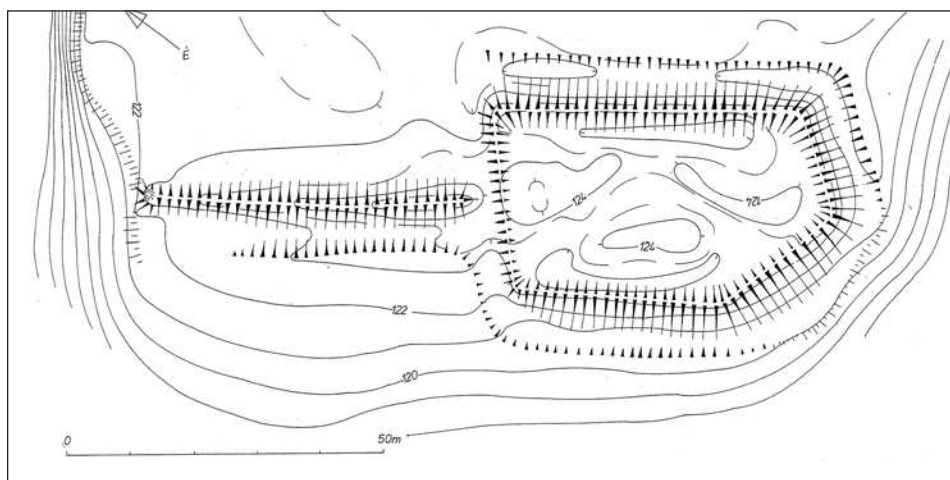
A fegyverszünetet közben 15 nappal meghosszabbították, de mindkét fél tovább készülődött a háború folytatására, mert az augusztus 7. óta Magyaróváron folytatott béketárgyalások egyelőre eredménytelenek voltak. Komáromban nagy ütemben folytatódtak az erődítési munkák, a Duna jobb partján pedig Szőnynél készültek redutok. Időnként I. Ferenc is megtekintette a munkákat.

József nádor október 6-án naplójába bejegyezte, hogy a sáncok, redutok Nagyigmándtól Csépig elkészültek. Az Igmánd előtti átjárónál 3 redut, ezekhez kapcsolódóan további 13, részben nyitott, részben zárt redut sorakozik a Concó-patak mögötti, (akkor még szabályozatlan) mocsaras területen. A redutokat jól készítették el, de itt-ott túl messze vannak egymástól, ezért ezek oldalról nem pásztázhatják egymást. Tárkánynál hosszabb szakaszon hiányoznak, mert itt a falu szőlőkertjei vannak. A redutok elhelyezése, a nádor véleménye szerint, nem mindig előnyös. A védővonal előterét, a Concó-pataktól nyugatra eső területet is megvizsgálta és kívánatosnak tartotta a Bábolnán (nyilván a francia támadások következtében) leégett házak lebontását. Igmánd és Tárkány között is említ egy gazdasági épületet, amelyet ugyancsak le kell bontani. Utóbbi helyen egy javításra szoruló sánc töltését emeli ki, de erről közelebbit nem tudunk meg. Csép előtt jelentős emelkedésen egy hatszögletű redutot említ, 14 ágyúval, ez zárja le az egész sort. A nádor véleménye szerint az ellenség a Rába felől Órs (Mezőórs) és Pápa felől támadhat Kisbér felé. Ezért az utóbbi redut és a tőle délkeletre eső, közeli Ete község között egy „teljes földművet” (sáncot) kell felhányni, jelentősen meredek oldalakkal, ez biztosítaná a bal-szárny (a redutsor déli vége) védelmét, mert az ellenség innen tudna támadni. Wirker utászörnagynak, aki ezen a szemlén a nádort kísérte, más a véleménye, ennek ellenére Kisigmándtól Mocsáig egy második védővonalat is felsáncoltatott, amivel lezárta a Concó-patak mögötti, keletre eső területet az esetlegesen támadó franciák ellen.

Október 7-én József nádor úgy látta, a békére nincsen kilátás, sietni kell a sáncolásokkal. Szőlős (Vértesszőlős) mellett is említ egy még el nem készült sáncot. Október 11-én a császár szemlét terveztek Cséptől Ácsig (ez az utolsó konkrét utalás a Concó menti erődorra), de az eső ezt megakadályozta és csak Komárom „Nádor-vonalának” bejárására került sor.

Október 14-én a schönbrunni kastélyban megkötötték a békeszerződést, a ratifikálás is megtörtént 19-én, az iratok kicserélése pedig 22-én. Az előőrsök azonban egyelőre a helyükön maradtak, mert az ellenség még magyar földön volt. Az erődítési munkák sem álltak le, de lehetséges, hogy a szóban forgó vidékünkön most már csak Komáromban folytatták a munkákat. Október 25-én Ercsinél (Százhalombatta-Napóleon-sáncok) sem fejeződtek még be a munkák. Október 30-án Hiller és Sztáray ezrede még a helyén volt, de a redutok körül valószínűleg már abbahagyták a munkát.

November 1-jén Komáromban a tél miatt leálltak a munkákkal. 2-án aztán a császár az Ercsinél folyó munkákat leállította, de Komáromnál és Lipótvárnál még dolgoztak,

2. Az 1. redut

részben a csapatmozgásokhoz szükséges utakon is. Most már inkább a betegekkel, kórházakkal és a csapatok hazatérésének előkészítésével voltak elfoglalva. A békét jelzi, hogy november 9-én Kisbéren már országos vásárt tartottak. József nádor is már Budán, illetve (Székes)Fehérváron tartózkodik. November 17-én a franciák Győrött megünnepelték a békekötést, majd elhagyták a várost (előtte az erődítéseket felrobbantották), 30-án pedig az utolsó francia is elhagyta Magyarország területét Kőszeg irányában.

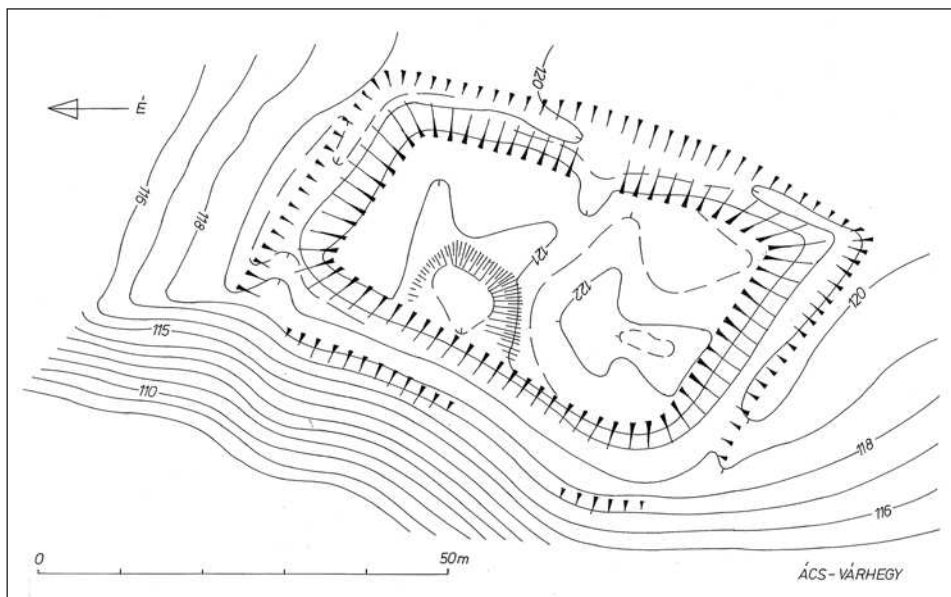
A Concó-patak menti redutsort az 1809. évi őszi háborús készülődés közepette építették meg, de támadás sohasem érte. Ezután pedig, bár a közeli Komárom erődítéseit a következő évtizedekben a Duna mindkét partján jelentősen fejlesztették, többé már egyáltalán nem számoltak vele, a redutokra és sáncokra a teljes elhagyatottság várt.

A Concó-patak menti redutok kutatásának története

A Concó-patak menti redutokat, ágyúállásokat, rövid fennállásuk ellenére, mindig ismerte a környék lakossága, a történeti munkák azonban sokáig nem foglalkoztak velük. Néhány helynév is megőrizte az emléküket. Ács 1850-es évekből származó kataszteri térképén „Rossz malom sánc” szerepel. Nagyigmánd hasonló korú kataszteri térképén a község akkori belterületének északi szélén egy dombos szőlő neve „Francia sánc”, a délnyugati szélén is így neveztek egy területet. Az Öreg-tó nagy gátjának délnyugati végénél „Régi francia-török sánc” szerepel.² Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteményében Nagyigmándnál írták, hogy a „Hosszútábla-dűlő” legmagasabb részén két, földből készült sánc van a győri úthoz közel, amelyek 1809-ben készültek a franciák ellen. A községben a 48. szám alatti „Katona töltés alja” dűlőben is két sáncot említenek, ugyancsak a győr-budai út két oldalán.³

2 BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC: Komárom megye földrajzi nevei. Budapest, 1985. 249–261.

3 PASTINSZKY MIKLÓS–TAPOLCAINÉ SÁRAI SZABÓ ÉVA: Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése. Komárom megye. Tatabánya, 1977. 169.

3. A 3. redut

1889-ben jelent meg Gömörly Gusztáv tanulmánya az 1809. évi nemesi felkelésről. Csak említi a győri, komáromi, szőnyi táborokat, közelebbi adatok nélkül. A Csép és Igmánd közöttieket külön kiemeli, azzal, hogy a redutok október végén már készen voltak, a mocsaiakon azonban még dolgoztak. A munkában – Gömörly megjegyzése szerint – a felkelők csak csekély mértékben vettek részt.⁴ 1890-ben Gyulai Rudolf említi, hogy a „Hosszú-tábla” dülön a Sztáray-gyalogezred „sáncolta el magát”.⁵ 1909-ben R. Kiss István a 100 év előtti nemesi felkelésre visszatekintve említi a győr-ikrényi, a Karakó környéki, abdai, Komárom bal parti, az Ács–Igmánd–Csép–Mocsa körüli erődítményeket, közelebbi adatok nélkül.⁶

A Napóleon-kori események legfőbb forrása, József nádor naplója és iratai 1935-ben, majd ezek történeti kiértékelése 1944-ben jelent meg Domanovszky Sándor szerkesztésében, illetve tollából. Az ott található adatok jelen ismertetésünknek is kiinduló pontjai.⁷

Hosszú szünet után jelent meg ismét minket közelebbről érintő munka, Kecskés Lászlótól, Komárom erődvárosáról. A mi témánkat azonban csak távolról érinti, a szőnyi sánctábor említésével.⁸ 1987-ben látott napvilágot Veress D. Csaba részletes összefoglalása a Napóleon-kor 1809. évi eseményeiről, e korszak máig legátfogóbb és legsokoldalúbb feldolgozása. A mű, jellegénél fogva, nem térhetett ki olyan melléktemára, mint a Concó-patak menti erődösor, de a környék sokkal jelentősebb komáromi erődjei mellett

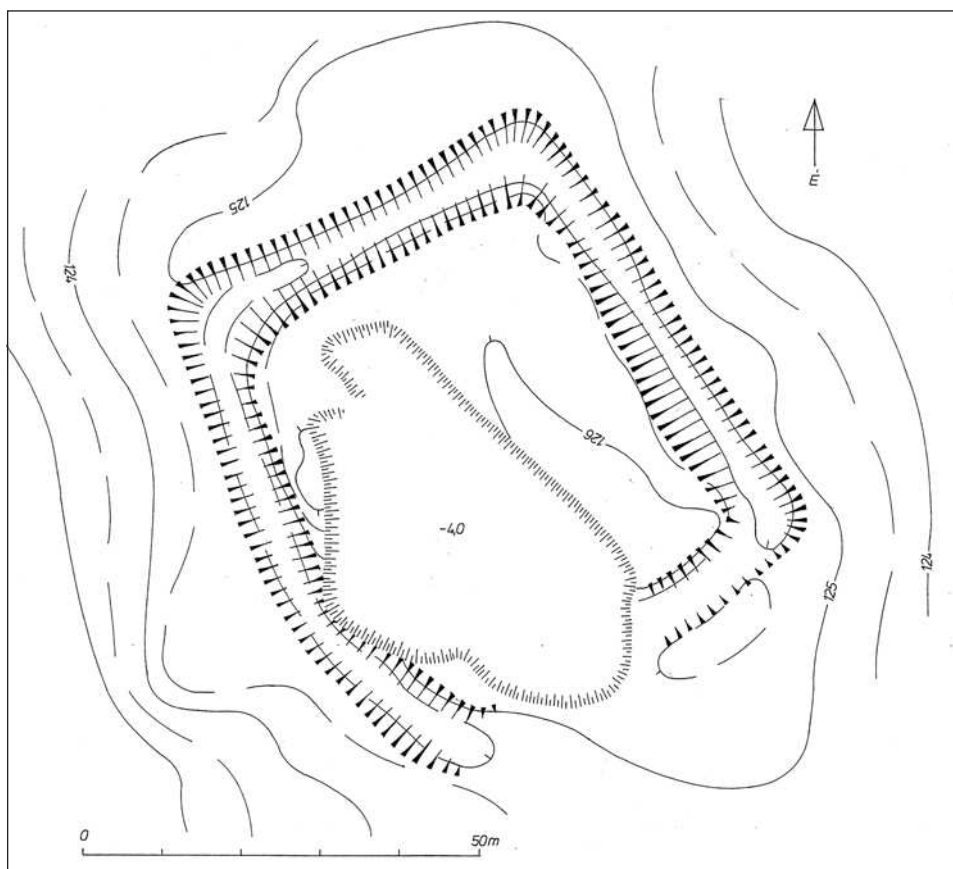
4 GÖMÖRY GUSZTÁV: Az 1809. évi magyar nemesi felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (1889) 79–100., 233–243., 484–501., 496.

5 GYULAI RUDOLF: A Komárom vármegyei és Komárom városi Történeti és Régészeti Egylet 1890. évi jelentése. Komárom, 1890. 39.

6 R. KISS ISTVÁN: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére. I. Budapest, 1909. passim.

7 DOMANOVSKY 1935., DOMANOVSKY 1944. József nádor válogatott írásai megjelentek: DOMANOVSKY, SÁNDOR–GLATZ, FERENC: *Palatin Josephs Schriften. IV. (Quellen zur neuen Geschichte Ungarns)* Budapest, 1991.

8 KECSKÉS LÁSZLÓ: Komárom az erődök városa. Budapest, 1984. 159., 160.

4. A II. redut

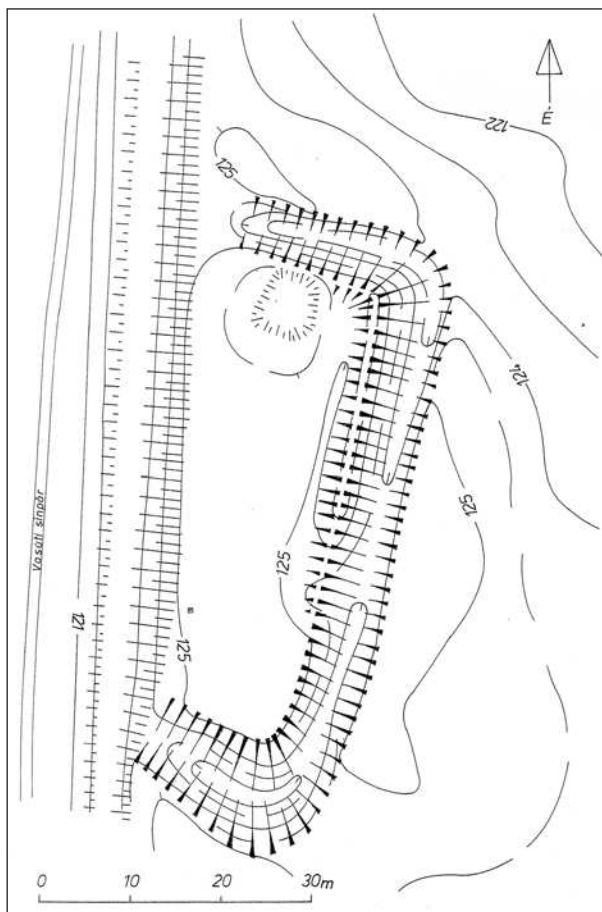
röviden ezek is szerepelnek.⁹ Nagy István 1996-ban a Nagyigmánd és környékén 1809-ben történt francia dúlásokat említi. Érdekes az az adat, mely szerint 1848. december 28-án harc alakult ki a magyarok és osztrákok között, Nagyigmándtól nyugatra a „Csanak”-i épületek mögött. Az akkori falun kívül lévő sáncok egyikére a magyar lovasság ágyúkat húzott fel, onnan lőtték az osztrák sereget.¹⁰

2000-ben Tolnai Gergely foglalta össze Komárom bonyolult várrendszerének történetét a középkortól kezdve, de elsősorban a 18–19. századra helyezve a hangsúlyt. Megemlíti az Ács–Nagyigmánd–Csépi körüli sáncrendszert és a „Sánc” és „Francia sánc” elnevezésekre hívja fel a figyelmet.¹¹ 2004-ben Juhász Attila és Winkler Gusztáv

⁹ VERESS 1987. 240., 266., 268.

¹⁰ NAGY ISTVÁN: Nagyigmánd. Töredékek a múltból. Nagyigmánd, 1996. 56–57., 66–67. A II. katonai felmérés (49/XXVIII. szelvény) a Bábolna felé vezető út és a vasút vonal kereszteződése mellett nyugatra „Kis-Csanak W.H.”-val jelöl épületet. Ettől délre (az akkor még szabályozatlan) Concó-patak bal partján „Csanak M.” felirat mellett ábrázol egy kis épületet. HERMANN RÓBERT: A bábolnai ütközet 1848. december 28-án. *Militaria Modell Magazin*, 1. (1992/3) 11–14.

¹¹ TOLNAI GERGELY: Komárom, Magyarország legnagyobb erődrendszere. *Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. (2000) 389–452. 397. A sáncokat később is említi: UÓ: A komáromi erődrendszer műemléki szemlé. *Műemlékvédelmi Szemle*, 14. (2004) 113–144. 115.

5. A 15. redut

letz Iván térkép alapján figyelt fel Nagyigmándtól délre, a Csépi-patak jobb partján egy várgyanús helyre, melyet vezetése mellett Nováki és Sándorfi 1986. szeptember 16-án megtekintett. A sáncerőd (a lentebb ismertetett 26. számú) maradványait 1987. július 28-án Sándorfi György, Dénes József és Nováki Gyula mérte fel. Két nap múlva a II. katonai felmérés alapján további sánccvárat kerestek a Nagyigmándtól Bábolna felé vezető országút mellett, de ezúttal eredménytelenül. A következő felmérésre 1992. július 18-án került sor, amikor Nováki Gyula felesége segítségével az Ácstól északra fekvő „Várhegy” nevű (3. számú) redutot mérte fel.

Szerzők 2004-ben vették tervbe a Concó-patak menti redutok feldolgozását. Térképi (elsősorban a II. katonai felmérés¹³ alapuló) előkészítés után 2004. december 8–29. között több terepbejárást végeztek, hol együtt, hol külön-külön. A még meglévő redu-

a Concó-patak menti kis erődítmények közül a II. katonai felmérésen látható ábrázolásokból kiindulva, majd ezeket régebbi légi felvételek tanulmányozásával kiegészítve, Nagyigmándtól északra az M1-es autópályáig négy redutot, Ácstól északra pedig egyet, az ún. „Várhegyet” (3. számú redut) azonosították. Három helyen (az alább ismertetett 3., 17. és 19. számú redutban) GPS-szel végeztek felmérést, kiegészítésként mérőszalaggal is. Az egyikről (17. számú redut, 20-21. kép) rekonstrukciós alaprajzot is szerkesztettek, melyet Juhász Attila közölt. Megállapította, hogy ezek a sokszögű, zárt ágyúállások (hátsó oldalukon kis bejárattal) a 18–19. század fordulójára jellemzőek.¹²

Jelen sorok szerzői kutatásainak az eddig ismertetettek felül volt más előzménye is. 1986–1987-ben Sándorfi György, Dénes József és Nováki Gyula néhány Komárom megyei vár bejárást és felmérését végezte. Ez időben Sker-

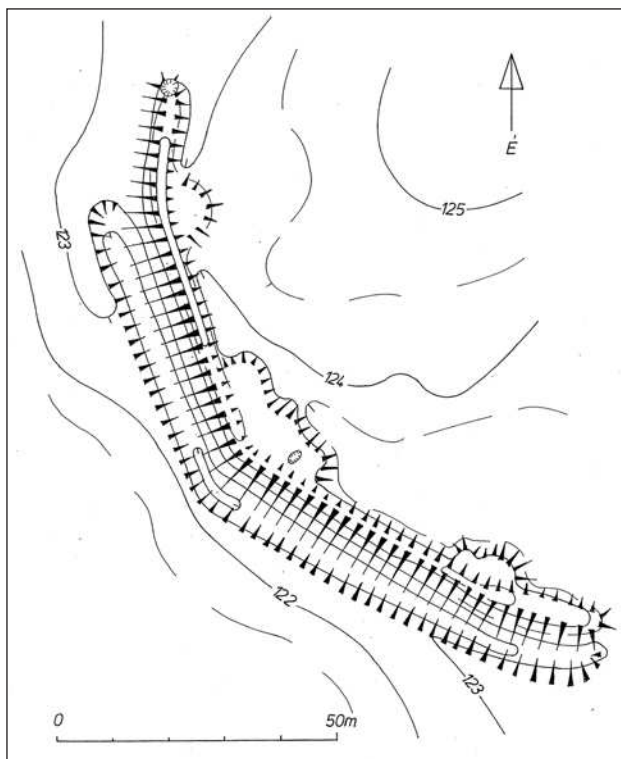
12 JUHÁSZ ATTILA: A XIX–XX. századi tábori erődítések a Kárpát-medencében. Budapest, 2004. 89–91., 66. ábra. Itt köszönjük meg Winkler Gusztáv ezzel kapcsolatos kiegészítő közléseit, és hogy tanulmányozásra rendelkezésünkre bocsátotta a három felmérés vázlatát.

13 Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára, II. katonai felmérés, 48/XXVIII. és 49/XXVIII. szelvény.

tok legnagyobb részét ekkor már sikerült megtalálni, de sok esetben csak a helyüket, mert gyakran nyomtalanul eltűntek szántás, vagy földkitermelés következtében. 2005. április 8-án és 2007. május 8-án került még sor egy-egy terepbejárásra. Az 1987-ben és 1992-ben felmért két reduttal együtt összességében 13 redutot és egy hosszú sáncot sikerült a helyszínen azonosítani. Közben a szerzők ezek felmérését is elkezdték, amelyet 2005. január 9. és 2007. május 1. között, összesen 20 napi terepmunkával végeztek el. A redutokat a II. katonai felmérésről készített, egyszerűsített másolaton sorszámossal láttuk el (1., 16., 17. kép).¹⁴

2005. április 17-én Szabó Tibor és Karczag Ákos Nováki Gyulával a Nagyigmándtól délre és északra, Ácsig bezárólag, végigjárták a már azonosított redutokat, ahol Szabó Tibor fényképfelvételeket készített. Június 12-én Szabó Tibor és Jakab József Novákiival a II. katonai felmérés alapján Ács északi, ma már beépített területén tett kísérletet a redutok nyomainak megtalálására, de eredménytelenül, majd tovább északra az 1. és 3. redutról Szabó Tibor készített fényképfelvételeket. Ugyanebben az évben László János (Civertan) Szabó Tiborral együtt repülőgépről légifelvételeket készített a 17., 18., 27. és 28. redutról.¹⁵

2008. február 17-én László János, Jászai Balázs és Szabó Tibor közreműködésével Nováki Gyula tett kísérletet, hogy a Kisigmánd és Moca között két 1809-es térképen ábrázolt redutok maradványait megkeressék. Helyüket jól lehetett azonosítani a mai 1:10.000-es térkép alapján, de valamennyi helyen sima szántóföldet, vagy szőlőt találtak, a redutok nyoma nélkül. Az 1840-ben készült II. katonai felmérés már nem jelöli egyiket sem, úgy tűnik, addigra már valamennyit felszámolták, elsimították.

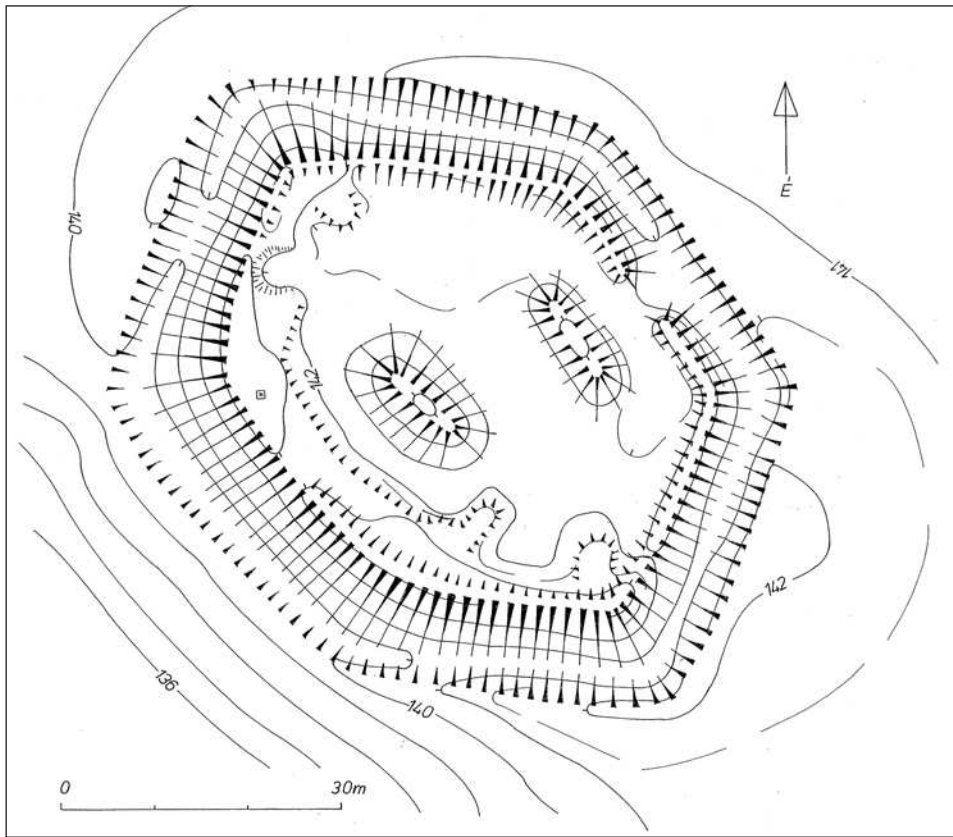

6. A 16. redut

14 A terepmunkában öt redut és a 28. redutnál kezdődő hosszú sánc felmérésében Nováki Gyulané nyújtott segítséget. A szerkesztéseket Nováki Gyula végezte el a Sándorfi György és Kelecsényi Lajos által, a speciálisan várfelmérésekre összeállított számítógépes programra támaszkodó módszerrel. A végleges rajzokat Nováki Gyulané készítette el, munkájáért ezúton mondunk köszönetet.

15 Szabó Tibornak, Karczag Ákosnak, Jakab Józsefnek és László Jánosnak ezúton mondunk köszönetet önzetlen segítségükért.

7. A 17. redut

A Concó-patak menti,
2005–2007 között felmért redutok és a hosszú sánc leírása

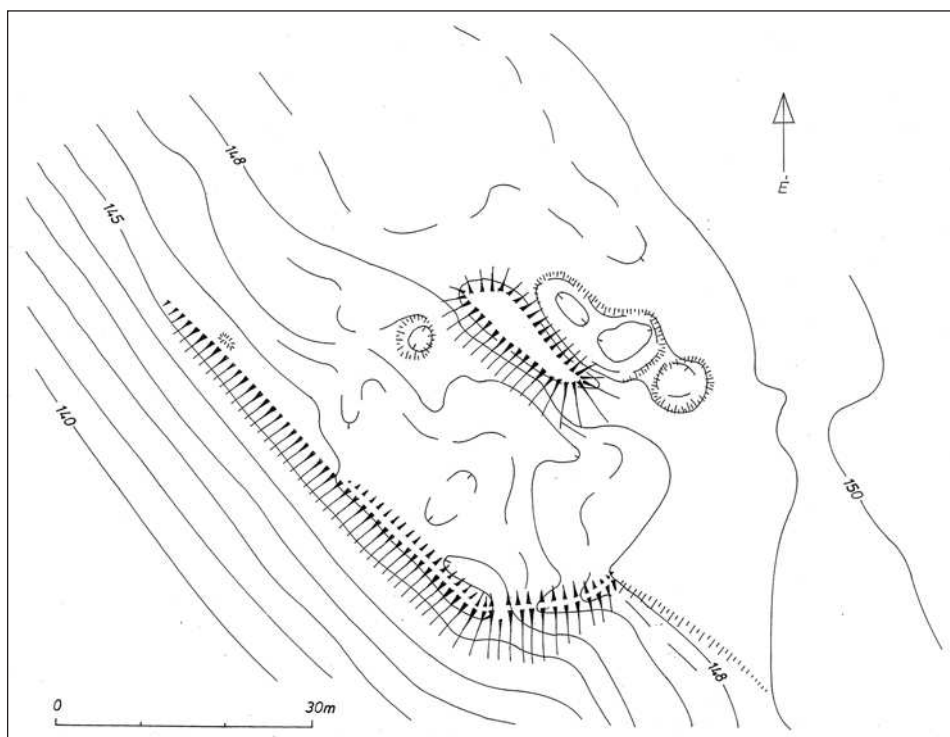
1. redut (2. kép)

Ács északi szélétől északra 1,7 km-re, a Duna feletti magaspart délnyugati nyúlványának végén van a redut, amelyet mélyen alatta a Concó-patak vesz félkörbe. A redut a nyúlvány végét teljesen lezárja. Három oldalról meredek domboldal övezi, kelet és északkelet felé a magaspart fennsíkja folytatódik. Sűrű erdő fedi. Motorosok gyakorló pályának használják, több helyen megrongálták a redutot.

Az erődítmény két részből áll. A délkeleti részen van a zárt sánc. Megközelítőleg téglalap alaprajzú, egyenes oldalakkal, de délkeleti vége megtörik. Peremén sánc fut végig, melynek belső magassága csekély. Kívül árok veszi körbe, amely csak az északi sarok és a déli oldalának egy része alatt mosódik el.

A zárt sánc hossza 52, szélessége 30 m, az árok szélessége 7–8 m.

A zárt sánchoz az északi oldalon egy 50 m hosszú, egyenes sánc csatlakozik, amely a Duna feletti meredek partig tart, ezzel teljesen lezárva a dombnyúlvány végét. Délnyugat felől 7 m széles, részben elmosódott árok kíséri.

8. A 18. redut

3. redut (3. kép)

Ács északi szélétől északra 1 km-re, nagy személtérakó hely déli széle mellett van. A térképek „Várhegy” felirattal jelölik. Nyugat felől a Concó-patak feletti meredek part szegélyezi, a többi oldala felé egy síkban van a környezetével. Fűves terület.

Alaprajzilag kissé szabálytalan téglalap. Peremén sánc nincs, 7–9 m széles árok veszi körbe. Belső területének déli felében 2. világháborús, betemetett betonbunker dombja emelkedik, a földet a mellette lévő nagy gödörből termelték ki. A redut keleti oldalán egy bemélyedés bejárat lehetett.

Hossza 45, szélessége 20–25 m.

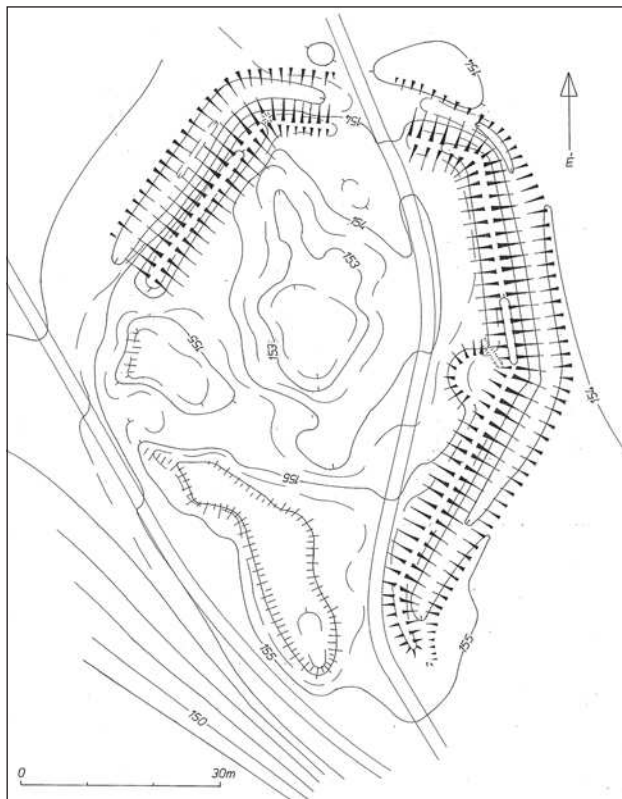
11. redut. (4. kép)

Ács délkeleti szélétől délkeletre 1,1 km-re, a Concó-pataktól 150 m-re emelkedik a redut dombja. Sűrű erdő fedi, körülötte szántóföldek terülnek el. Alaprajzilag megközelítően négyzet alakú. Peremén sánc nincs, viszonylag sekély árok veszi körbe. Belső területének a felét kibányászták, amivel a déli oldalán az árkot kb. 30 m hosszan megsemmisítették, a redut többi része ép.

Átmérője 50, illetve 45 m.

15. redut. (5. kép)

A Komárom-Székesfehérvár közötti vasútvonal keresztezi az M1-es autópályát a 89. km-kőtől nyugatra 250 m-re. Ettől észak-északkeletre 250 m-re, sűrű erdőben van

9. A 19. redut

rik, két vége kb. 20 m hosszan kissé ugyancsak megtörik. Külső oldalát 11–12 m széles árok kíséri, de a sánc északi vége alatt már nincsen árok.

A sánc belső oldalán közepén egy nagyobb, két végéhez közel pedig egy-egy kisebb kiszélesedés csatlakozik 0,5–1 méterrel alacsonyabban.

A sánc teljes hossza 135 m.

17. redut. (7. kép)

A Csém községből délnyugatra kivezető mellékút 1,6 km-re felüljáróval keresztezi az M1-es autópályát. Innen számítva dél irányában 450 m-re, a Concó-patak felett húzódó domborsó szélén van a redut. Fűves terület, kevés bokorral, körülrötte szántóföld terül el. Motorosok gyakorló pályának használják, több helyen megrongálták

Alaprajzilag kissé hosszúkás, hatszögű, egyenes oldalakkal. A délnyugati oldal 25 m hosszú szakaszát kivéve, sánc veszi körbe, belső magassága 1 m körüli. Az északkeleti oldalon 5 m széles bejárati rész szakítja meg. Az egész redutot 8–10 m széles árok veszi körbe.

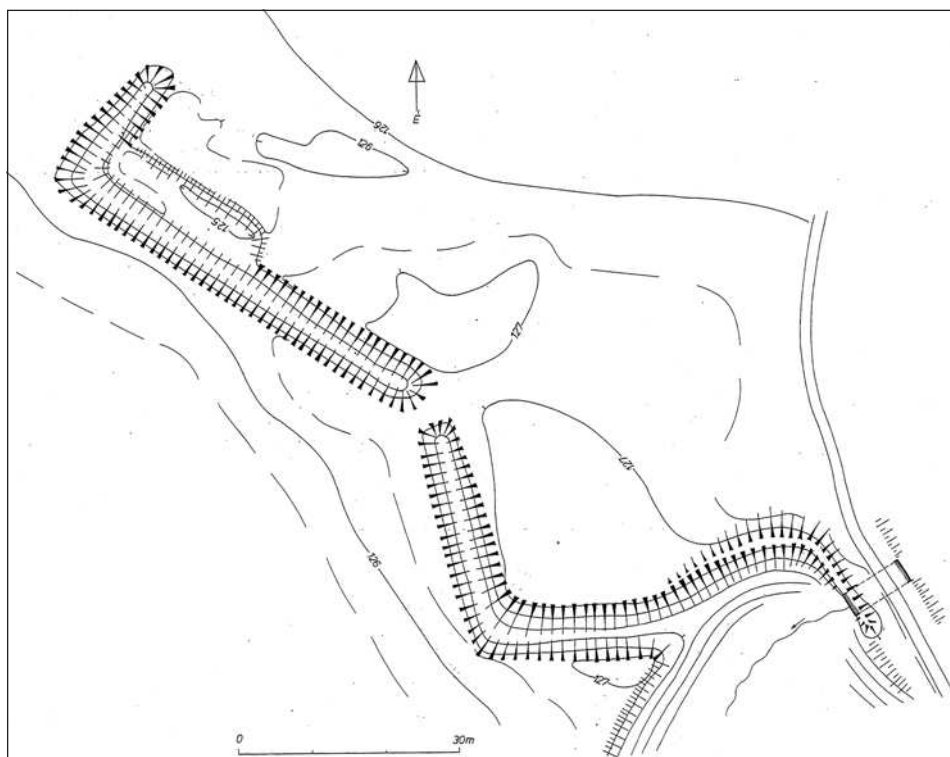
A sánc belső oldalához a déli, délnyugati és részben a nyugati oldalon átlag 0,5 méterrel alacsonyabban 5 m széles terasz csatlakozik 40 m hosszan, egy kis kinyúlással. Az északnyugati és az ezzel szemközti délkeleti sarokban, a sánc tető alatt ugyancsak 0,5 méterrel alacsonyabban egy-egy kisebb kiugrás található.

a redut. Az eredetileg feltehetően téglalap alakú redut hosszanti felét a vasút építésekor megsemmisítették, keleti fele épen maradt. A redut megmaradt részét három oldalról 7–12 m széles árok kíséri. Csak az északi végében van egy nagyobb bolygatásnak nyoma. Az árok felett, a perem északi részén alacsony sánc húzódik, keskeny belső árokkal. A perem a keleti oldal közepén bemélyed, itt lehetett a bejárat.

Hossza 50 m, megmaradt szélessége (a vasút feletti partig mérve) kb. 20 m.

16. redut. (6. kép)

Az M1-es autópálya és a Komárom–Székesfehérvár közötti vasútvonal kereszteződésétől kelet-délkeletre 350 m-re, az autópályától alig 100 m-re délre van a redut. Egyetlen sáncból áll, közepén tompaszögben megtörik

10. A 21. redut

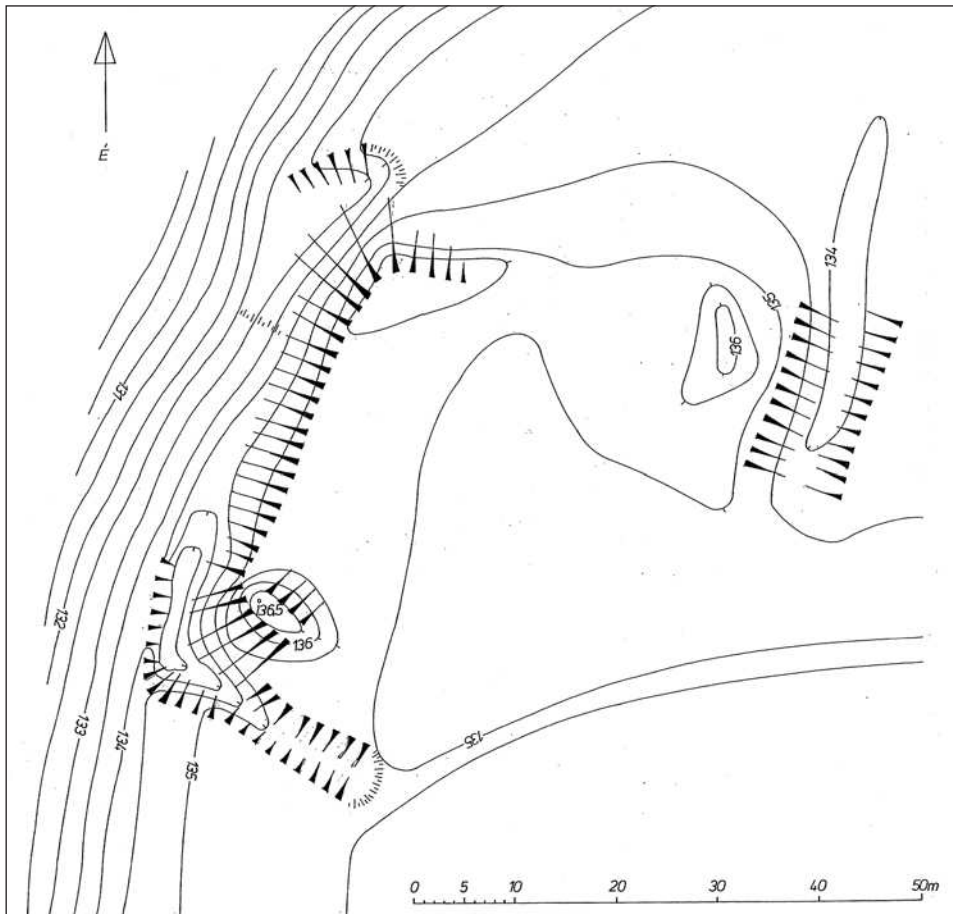
A belső területen két azonos méretű és irányú sánc emelkedik, a sánckorona hossza mindkettőnél 9 m. Az egyik a bejáratallal szemben, a másik hátrább, kissé eltolódva magasodik ki.

A sánccal körülvevett terület átmérője 57, illetve 42 m.

18. redut. (8. kép)

A 17. reduttól délkeletre 500 m-re találjuk a 18. redutot a Concó-patak feletti meredek part szélén, a partoldal egyik természetes kiugrását felhasználva. A meredek part szélén 68 m hosszú, egyenes sánc húzódik, több helyen rongálás nyomaival, északnyugati vége azonban 30 m hosszan csak levágott perem alakjában figyelhető meg, a vége elmosódott. A sánc délnyugati vége a természetes dombperemhez alkalmazkodva röviden bekanyarodik, közben 2 m szélesen megszakad. Ezután délkelet irányában a természetes dombperem folytatódik. A sánc közepének belső oldalához egy félkör alakú, alig 20–30 cm-re kiemelkedő, lapos rész csatlakozik, átmérője 6 m.

A sánc mögött 25 m-re, vele párhuzamosan egy rövid sánc emelkedik, a sánckorona hossza 17 m. Ennek környéke azonban erős bolygatások nyomát mutatja, különösen a belső, északkeleti oldal alatt. Ezért ez a sánc valószínűleg már nem az eredeti alakját mutatja. László János 2005. évi légi felvételén a redut északnyugati szélén két rövid, egymástól kb. 5 m-re, egyenes vonalat mutat. A helyszínen igen gyenge rézsűk látszanak, eredetük bizonytalan, árok nincs ezen az oldalon

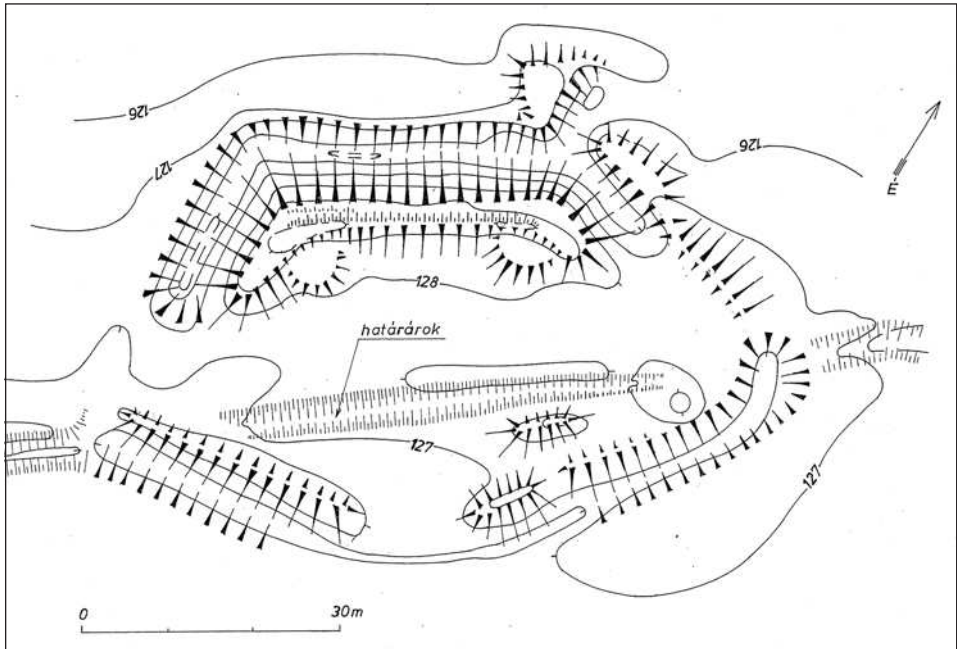
11. A 26. redut

19. redut (9. kép)

A Nagyigmándi-tó (Öreg-tó) középső nagy gátja felett, északra emelkedik a környék legmagasabban fekvő dombja, az Öreg-hegy. Ennek teljes felső részét magába foglalja a 19. redut, sűrű erdő fedi. A Concó-patak felé eső oldalban gyümölcsös és szőlő van, többi oldala mellett szántóföld.

A redut délnyugati oldala 60 m hosszan bolygatott, az erődítésnek ez az oldala teljesen elpusztult., de a többi oldala ép. Belső területének keleti felén kocsíút vezet keresztül, amely az északi oldalon 12 m szélesen megszakítja a sáncot és árkot, a déli oldalon pedig a sánc vége rásimul az út szélére, az árok itt is megszakad. A II. katonai felmérés a redut belső területén nem jelöl út. Az eredeti bejáratot nem ismerjük. Az elpusztított délnyugati oldala alatt is vezet egy kocsíút.

A redut eredetileg kissé hosszúkás, hatszögű alapterületű volt, egyenes oldalakkal. Négy oldala ma is ép, sánc szegélyezi, kívül 6–10 m széles árok kíséri. A belső terület nagy részét kibányászták, csak a belső út és a keleti oldal közötti 5–10 m széles sáv tűnik érintetlennek. A keleti oldal közepén, a sánc töréspontjánál, a belső oldalon kerek, 7 m széles kiszélesedés csatlakozik a sánchoz, a sánctetőnél kb. 0,5 méterrel alacsonyabb szinten.

12. A 27. redut

A redut sánccal körülvett területét a bolygatások miatt nem lehet pontosan mérni. Észak–déli átmérője kb. 75 m, kelet–nyugat irányban kb. 60 m.

21. redut. (10. kép)

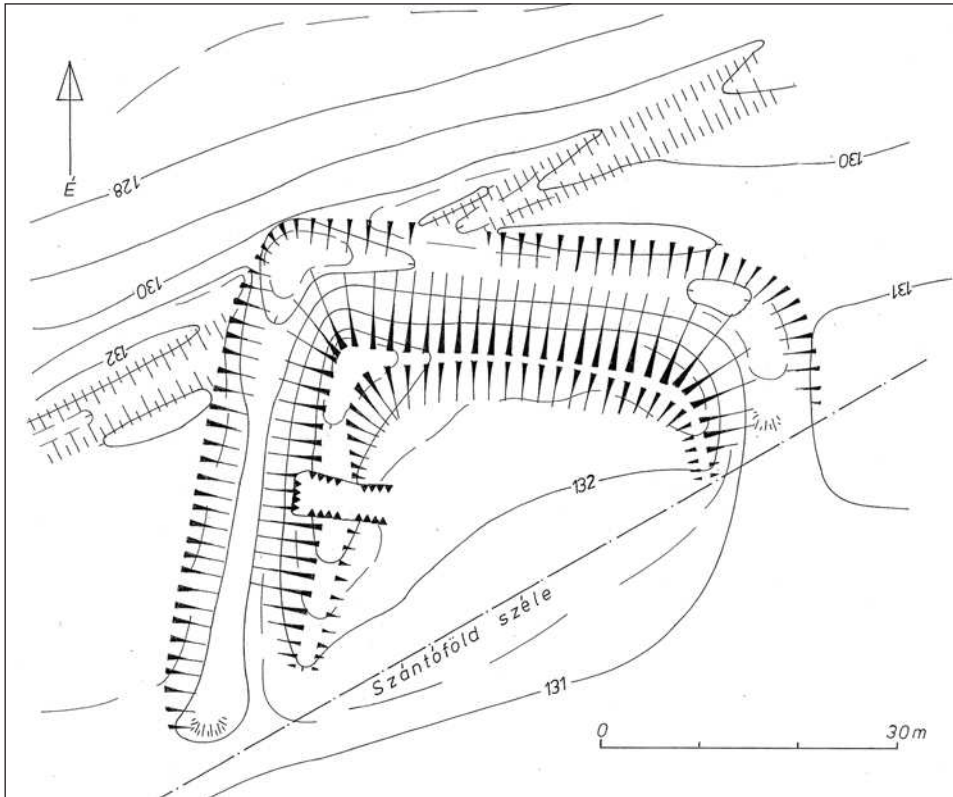
A Nagyigmándi-tó (Öreg-tó) középső nagy gátjának délnyugati végétől délnyugatra 60-70 méterre van a redut. A sánc belső oldalához füves terület (egykori szántóföld), kissé távolabb ma is művelés alatt álló szántóföld terül el. Az objektum déli részét sűrű erdő fedi.

A redut két részre oszlik. A nyugati részen egyenes, 55 m hosszú, 7 m széles, mély árok húzódik, északnyugati vége derékszögben északkelet felé fordul és 15 m után véget ér. Sánc nincs. A nyugati sarokban 25×5 m-es területet az újkorban lemélyítettek. Az árokhoz füves belső terület csatlakozik.

Az objektum másik része délre esik. Az előzőtől eltérő irányú árokkal kezdődik, a két árok vég között 3 m széles átjáró van. A déli rész árka 30 m után derékszögben megtörik, keleti irányban folytatódik kb. 25 m hosszan, itt azonban a tóból kifolyó patak mély medre felett végződik. A továbbiakban csak az árok belső pereme folytatódik a patak medre felett, de itt már alacsony sánc is van, amely bekanyarodik délkelet irányba. A tó partja és a sánc közötti úttal párhuzamosan 15 m után a sánc befejeződik. A patak medre felett a természetes perem folytatódik. A sánc vége és az út alatt nagy, téglalboztos vízát-eresztőn folyik ki a víz a tóból.¹⁶

Az objektum teljes átmérője északnyugat–délkelet irányban kb. 220 m.

16 Az igmándi halastó új védgátját és zsiliprendszerét 1894-ben építették meg. FÜR LAJOS: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914. (Mezőgazdasági Tanulmányok, 4.) Budapest, 1969. 221.

13. 28. redut

26. redut. (11. kép)

Ez a redut is a többi erődítéssor része, de az egyetlen, amelyik, bár közel hozzá, nem a Concó-patakhöz, hanem az abba folyó Csépi-patakhöz kapcsolódik. Nagyigmánd vasútállomásának déli végében, a Tárkány felé vezető országút és a vasútvonal kereszteződésétől délkeletre 500 m-re, ahol a Csépi-patak vonala megtörik, a patak jobb (keleti) partja feletti magaspárt szélén van a redut maradványa. Erősen hiányos, a földműveléssel kapcsolatban több mint a felét már elegyengették, illetve betemették. Csupasz terület, kis részben fákkal, bokrokkal fedve.

A redut eredetileg négyzet alakú lehetett. A nyugati oldalon a Csépi-patak felé eső doboldal feletti egykori külső árok 36 m hosszú belső széle ép, de az árok külső szélének csak két kis részlete maradt fenn. A délnyugati sarokban kis, 5–6 m hosszú sáncmaradvány emelkedik. A redut keleti oldalában az ároknak egy 16 m hosszú részlete figyelhető meg, a belső oldala melletti emelkedés valószínűleg sánc maradványa.

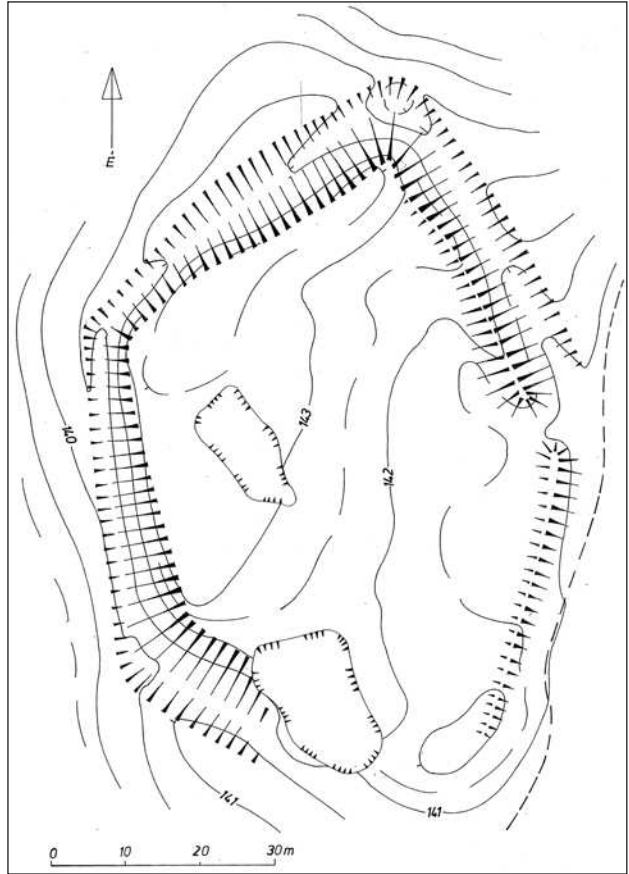
A redut mérete a maradványok alapján majdnem pontosan mérhető, 48×42 m.

27. redut (12. kép)

Nagyigmánd vasútállomásának déli végében, a Tárkány felé vezető országút és a vasútvonal kereszteződésétől délnyugatra 550 m-re van a redut. Területe alig emelkedik ki a Concó-patak árteréből. Alaprajzilag kissé hosszúkás, ötszögű, egyenes oldalakkal. Sánc

és külső árok veszi körül, de ezek több helyen megszakadnak. A Concó-patak felé eső, északnyugati oldalát 45 m hosszú sánc zárja le, két vége kis töréssel behajlik. Külső oldalát árok kíséri. A sánc tető külső oldalán, 0,5 méterrel alacsonyabban, kb. 1,2 m széles terasz fut végig. A sánc belső oldalához, a két végéhez közel, ahol a sáncvonal megtörik, egy-egy félköríves kiszélesedés csatlakozik 0,5 méterrel alacsonyabb szinten. A sánc előtti árok az északi sarokban megszakad, kifelé rövid árok vezet belőle.

A redut déli oldalát két, részben hiányos, egymásra tompaszögben vonuló egyenes sánc és külső árok zárja le, a kettő között 12 m széles átjáró van. A nyugati oldalban is van egy 10 m széles átjáró. Ezek a hiányok feltehetően újkori bolygatások következményei. A belső terület délkeleti széléhez közel van még egy 6–7 m hosszú sánc.

14. 32. redut

A belső területen húzódik az egykori határárok, amely a Concó-patak feletti magaspárt szélén kb. 3,5 km hosszan követhető. Itt jól látható, hogy a határárkot a redut építésénél átvágták, tehát korábbi időből származik.

A redut sánccal bezárt területének átmérője 70, illetve 37 m.

28. redut. (13. kép)

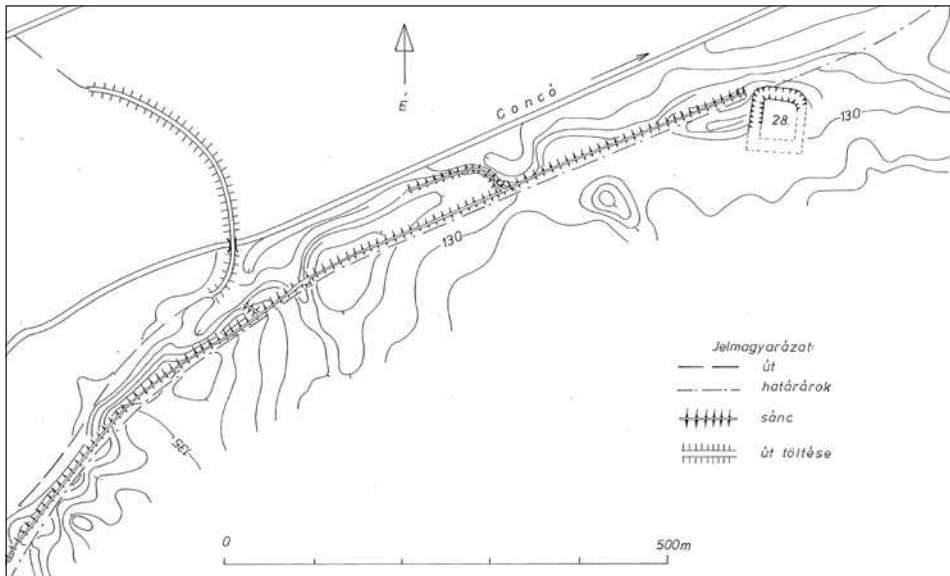
A 27. reduttól délnyugati irányban, a határárok mentén 300 métert haladva érjük el a 28. redutot. Északi és nyugati felét épen találjuk, déli és keleti fele azonban szántóföldre esik, itt teljesen eltűnt a felszínről. Eredetileg kb. négyzet alaprajzú lehetett

A megmaradt rész az északnyugati sarokban derékszögben csatlakozó északi és nyugati oldalból áll., mindkettőn sánc magasodik, mély külső árokkal. Az északi oldal 35 m hosszú, amelyhez a keleti végén még egy 7 m hosszú sáncrészlet csatlakozik. A nyugati oldal sánca 33 m hosszan maradt meg, középen egy nagy újkori bolygatás bevágásával.

A Concó-patak mellett végighúzódó határárkot a redut emelésénél itt is átvágták, ami annak korábbi eredetére mutat.

A redut sánccal védett területének kelet–nyugat irányú átmérője 39 m. Az elszántott többi részét nem lehet mérni, a teljes átmérő kb. 35–40 m lehetett.

15. A 28. reduttól induló hosszú sánc

32. redut (14. kép)

Tárkány-Csép vasúti megállóhelytől északnyugatra 1,45 km-re, a Concó-patak jobb partja feletti magaspart szélén található a redut. Ha a Csép-Tárkány közötti országúttól a Concó-patak jobb partja felett északnyugati irányban 800 métert haladunk, elérkezünk a reduthoz. Területét sűrű erdő fedi. Déli végét 30–35 m hosszán újkori bolygatásokkal és egy nagy kibányászott területtel megsemmisítették, többi oldala ép. Belső területének nyugati felében is van egy nagy kibányászott rész.

A redut alaprajzilag kissé hosszúkás, ötszögű, egyenes oldalakkal. A délkeleti és az elpusztított déli oldal kivételével 7–12 m széles árok veszi körbe. Alacsony sánc csak a keleti oldal két egyenesén látható, ezen az oldalon 5 m széles bejárati rész szakítja meg a sáncot.

A redut déli sarka, az erős bolygatás ellenére, az ép északi sarok alapján kikövetkeztethető. Észak–déli átmérője kb. 80, kelet–nyugat irányában 57 m.

A 28. reduttól induló hosszú sánc (15. kép)

Nagyigmándtól délnyugatra, a vasútvonal és a Tárkány felé vezető országút kereszteződésétől délnyugatra, a Concó-patakkal párhuzamosan, attól keletre 100–200 méterre, az ártér feletti magaspart szélén régi határárok húzódik kb. 3,5 km hosszán. A Csép-Tárkány közötti országút előtt 1 km-re éles töréssel északnyugat felé, a Concó-patakon keresztül elhagyja a völgyet. Az árok mélysége 0,5 m körüli, néhol 1 m, a kidobott föld a Concó-patak felé eső oldalon alig észrevehető.

A 28. redut északnyugati sarkától, közvetlenül a sáncárok külső szélétől a határárok külső oldalát hirtelen 1,5–2 m magas, mesterséges töltés kíséri, amely több mint 1 km hosszán követhető, és a határárkok követve délnyugatra kanyarodik. Ezután azonban megszűnik és a határárok mellett ismét csak az alig észrevehető kidobott föld mutatkozik.

A 28. reduttól számítva, délnyugatra 300 m-re a töltésből a Concó-patak irányába egy ugyanolyan töltés ágazik ki, rövid kanyarral délnyugati irányban, a patakkal párhuz-

zamosan közel 100 m után hirtelen, minden átmenet nélkül befejeződik. Ennek a rövid töltésnek külső oldalán árok nincs, de ott a sekély, széles mélyedés mutatja, hogy a földet onnan termelték ki.

A Concó-patak hídjával egy vonalban még egy rövid, 20 m hosszú töltés ágazik le, folytatását nem találtuk.

Az egész hosszú töltés semmiképpen sem a határárokból kitermelt földet, hanem szándékosan emelt, magas töltést jelent. A belőle kiágazó töltések nincsenek befejezve.

A 28. reduttól számítva 650 m-re a Concó-patakon híd vezet át, Az ártéren nagy kanyarral mesterséges töltésen vezet az út a híd mindkét oldalán. A II. katonai felmérés ugyanígy ábrázolja a Concó-patakon átkanyargó utat, amely északnyugat felé egyenes vonalban vezet a 4 km-re lévő Bábólna községhez.

Minden jel arra mutat, hogy a Bábólna felőli út lezárását ezzel a töltéssel, tulajdonképpen sánccal kívánták elérni. A két kiágazó, be nem fejezett rövid sánc azonban arra vall, hogy ezt a munkát nem fejezték be.

A II. katonai felmérés és az 1987–2007 közötti, Concó menti felmérések összehasonlítása (16-17. kép)

Az 1840-ben készült II. katonai felmérés a Dunától D-re, Ács és Nagyigmánd között, majd tovább D-re Cséppel egy vonalban a Concó-patak mellett összesen 35 redutot ábrázol, kb. 23,5 km hosszan.¹⁷ Mivel az eredeti térkép sok helyen sötét tónusú, leegyszerűsítve, de pontosan lemásoltuk, a rajzon csak az erődítéseket, a Concó-patakot, a tavakat és a mellette húzódó magaspartot ábrázoljuk. Ács, Nagyigmánd és Csép falvak akkor még sokkal kisebb területűek voltak. A Nagyigmándi-tó nagy gátja már akkor is megvolt, de a tó alakja a mainál keskenyebbet mutat és a gáttól északra akkor még nem volt tó. Az eredeti térképre utólag rárajzolták a később (1867) megépített vasútvonalakat, ezért a ma használatos másolatokon már ezek is szerepelnek.

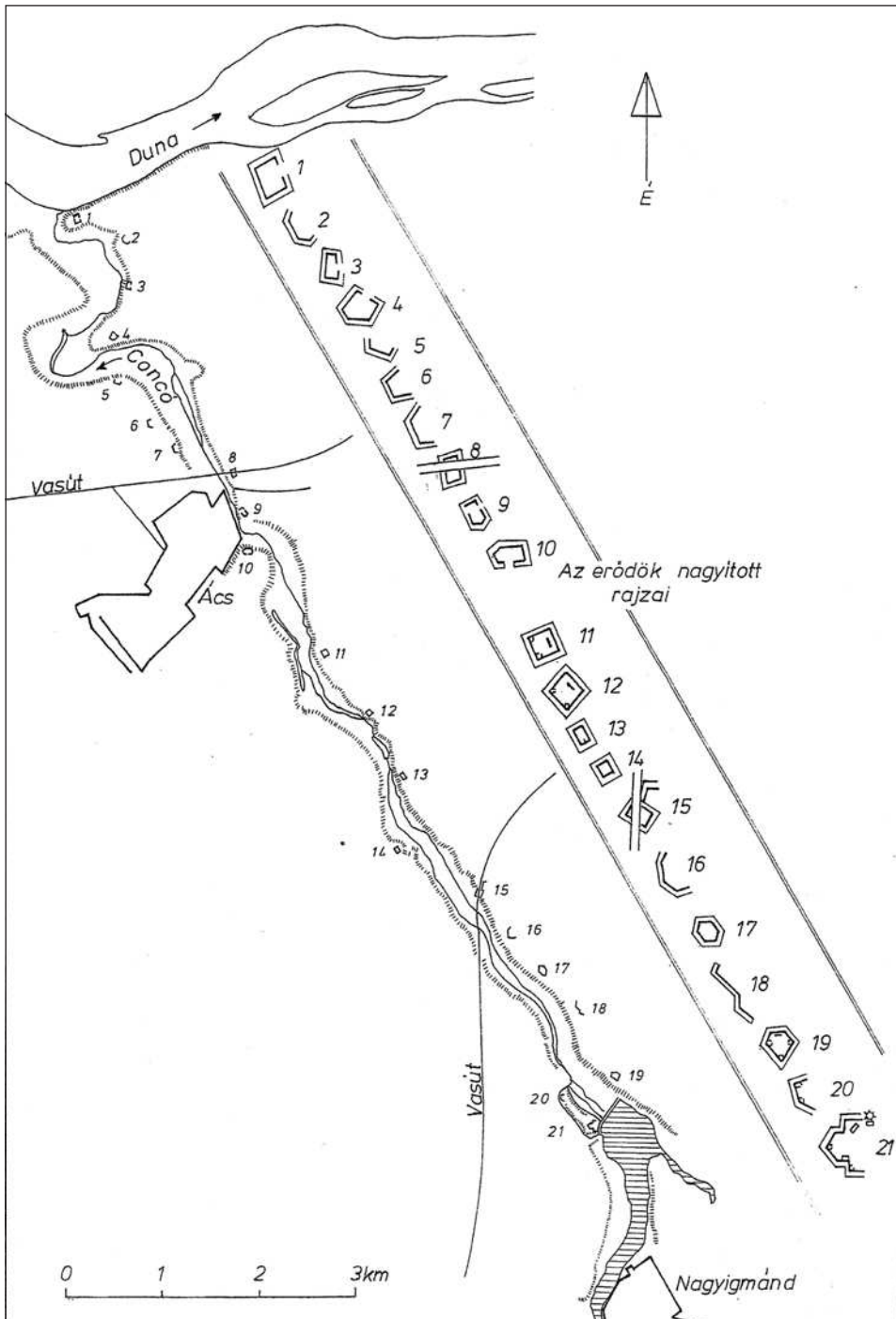
Az erődök 3-500 méterre, néha ennél nagyobb távolságra vannak egymástól. Csép körül vannak a legnagyobb távolságok közöttük. Ez az erőd sor szoros védővonalat jelentett. Csak a Nagyigmándi-tónál szakad meg a vonal 2,5 km hosszan, de itt a tó jelentett áthatolhatatlan akadályt, erődök nélkül is. Az erődök 1840. évi rajzait külön kinagyítottuk, hogy jobban lehessen tanulmányozni.

A legtöbb erődítmény a Concó-patak jobb (keleti) partja felett húzódó magaspart szélén van. Ez alól kivétel Ácstól északra három kiserőd (5., 6., 7. sz.), az Ács–Nagyigmánd közötti távolság felénél egy (14. sz.), és Nagyigmánd nyugati szélén két (22-23. sz.) erőd, amelyek a Concó-patak bal partjához esnek közel Egy kiserődöt kell még megemlíteni Nagyigmándtól délre (26. sz.), amely a Csépi-patak jobb partja felett van, de ez is alig 100 méterre a Concó-pataktól.

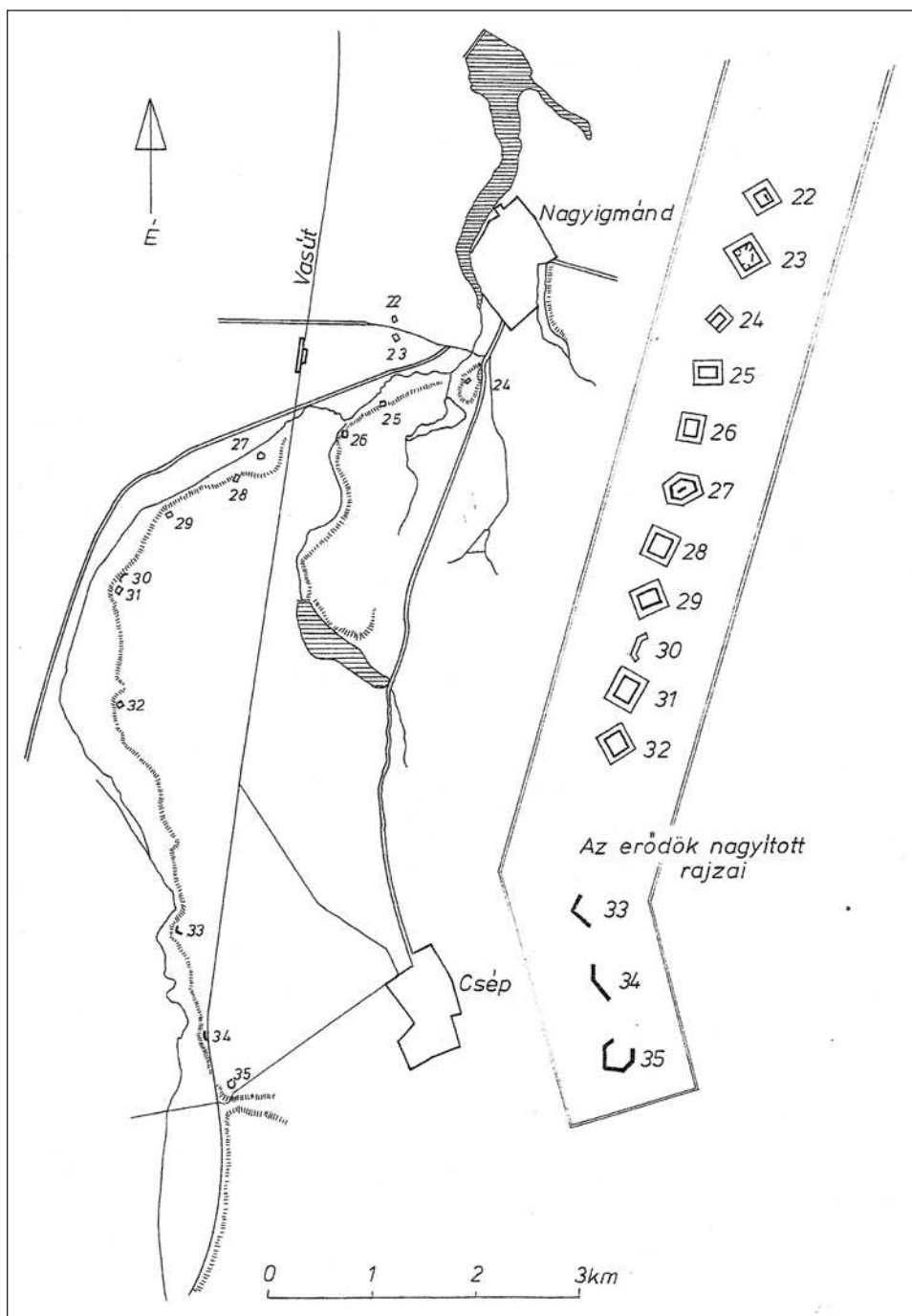
A 35 redut közül, többszöri terepbejárás után, 13-at sikerült a helyszínen azonosítani és felmérni. Vegyük sorra a felmért erődítéseket és hasonlítsuk össze a II. katonai felmérésen látható ábrázolásokkal.

1. redut. A térképen egyszerű téglalap alakú alaprajzot látunk, kelet felől nyílással. A nyílást a helyszínen nem találtuk és nem téglalap, hanem ötszögű (bár nem szabályos) redutot találtunk. Ezen kívül egy hosszú sánc is csatlakozik hozzá.

17 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, II. katonai felmérés, 48/XXVIII. és 49/XXVIII. szelvény.

16. Redutok a II. katonai felmérésen a Duna és Nagyigmánd között. Átrajzolás

17. Redutok a II. katonai felmérésen Nagyigmánd és Csép között. Átrajzolás

3. redut. Megközelítően azonos a felmérttel.

11. redut. Azonos a felmérttel. A térképen a Concó-patak felé eső vonal belső oldalán két kis félkör alakú ágyúállást találunk. A valóságban éppen ezt az oldalt elpusztítva találtuk, de a nyomok szerint lehetnek ilyenek eredetileg.

15. redut. Jól ábrázolja a térkép, de észak felől derékban megtörő sáncot is jelöl, ennek nem találtuk nyomát a helyszínen.

16. redut. Tökéletesen megegyezik a felmérttel.

17. redut. Alakilag ez is megegyezik a helyszínen tapasztaltakkal.

18. redut. A térkép többszörösen megtört vonalú sáncot mutat. A helyszínen ennél egyszerűbbet mértünk fel, de rongált terület lévén valószínűleg jól ábrázolták.

19. redut. A térkép a felméréssel egybevágóan ábrázolja, az ágyúállásokkal együtt, de a régi ábrázolás szerint az elpusztult délnyugati oldalon is volt két ágyúállás.

21. redut. A térképen hegyesen végződő, előretolt bástyával ellátott, hátul nyitott redutot látunk. A bástyát és a hozzá csatlakozó északnyugati árkot (valamivel egyszerűbb vonalban) valóban megtaláltuk, a délkeleti oldal azonban a tó partjához igazodik és nem folytatódik, ami lehet a tó későbbi esetleges bővítésének a következménye is. A térkép tehát jól ábrázolja.

26. redut. A Csépi-patak felett szabályos téglalap alaprajzot mutat a térkép. Ennek nyugati oldala viszonylag még felismerhető, a többi oldalának csak kis csonkjai vannak.

27. redut. A térképen hatszögű redutot látunk, a helyszíni felmérés ötszögűt eredményezett. Ez azonban jelentéktelen eltérés és az újkori bolygatások miatt lehetséges, hogy eredetileg valóban hatszögű volt.

28. redut. Szabályos négyzet alakú alaprajzot láthatunk a térképen. A valóságban is ezt találtuk, de a redut keleti felét már teljesen elszántották.

32. redut. A térképen szabályos négyzetet látunk, a valóságban azonban ötszögű redutot mértünk fel, amelynek csak a déli sarka pusztult el.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy hét redutot (3., 11., 16., 17., 19., 26., 28. sz.) jól ábrázoltak, ötöt (1., 15., 18., 21., 27. sz.) kisebb eltérésektől eltekintve, megközelítően jól látunk viszont a helyszínen és csak egyet (32. sz.) ábrázoltak túlzottan leegyszerűsítve, ahol a négyzetes alaprajz helyett ötszögű alaprajzot találtunk a helyszínen.

A II. katonai felmérés a Nagyigmándtól délnyugatra, a Concó-patak és a vasútvonal kereszteződésénél kezdődő, délnyugatra induló határárkot egy vékony vonallal ábrázolja, de a mellette emelt sáncot nem.

Három 1809. évi térkép összehasonlítása a II. katonai felméréssel (18-19. kép)

Az egyik térkép nagyméretű, méretaránya 1:28.888, a másik kisebb, méretaránya 1:57.600.¹⁸ Mindkettő, kevés eltéréssel, ugyanazt a területet ábrázolja, a Concó-patak környékét a Dunától Kisbérig, keletre Mocsá-Kocs vonaláig. A kisebbiken a redutokat 1809-ben a térkép szerkesztője arab számokkal sorszámozta. Az összehasonlításnál azonban mindig a II. katonai felmérés általunk másolt változatába beírt számokból (16. kép) indulunk ki.

1–10.: 1809-ben többnyire valamennyi megegyezik a II. katonai felméréssel. A 10. helye nem jól látszik, itt két szám szerepel (10. és 11.), ettől kezdve a számozás már nem

18 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, H IV a 1323 II., ill. uo. H IV a 1297.

egyezik meg a II. katonai felméréssel, az 1809-esen eggyel több, illetve Nagyigmándtól délre kettővel-hárommal kevesebb szerepel.

11–21.: megvannak 1809-ben is, de a 14. hiányzik.

16–21.: valamennyi megvan 1809-ben is.

22. és 23.: a Bábolna felé vezető út két oldalán vannak a II. katonai felmérésen, de 1809-ben ezeket külön-külön egy-egy úthoz rajzolták (az egyik a Bábolna felé vezető útnál van).

24.: hiányzik az 1809. éviben.

27–30.: megvan az 1809. éviben is. Ezután eltér a két térkép.

Az 1809. évi térképeken további jelek, amelyek a II. katonai felmérésen nincsenek:

A 4. reduttól keletre, a felszíget végén, egy előttünk ismeretlen reduttól töltés vezet a Concó-patakon át az 5. reduthoz.

Az 5. és 7. reduttal szemben, a Concó-patak jobb (keleti) partja felett 2 nyitott ágyúállás van.

Egy-egy nyitott ágyúállás van a 25. és 27. redut mellett, a 30. közelében, valamint a 33. és 34. redut között.

A 28. reduttól induló hosszú sánc az 1809. évi térképeken nem látható.

Az 1809. évi térképeken még további adatok is vannak, amelyeket a helyszínen egyelőre nem sikerült azonosítani:

A 33–35. redutoktól keletre Csépfalu felé szétszórva még további 4 redut (ezek közül az egyik hatszögű zárt redut Cséptől délre kissé messzebb, már Etéhez közelebb) van.

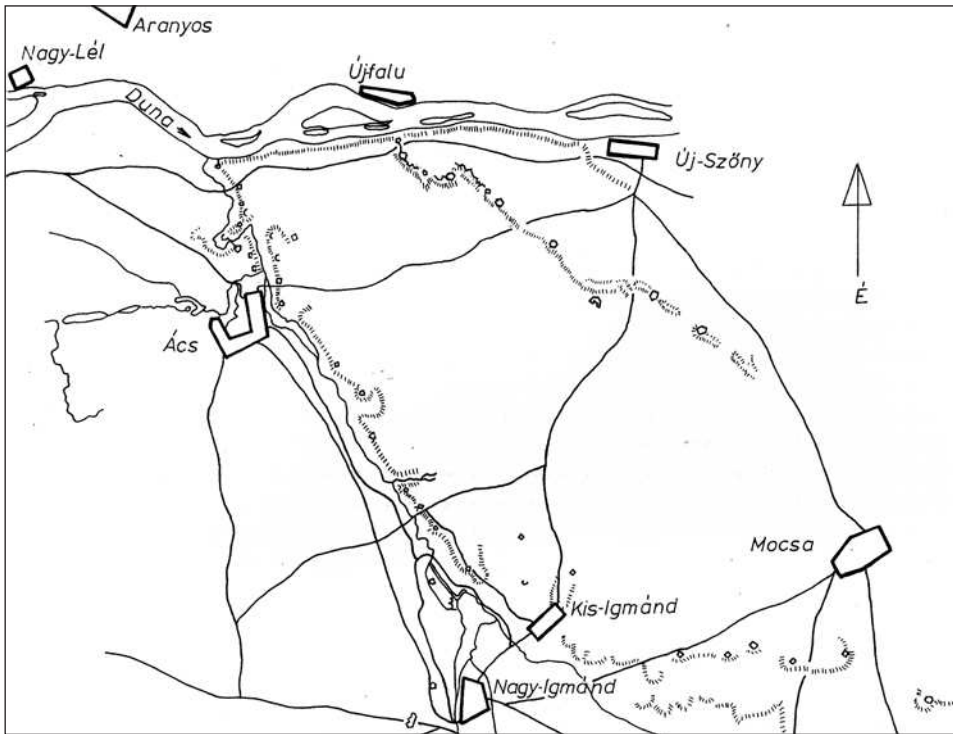
A két 1809-es térképen olyan redutsor is van, amely a II. katonai felmérésen nincs. Kisigmándtól északra és északkeletre van egy-egy redut és egy nyílt ágyúsánc, majd Kisigmándtól keletre sorban még további 5 redut van, az utolsó már Mocsa falutól pontosan délre. A nagyobbik 1809. évi térképen ugyanebben a vonalban tovább keletre, Tömörd-pusztán túl még egy redut látható. Ez lehet az a redutsor, amelyet József nádor is említ, amelyik dél felől jelentett védelmet Komáromnak. Ez a redutsor dombsoron helyezkedik el, amelyet az 1809-es térképek is jeleznek sematikusán.

Külön meg kell még említeni a kisebbik 1809-es térképen még két fontos ábrázolást. Az 1. reduttól a Duna-part feletti magas peremig tartó rövid, egyenes sáncot is ábrázolja. A 29. redutnál (amelyet egyébként nem sikerült a helyszínen azonosítani) a Concón átvezető út töltését is megtaláljuk, de a II. katonai felméréssel és a valósággal ellentétben nem ívben halad, hanem egyenesen, továbbá a Bábolna felé vezető út is hiányzik.

Összesítve úgy tűnik, hogy a két 1809. évi térkép a Concó-patak melletti redutok és ágyúállások létesítése közben, de a munka vége felé készült. A Kisigmánd és Mocsa közötti sáncerődök is elkészültek, de a Concó-patak mellett a 14. és 24. redut még nem, ugyanígy a 28. reduttól induló hosszú sánc sem.

Egy harmadik, 1809-ben készült térképet említünk még, melynek méretaránya 1:57.600.¹⁹ A Dunától kiinduló, délkelet irányában, Mocsa felé húzódó dombsoron 14 redutot ábrázol, római számokkal sorszámozva. Ezek helyét Komárom város ma már teljesen beépítette, valamennyi nyomtalanul eltűnt, de már az 1840-ben készült II. katonai felmérés sem ábrázolja a sáncokat.

19 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, H IV a 1301.

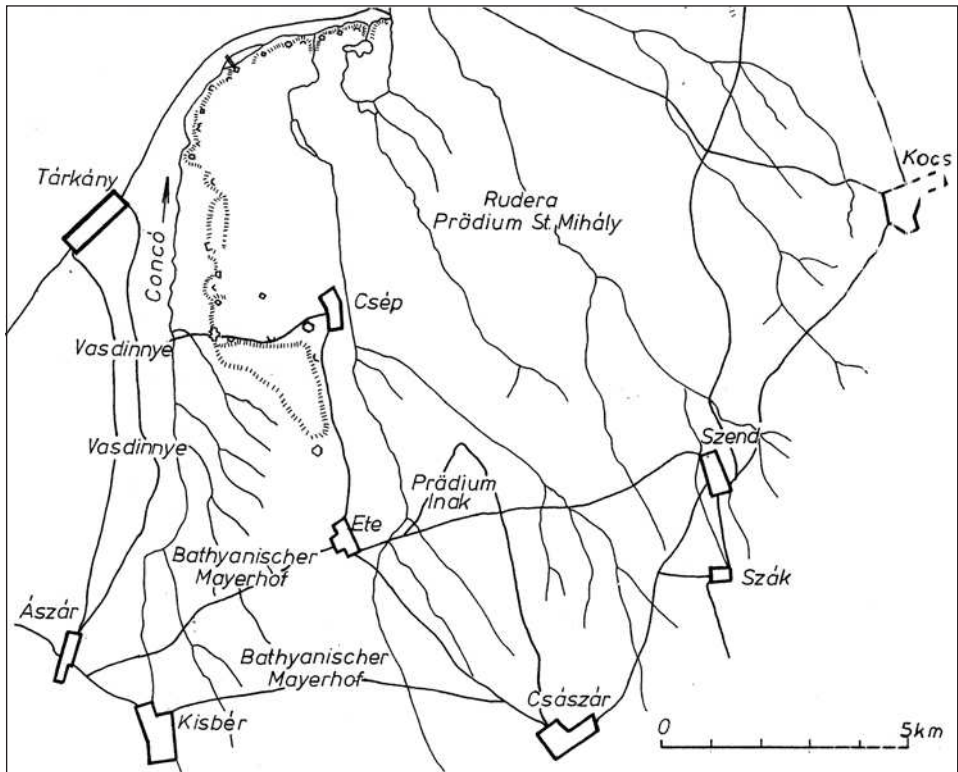
18. Redutok a három 1809. évi térkép összevonásával, Nagyigmándtól É-ra a Dunáig és Mocsá irányába. Atrajzolás

A Concó-patak menti védővonal hadászati jelentősége

A Concó-patak az Igmánd-Kisbéri Medence egyik legjelentősebb folyóvize. Ács-teszér mellett, a Bakony lábánál ered, majd 20 kilométeren át kanyarogva, Ácstól északra, egy meglehetősen széles, magas és meredek partú torkolaton keresztül ömlik a Dunába. Vízhozama kisvíznél 0,02, közepes vízállásnál 0,4 m³/s.²⁰ A folyamszabályozások óta nagyrészt mesterséges mederbe szorított kis patak a régebbi térképek és felmérések szerint a 19. század elején még sokkal szabálytalanabb futású, néhol több ágra szakadó, mocsaras szegélyű vízfolyás volt.

Éppen nehezen átlátható volta miatt látszott alkalmasnak, hogy 1809 nyarán itt, a patak jobb partján, még Komárom előtt egy új védelmi vonalat hozzon létre az osztrák hadvezetés. Bár manapság jelentéktelennek tűnhet az a védelem, amelyet ez a szabályozott medrű patak nyújthatna, de a 19. század elején még az ilyen sekély, de nehezen járható medrű patakok is jelentősebb szerepet játszhattak a hadseregek védelmében. Ugyanis a támadás abban az időben általában általában tüzérségi tűz utáni, zárt alakzatban indított tömegrohamokból állt. Így a támadóknak mindenképpen a tagolatlan, fáktól-bokroktól, horhosoktól stb. mentes, sík mezők kedveztek, a védőknek pedig minden olyan terep, terepakadály előnyt jelentett, amelyek a rohamozók zárt formációit megbonthatta. Éppen

20 Magyarország kistájainak katasztere. I. Szerk. MAROSI SÁNDOR–SOMOGYI SÁNDOR. Budapest, 1990. 371.

19. Redutok két 1809. évi térkép összevonásával, Nagyigmánd és Ete között. Átrajzolás

ezért – bár erre nincs sem írott, sem a felszínen megmutatkozó bizonyítékunk – ha az osztrák-magyar csapatok az amúgy is bevágódott patakmedernek legalább az egyik (kézenfekvően a keleti) oldalát meredekre lefaragták (volna), akkor a támadók dolgát jelentősen megnehezíthették. Hiszen a mocsaras medren sem tudnak a gyalogosok zárt tömbben átkelni, a merdek parton is csak egyénileg tudtak volna felkapaszkodni a katonák. Ettől a támadók zárt tömbje és tűzrendje megbomolhatott, így könnyebbé vált ellenük a védekezés. Hasonló helyzetben lehetett a támadó lovasság is. Valószínűleg ők sem tudtak volna a mocsaras részeken és a merdek oldalon zárt rendben átkelni, hanem kénytelenek lettek volna bizonyos átjárókhöz tömörülni, ami padig jelentősen megkönnyítette volna ellenük a tűzharcot. Természetesen, mint minden akadály, ez is leküzdhető lett volna. De mégis, léte jelentősen növelhette a gyöngébb, védekező hadsereg lehetőségeit.

A védelmi vertek értelmében az osztrák hadsereg a Conco-patak keleti, magasabb partján, 24 kilométeres szakaszon épített fel összesen 35 redutot, a patak dunai torkolatától egészen Csép falu nyugati előteréig. Ez a 35 sokszögletű, nagyrészt zárt sánc alkotta a védelmi vonal gerincét, támpontjait, míg a térközöket a patak, annak mocsaras és merdek falu medre biztosíthatta.²¹ A Conco-patak mellett az osztrák hadvezetés tehát egy

21 Mindössze a 28. redut mellett található egy, több mint 1 kilométer hosszú, a patak partjával párhuzamosan futó sánc, mely arra utal, hogy a hadvezetés tervei között szerepelhetett a térközök megerősítése is. Azonban egyrészt még ez a sánc is befejezetlennek hat, másrészt máshol még a munkák elkezdésének sincs nyoma, így valószínű, hogy a redutok közötti térségeket (azaz a térközöket) végül is nem erősítették meg.

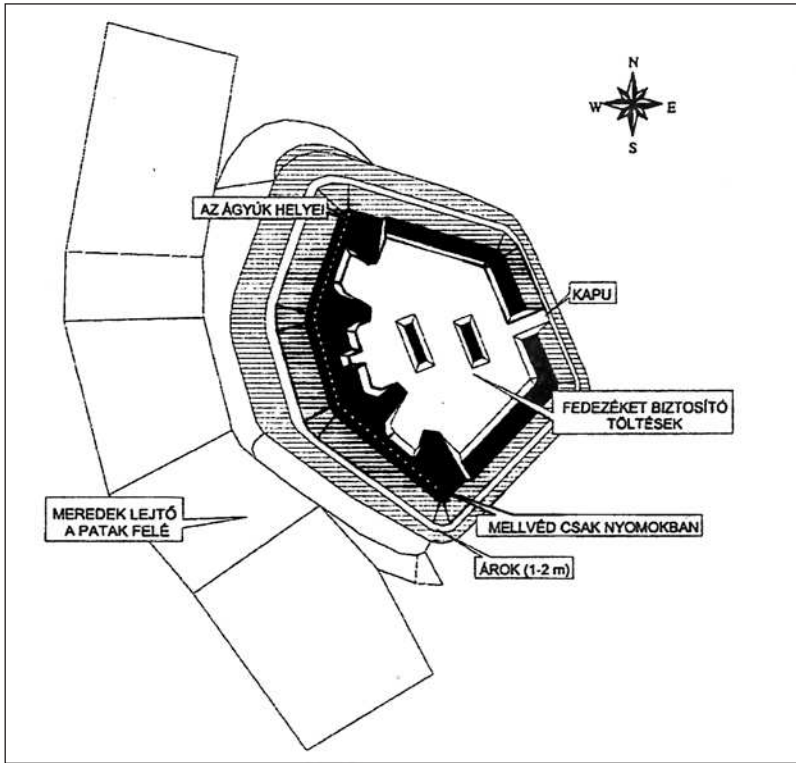
20. A 17. redut légi felvétele (László János, Civertan)

megerősített tábori védelmi vonal kiépítését kezdte el, melynek fedezetében elkezdődött Komárom újbóli megerősítése is.

Komáromnak, mint állandó dunai átkelőhelynek jelentős szerepe volt az osztrák hadsereg mozgásának biztosításában. A városban álló hidak biztosíthatták az osztrák-magyar seregek gyors folyamváltását, akár visszavonulásról, esetleges átcsoportosításról, vagy (ellen)támadásról lett volna szó. Ha Komárom elesik, a legközelebbi kiépített, védhető, és viszonylag nagyméretű hídfő már csak Buda és Pest között lett volna. Így, hogy megőrizze hadművelési manőverező képességét, az osztrák-magyar hadsereg nem engedhette meg magának a város elvesztését. Ezért jelölték ki a Concó-patak vonalát a védelmi vonal helyszínéül, és ezért kezdték el Komárom újbóli megerősítését is.

Mivel a 18. században a török háborúk befejeződtek és az 1763. és 1783. évi nagy földrengések amúgy is komolyan megrongálták az Öreg- és az Újvár falait, a kincstár szükségtelennek és költségesnek ítélte a vár helyreállítását, további fenntartását. A helyőrséget elvezényelték innen, az előterep telkeit a lakosoknak kiosztották, s elárverezték az épületeket is. Csak az 1807. évi hadiesemények hatására döntött úgy a hadvezetés, hogy újra megerősítik a várost. A nemrég elárverezett telkeket ismét kisajátították, katonai és polgári munkások bevonásával pedig elkezdődtek az erődítési munkálatok. A tervezett feladathoz (egy egész hadsereg szükség szerinti befogadása) a Duna jobb parti hídfőt és a hidat közvetlenül fedező Szent Péter palánk²² ekkor már kicsinek bizonyult, mivel csak csekély tűzértséget és kevés katonát lehetett a sáncai között elhelyezni. További hátrányt jelentett az erősség igen kis belső területe, amely miatt a támadók annak egész belső te-

22 A Szent Péter palánk a későbbi Csillagerőd előzménye volt; a komáromi vár jobb parti hídfőerődje. Első formájában már a 16. században felépült. TOLNAI 2000. 394.

20. A 17. redut rekonstrukciója (JUHÁSZ 2004. 138.)

rületét belőhették, így az erődítményben nem lehetett nagyobb csapatokat az ellenséges belövéstől védetten összpontosítani. Ezért a hadvezetés egy sokkal nagyobb méretű sánc-tábor építését határozta el, mely a Duna jobb oldalán a Szent Péter palánktól (a leendő Csillagerőd elődje) a Schanzbergnek nevezett dombokon (ahol később majd az Igmándi erőd fog felépülni) át egészen a Homokhegyig (e helyen áll jelenleg a Monostori-erőd) futott. Ezen az 5,25 kilométeres szakaszon 14 redut épült fel, zömmel a nyugati és a déli oldalon. A Homokhegyen, a Dunától a ma is álló vasúti záróerőd helyéig terjedő szakaszon elkészült 9, egymással nagyrészt sáncokkal is összekötött tüzérségi állás, míg a délnyugatra futó dombok tetején további 5 önálló, de egymástól elég távol eső redut.²³ Valószínűleg tervezték a keleti oldal megerősítését, lezárását is, azonban azok az erődítések már nem készültek el 1809 végére. Ha a tervezett komáromi erődítés megvalósult volna, alkalmassá vált volna az egész osztrák hadsereg befogadására, és a védőállások megakadályozhatták a franciákat, hogy megzavarják az osztrák hadsereg partváltását – akár elvonul a Felvidék irányába, akár erősítés vonul a Duna jobb oldalára.

A Concó-patak mellett és Komáromban felépített redutok megfelelőek a kor általános harcászati elképzeléseinek: egy-egy redutba 1-1 üteget állítottak. Éppen ezért ezeknek

23 K. und k. Kriegs-Archiv z. XXIII. 1809. 5. Ex archivo bellico hungarica. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, H IV a 1301. A térképen jól látható a 16. századi eredetű Szent Péter palánk 19. század eleji formája, a sáncai, illetve a napóleoni háborúk alatt épített erődítmények is.

az erődítéseknek akkoráknak kellett lennie, hogy 4–8 löveg egymás mellett elférjen, a készenléti lőszernek és a kiszolgáló személyzetnek is helyet találjanak.²⁴ A sáncok magasságát pedig úgy kellett méretezni, hogy a tábori lövegtalpra állított ágyúk is kilőhessenek fölöttük, így túl magasak a töltések nem lehettek. A sáncok sarkaiban, vonalaik töréspontjaiban gyakran találni magasabb teraszokat, itt általában a figyelő tüzértisztek és a lövegeket védő gyalogosok foglalták el állásaikat. Az ellenséges roham akadályozása érdekében a sáncokat általában árokkal vették körül, melyek hátul, a bejáratoknál megszakadtak, így a lövegek mozgatásának lehetőségét biztosították.

Álcázni ezeket a redutokat nem szokták, sőt a környezetükből lehetőleg minden növényt eltávolítottak, hogy a tüzelést semmi se zavarja.

Feltűnő lehet, hogy a Concó-parti redutok általában négyzet, trapéz vagy hatszögletű formájúak, mindössze egy, a 21. számú hasonlít a 17. században épített várak védműveivel. Ennek oka, hogy míg a várak elővédműveinél a fő hangsúly az összes falsík oldalazásán volt, addig ezeknél a redutoknál a fő hangsúly az ellenség irányába kifejtett arctűzön volt.²⁵ És mivel a lövegeket egymás mellett, egy vonalban helyezték el, a sáncok kialakítására a legcélszerűbb alak a támadási irányra merőleges hosszú homlokoldallal bíró négyzetes, illetve sokszögletű forma volt.

A Nagygimánd-Öreghegyen felépített (19. számú) védmű is egyedülálló a védővonalon, de nem formája vagy mérete, hanem elhelyezkedése miatt. Ugyanis az Öreghegy 30–35 méteres relatív magasságú tetejéről az egész Igmánd körüli síkot, a környező falvakkal együtt, be lehetett látni, így e helyen valószínűleg nem csak ütegállás, hanem egy kitűnő parancsnoki állás is lehetett.

Természetesen, a Concó-patak vonalában felépült, kb. 24 kilométer széles védővonalat a védők nem szállhatták meg teljes egészében. Ehhez nem is lehetett elég emberük az osztrák és magyar csapatoknak. Hiszen a győri csatában is legfeljebb 60 000 osztrák katona és magyar nemesi felkelő harcolt,²⁶ és nem valószínű, hogy egy fél évvel később a császári tábornokok ennél a létszámnál jelentősen több katonát tudtak volna összpontosítani a Concó-vonal védelmére. Ez az erő pedig kevés lett volna a 24 kilométer hosszú arcvonaltartására, mert egy kilométerre alig 2500 fegyveres jutott volna – még akkor is, ha minden katona az első vonalban harcol – pedig a nagyobb, döntő ütközetekben ekkor már 11 000–18 000 katona harcolt oldalanként és kilométerenként.²⁷ Valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, hogy redutokba és a kiemelkedő magaslatokra

24 A lovakat, a lövegmozdonyokat és a tartalék lőszert általában nem a sáncokon belül helyezték el, mert növelték volna a zsúfoltságot, a robbanásveszélyt, az esetlegesen megvadult lovak pedig könnyen zűrzavart és fejetlenséget okozhattak volna. Így ezeket hátrább, védettebb területen pihentették a harc alatt. A harcászati elképzelések szerint a fogatokat és a lovakat csak a szükséges visszavonulás vagy támadás esetén vezették volna előre, az ágyúkhöz.

25 Az ilyen jellegű védelmi vonalaknál a szomszéd tüzérségi állások védelmét sem közvetlenül annak fala elé történő lövéssel (oldalazással) oldották meg, hanem a két oldalsó üteg a támadásra indul és rohamozó gyalogságot megpróbálta már az előterepen megsemmisíteni úgy, hogy azok ne is érjenek el a sáncokhoz.

26 Bár ellentmondanak egymásnak a források: egyesek szerint a győri csatát vállaló osztrák és magyar csapatok 25 000 katonából álltak, mások szerint a IX. osztrák hadtest 39 996 katonából, míg a nemesi felkelők 10 000 lovasból és 9 000 gyalogusból, összesen mintegy 60 000 katonából álltak (<http://www.geocaching.hu/caches.geo?id=1438>).

27 A franciák és az ellenük szövetséget kötött fősergeek összecsapásainál a waterlooi síkon Wellington irányításával 68 000 katona (majd megérkezett további 75 000 német, Blücher vezetésével) csapott össze Ney marsal 73 000 emberével egy körülbelül 5,8–6 kilométer széles területen. Lipcsénél, a népek csatájában pedig 342 000 szövetséges katona állt szemben 195 000 franciával egy 18 km széles csatamezőn. Tehát kilométerenként 11–13 000, illetve 15–18 000 katonát számolhatunk oldalanként. JOHN KEEGEN: A csata arca. Budapest, 2000. 146., JEREMY BLACK: Hetven döntő csata. Budapest, 2006. 189., 196.

őrszemeket terveztek állítani az osztrákok, a seregük javát pedig hátrább helyezték volna el.²⁸ És csak a figyelők jelentései után vonultak volna előre a katonák, megszállva azokat a védőállásokat, melyek felé a franciák közeledtek.²⁹

A Concó-patak menti védelmi vonalakat járva József nádor többször is megemlíttette különböző leirataiban, leveleiben, hogy néhol, különösen a déli szakaszon, a redutok túl távol voltak egymástól, és nem tudták a szomszédos állásokat tüzzel fedezni. Mivel a sáncok egymástól való távolságát térképek és helyszíni felmérések alapján ismerjük, ezen állítás ellenőrzéséhez már csak az osztrákok által használt lövegek fajtáit és lőtávolságukat kell megismerni.

Az osztrák táborigényüzem összetétele 1814-ben (tehát 5 évvel a sáncok építése után): Összesen 742 táborigényüzem volt szolgálatban. Ezek közül

- 12% volt 12 fontos ágyú
- 60% volt 6 fontos ágyú
- 12% volt 3 fontos ágyú³⁰
- 17% pedig tarack.

A legelterjedtebb 6 fontos ágyú hatásos lőtávolsága 1100–1400 lépés körül mozgott.³¹ 1826–1827-ben végeztek egy próbálövészetet, melyben a következő eredményre jutottak: egy 60 láb széles és 6 láb magas célra (mely nagyjából egy század-négyszögnek felelt meg) adtak le 100 lövést. Ezek közül célba talált: 500 lépésről 85, 700 lépésről 73, 900 lépésről 63, 1100 lépésről pedig 55 ágyúgolyó.

Másik forrás szerint, hasonló célra a 6 fontos ágyúk találati aránya a következőként alakult: 600 lépésnél 53,2%, 790 lépésnél 43,5%, 900 lépésnél 32,3% 1200 lépésnél 15,5%. Ugyanilyen távolságnál a 12 fontos ágyúk találati aránya 60; 48,3; 40 és 25% volt.

Az osztrák tüzérség tömör golyókkal történő lövés esetén ismerte az ún. „vízirányos” lövést is, amikor a laposan kilőtt golyó a földről visszapattanva, a „kacsázó” kavicsok módjára visszapattant és tovább repült. Ezzel a módszerrel történő lövés esetén, hasonló méretű célra elért eredmények: 1500 lépésről 40%, 1700 lépésről 33%, 1900 lépésről 29% találat.³²

A 3 és a 6 fontos ágyúknál rendszeresítették a kartácsszelencét is, melyekkel a tüzérség maximum 400 lépés távolságig lőtt.³³

Jól látszik tehát, hogy nem egyszerű meghatározni, mi is az a lőtávolság. Különböző ürméretű ágyúk, különböző lövedékek, különböző lövészi módokkal más-más távolságban pusztíthatták hatásosan az ellenséges élőerőt. Ráadásul a legtöbb, a napóleoni háborúkkal foglalkozó forrás megemlíti, hogy a fentebb megállapított lőtávolságok gyakorlatilag csak a lőtereken voltak használhatóak. Ugyanis a fekete löport haszná-

28 Ezeknek az őrségeknek lehet az emléke a környéken nagy számban előforduló Órhegy, Leshegy helynév. A kisebbik 1809. évi térképen a Concó-patak keleti háttérében sok csapat elhelyezését találjuk.

29 A terület fejlett úthálózata és viszonylag könnyen járható talaja lehetővé tette volna ezt az elgondolást.

30 A 19. század végéig a lövegek nagyságát nem a cső átmérőjében és hosszában, hanem az általa kilőhető lövedék tömegével jelölték meg. Tehát a 6 fontos ágyú egy olyan löveg, amely 6 font (0,56 kilogrammos bécsi fonttal számolva 3,36 kg) tömegű tömör vasgolyót tudott kilőni. A 3 fontos ágyú 1,68 kg, a 12 fontos ágyú 6,73 kg tömegű golyókat lőtt.

31 CSIKÁNY TAMÁS: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000. 11–17.

32 Az ún. „katonai” lépést figyelembe véve (93,78 centim), a távolságok a következők: 100 lépés: 93,78 m, 200 lépés: 187,5 m, 300 lépés: 281,3 m, 400 lépés: 375,1 m, 500 lépés: 468,9 m, 600 lépés: 562,68 m, 700 lépés: 656,46 m, 800 lépés: 750,24 m, 900 lépés: 844 m, 1000 lépés: 937,8 m, 1100 lépés: 1031,58 m, 1200 lépés: 1125,36 m, 1300 lépés: 1219,14 m, 1400 lépés: 1312,92 m, 1500 lépés: 1406,7 m, 1600 lépés: 1500,48 m, 1700 lépés: 1594,26 m, 1800 lépés: 1688 m, 1900 lépés pedig 1781,82 m.

33 CSIKÁNY 2000. 11–17.

ló hadseregek korában, az előkészítő tüzérségi és puskatüz idején hamar olyan sűrű füst szállt a csatatérre, hogy a tüzérek nem is nagyon láttak messzebbre 800–1000 méternél, így annál távolabbra nem is tudtak célzott lövéseket leadni. Ez a probléma hangsúlyosabban jelentkezett a francia csapatoknál, ahol az összevont útegek (Grande batterie) több tucat ágyújának füstje koncentráltan jelentkezett. (A koalíciós erők sokkal jobban széttelepített útegeinek füstje egymást kevésbé zavarta, s könnyebben el is oszlott.)

Ezek miatt a bizonytalanságok miatt nehéz meghatározni, hogy milyen távol kellett volna egymástól két-két sáncot építeni, hogy József nádor ne legyen elégedetlen. Mivel nem ismerjük részletesen a korabeli terveket, csak feltételezhetjük, hogy az osztrák hadsereg legáltalánosabb lövegének, a 6 fontos ágyúnak a lőtávolságát lehet alapul venni: így, ha azt akarták a hadmérnökök, hogy a sáncok közötti teljes terület oldalazó kartácstüz alá tudják vonni, akkor az állásokat maximum 800 lépésenként (750 méter) kellett volna építeniük, ám ha megelégedtek volna azzal, hogy golyóval tudják belőni a teljes terepet, akkor elég volt 2000–2800 lépésenként (1875–2625 méter) felépíteni a sáncokat.

Azonban, ha ennél messzebb feküdt egymástól két állás, akkor a térközük már egészen bizonyosan túl nagy volt, s ezekben az esetekben jogos lehetett József nádor kritikája.

A helyszíni bejárásaink és a II. katonai felmérések térképlapjain végzett mérések után megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb távolság, amely a Concó menti védővonal két zárt-sánca között mérhető volt: 2120 méter; a 32. és a 33. sáncok között.³⁴ Szintén nagy távolságok voltak a 31-32. redut (1075 méter) és a 33-34. redut (1040 méter) között. Északabbra is találunk még 750–800 méteres távolságokat az állások között, de Nagyigmándtól északra, a Duna (és Ács felé) a térközök távolsága jelentősen csökken; két kivétellel nem haladja meg a 770 métert; az átlaguk 607 méter. Azaz a 6 fontos ágyúk hatásos kartácsoló lőtávolságán belül voltak a távolságok, így az előtér minden méterét legalább egy erőd (4–8 ágyú) kartáccsal be tudta löni. A sáncvonal déli részén, az utolsó hét sánc (29–35. számú) esetében az átlagos távolság 940 méter fölé adódott, mely területet már hat fontos ágyú kartácsával nem lehetett hatásosan belőni.

Hasonló problémákat találhatott a nádor a Kisigmándtól induló, s kelet, Mocsá–Tömörd-pusztá felé futó sáncvonalon is. Ezen a nyugat-kelet irányú, 11,3 kilométer hosszú szakaszon összesen 9 erődítmény (1 nyitott tüzérségi sánc és 8 zárt redut) épült fel.³⁵ A legkisebb távolság, amely ezen a szakaszon két erődítmény között volt: 518, illetve 933 méter. Minden más esetben több, mint egy kilométer volt két-két erődítés között, sőt két esetben a távolság az 1400 métert, míg további két esetben a kétezer métert is meghaladta a térközök szélessége.³⁶ Ha ezt összehasonlítjuk az osztrák lövegek lehetőségeivel, láthatjuk, hogy ezen a nyugat-kelet irányú szakaszon alig volt olyan terület, melyet két redut is oldalazhatott, s bizony, maradtak olyan rések is, melyeket semelyik sáncból nem lehetett hatásos (nem hogy kartács, de még golyóval lőtt) célzott tűz alá venni. Voltak olyan sávok, melyekben a délről északra előrenyomuló francia gyalogságnak és lovasságnak nem kellett volna az osztrák tüzérségtől tartaniuk, mindössze a gyalogság ellenállásával kellett számolniuk.

34 Bár a 21. és a 22. erődök között a távolság még nagyobb, 2525 méter, e két sánc között fekszik a mai napig a Concó-patak felduzzasztott halastava, így azon a területen nem kellett támadástól tartani.

35 Ez a védővonal gyakorlatilag az észak–déli, ács–csépi fő ellenállási vonal reteszállása volt, s célja a délen áttört ellenséget megakadályozni abban, hogy észak felé fordulva hátba támadhassa a fő harcvezetőt.

36 Lásd a 18-19. jegyzetet.

Nem csodálhatjuk hát, ha a nádor többször is szóvá tette az állásrendszer ezen hiányosságát, kiemelve a déli szektor különösen rossz helyzetét. Felvetéseinek igazát a terepen és a térképeken végzett kutatások is igazolták: míg a Dunához közelebbi területen máig is olyan sűrűségben állnak a sáncok, melyek lehetővé tették a hatásos tüzérségi védelmet, addig az észak-déli redutvonal déli szakaszán, s a nyugat-kelet irányú védőállásban már olyan ritkán voltak az állások, mely a hatásos tüzérségi tüzelést már nem minden esetben tették lehetővé. Így bizonyossá vált, hogy jogosak József nádor észrevételei, s a hatékony védelem megalkotása érdekében valóban szükség lett volna a meglévő erődítmények térközeibe újabb redutok emelése.

De ezek a mérések arra is bizonyítékok, hogy egyrészt az osztrák és magyar csapatok nem rendelkeztek nehéz várágyukkal, mert azok számára az erődítmények között mért távolság belövése nem okozott volna gondot, másrészt, hogy József nádor (és valószínűleg a többi tiszt) akkor tartott egy területet tüzzel lefedettnek, ha azt kartáccsal (és nem csak tömör golyóval) be lehetett löni.

További Napóleon-kori sáncok Magyarországon

A Concó-patak menti erődítményeken kívül az ország más részein is tudunk az 1809. évből, Napóleon-kori sáncokról, redutokról. Az egykori levelezések, feljegyzések gyakran említik ezeket is. Kutatásukra is történtek már néhol kísérletek. A teljesség igénye nélkül említünk néhány fontosabb erősséget.

József nádor Győr mellett nyugatra rendelte el egy nagy sánctábor felépítését. A munkát Franz Ertl hadmérnök, vezérkari ezredes május 6-án kezdte el és 25-re el is készült a Rába, Rábca és Mosoni Duna között. A vesztes győri csata után június 15-én a táborba szorult Meskó tábornok dél irányába a seregével kitört, nagy kerülő után július 3-án érkeztek Komáromba.³⁷ A sánctábor helyszíni kutatására Juhász Attila 2004-ben tett kísérletet Győr-Újvárostól délre kb. 3 km-re, a Pös-domb környékén. Az egykor mocsaras területet sok csatorna szabdalja össze, az M1-es autópálya is itt halad keresztül, ezért egyelőre csak bizonytalan nyomok alapján lehetett rekonstrukciót szerkeszteni a sáncrendszer egy részéről.³⁸

Győr városának erődítményeit a franciák tovább erősítették (távozásuk előtt felrobantották), de a városon kívül Szabadhegyen, Abda mellett, Vének és Bácsa között is emeltek sáncokat.³⁹

Pozsony hídfőjénél az osztrákok május közepén és június elején dolgoztak a sáncon Chollich Pál századával. Rövid leírását is ismerjük, mely szerint a töltés alig 1,5 m magas volt, előtte 1 m mély árok húzódott. A mellvédet homokzsákokkal magasították, a keleti oldalon fatörzsekből alakították ki a mellvédet.⁴⁰ A közeli Dévény erődítéséhez 150 ásóval és talicskával felszerelt munkást rendeltek Moson megyétől.⁴¹

37 GÖMÖRY 1889. 85., 89., 95., 240., R. Kiss 1909. 209–211, 215., VERESS 1987. 27., 73.

38 JUHÁSZ 2004. 91–96., 135–136.

39 Gyűjtemény melyben az Ausztriai Fő Ármándiánál és a Magyar Nemes Felkelő Seregnél ki jövendő Tábor Parantsolatok, Hirdetések, Buzdítások, Tábori Tudósítások s a t. foglaltatnak. H. n. 1809. június 17., 20. (a továbbiakban: Gyűjtemény 1809), VERESS 1987. 72., 217.

40 Gyűjtemény 1809. június 11., GÖMÖRY 1889. 85., VERESS 1987. 38., 70., 75.

41 BENDA KÁLMÁN–ÉRSZEGI GÉZA: Magyaróvár és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt (Szöllősy Pál naplőfeljegyzései). *Hadtörténelmi Közlemények*, 19. (1972) 346–378., 367.

1809 őszén, amikor Buda elleni francia támadástól tartottak, jelentős sánc és redut építésére került sor Százhalombatta déli végében, a közeli Ercsiben állomásozó osztrák-magyar csapatok részéről. A francia veszély elmúltával azonban november 2-án leállították a munkákat.⁴² A teljesen be nem fejezett, de ma is impozáns földerődítménynél 1989-ben, majd 2000-ben Winkler Gusztáv végzett helyszíni kutatást. 2004-ben Juhász Attilával folytatta a munkát, légi felvételek és GPS-mérések alapján rekonstrukciós alaprajzot is szerkesztettek.⁴³ Közben 1993-ban és 2000-ben Nováki Gyula felmérte a redut és a hosszú sánc maradványait, 1997 nyarán pedig rövid ásatással kereste a mellvéd esetleges nyomait. Utóbbiak hiánya is a befejezetlenség mellett vall.⁴⁴

A Duna mellett mint érdekességet említjük meg, hogy Dunaföldváron a Kálvária-hegy őskori földvárának maradványait a franciák közeledtétől tartva árokkal „védő állapotba egyengették”.⁴⁵

A Dunántúl belső területéről Pápától északnyugatra a Marcaltó melletti átkelőnél említ sáncot az egykorú tudósítás.⁴⁶ Tovább lefelé a Marcal mentén Mersevát és Külsóvát körüli harcot, kettős sáncot, magas redutot árokkal említ József nádor, melyet rőzsesevényvel védtek.⁴⁷ A Marcal mentén egy másik átkelőnél, Karakó és Jánosháza között is jelentős összecsapásokról tudunk és több sánccról, valamint redutról is értesülünk, melyeknek ma is láthatók a maradványai.⁴⁸ Sáncot említhetünk a közelben, Sárvár mellett a Rábánál kialakított hídfőnél is.⁴⁹

Magyarországtól nyugatra, távoli területeken is sok sáncot, redutot építettek a Napóleon-korban. Ezek közül csak a hozzánk közel eső, Bécs mellettieket említjük. A várostól keletre eső, egykor a Duna ágai által szabdaltnak területen 1809 tavaszán és nyarán a Lobau-szigeten, és ennek északi szomszédságában Aspern, Essling és Groß-Enzersdorf körül a franciák és osztrákok sok földerődöt, hosszú sáncot, hídfőerődöt emeltek. Az asperni és wagrami csatát az osztrák történészek már többször feldolgozták. A sánckra sok adat és térképi ábrázolás ismeretes, de a helyszínen ezekkel kapcsolatban csak a közelmúltban történt kutatás.⁵⁰

42 DOMANOVSKY 1935. III. 726., 798.

43 JUHÁSZ 2004. 88., 132–135.

44 NOVÁKI GYULA: „Napóleon sánccok” Százhalombattán. *Várak, Kastélyok, Templomok*, 1. (2005/2) 14–16.

45 EGYED ANTAL: Duna Földvár leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1832. október. 45–55.

46 Gyűjtemény 1809. június 2–3.

47 DOMANOVSKY 1935. III. 249–250., 754., BALOGH GYULA: Az 1809. évi insurrectio és a francia megszállás Vas megyében. Szombathely, 1885. 85.

48 DOMANOVSKY 1935. 481., 486., 490., 529., 622., 623., DOMANOVSKY 1944. 249–250., REISZIG EDE: Vasvármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): Vasvármegye. Budapest, 1989. 175–249., 237., R. KISS 1909. 119–122., VERESS 1987. 88–102.

49 BALOGH 1885. 85., VERESS 1987. 39., 72.

50 A Lobau-sziget és környéke sáncairól József nádor többször is írt a naplójában. A magyar történészek közül legutóbb Bencze László könyve ismerteti a két nevezetes csata előzményeit és lefolyását, sokszor utalva a sánckra, redutokra, hídfőerődítményekre. BENCZE LÁSZLÓ: Napóleon bécsi hadjárata 1809. Budapest, 2005. A legutóbbi két évben Josef Schönwälder, bécsi várkutató mérnök, fiával, Andreas Schönwälderral kutatta fel a helyszínen a sánccok maradványait Bécs keleti részében a Lobau-szigeten, Mühlau, Eblingert Furt, Stadler Furt, Fischersteig, Lob Grund területén. Feldolgozásukat és térképi rögzítésüket elkezdték. Schönwälder irányításával, a helyi erdészetvezetőség részvételével, 2007. április 21-én Nováki Gyula járta be a sok helyen ma is jó állapotban fennmaradt sánccok nagy részét. Josef Schönwälder Nováki Gyulának a Bécs környéki és távoli, nyugateurópai Napóleon-kori eseményekkel és sánccokkal, redutokkal kapcsolatban sok irodalomra és adatra hívta fel a figyelmét. 2008. január 12-én, a várkutató nagy veszteségére, váratlanul elhunyt. Kutatásai eredményeinek közzétételét fiától, állandó segítőársától, Andreas Schönwäldertől várjuk.

BESZÁMOLÓ

DOMOKOS GYÖRGY

SZUBJEKTÍV BESZÁMOLÓ A NEMZETKÖZI CASTRUM BENE KONFERENCIA ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGA LJUBLJANAI ÜLÉSÉRŐL (2010. JÚNIUS 10–13.)

Miként arról hírlevelünk hasábjairól Olvasóink már értesültek, tavaly szeptember végén hazánkban, Mátrafüreden került sor a XI. Nemzetközi Castrum Bene konferenciára. Itt született döntés arról, hogy a 2011-ben megtartandó következő összejövétel Ljubljánában lesz, s így az elnökséget Feld Istvántól a comitè permanent szlovén tagja, *Katarina Katja Predovnik*, a ljubljanaei egyetem tanára veszi át.

A comitè tagjai a hagyományok szerint az adott konferenciát megelőző évben a jövővendő helyszínen találkoznak, részben a program egyeztetése, részben a meglátogatandó helyszínek szemrevételezése végett. Ez a találkozó ez év június 10–13. között zajlott le. Részt vett rajta *Martin Krenn* Ausztriából, *Adrian Rusu* Romániából, *Peter Bednár* és *Alexander Ruttkay* (mint tiszteletbeli tag) Szlovákiából, *Feld István* és szerény személyem Magyarországról, aki Juan Cabello helyét vette át az elmúlt évben. Hiányzott a betegeskedő lengyel kolléga, Leszek Kajzer és az ugyanakkor Isztambulban tartózkodó Tomás Durdik Csehországból.

Szlovén vendéglátóink példásan előkészítették e látogatást, melynek számomra legfontosabb részét a tizenöt műemlék, vár, templom és kolostor felkeresése jelentette. Jóllehet, csekélységem kutatási területe elsősorban a kora újkor, várkutatóként mindazonáltal lankadatlan érdeklődéssel fordulok az ezen kívüleső (korábbi) időszakok építészeti felé, ami nem kis részben hosszú egyesületi tagságomnak köszönhető. Így tehát az időnként az elviselhetőség határát súroló időjárási körülmények (értsd: harmincöt fokos meleg) ellenére, úgy hiszem, szép élményekkel gazdagodtunk, és gazdagodnak majd a jövő évi konferencia résztvevői. Hozzá kell tennem még, hogy a comitè egyetlen történész, azaz nem régész tagjaként nyilván más dolgok ragadták meg figyelmemet, így beszámolómban szubjektívnek tűnhet, mint ahogy természetesen az is.

De, hogy az elején kezdjem, programunk mindjárt jelentős csúszással indult, köszönhetően annak, hogy a nemzetközi vasúti közlekedésben időnként kissé nagyvonalúan kezelik a „menetrend” nevű, alapvető fontosságú könyvecskét. Jelesül Rusu kolléga a június 10-én reggel 9 órára megbeszélt budapesti találkozót idején még valahol Békéscsaba környékén, az öt órás késésben levő vonaton várta a jó szerencsét. Úgy döntöttünk tehát, hogy majd Fonyódon találkozunk, és kihasználva az időt, szlovák kollégáinkkal felkeresük a somogyvári apátság romjait. A helyiek szerint először itt temették el Szent László királyt, s földi maradványai később kerültek Váradra. A romok viszonylag jó állapotban vannak, környezetük rendezett, tisztán tartott. A – ki tudja, milyen szempontok alapján épült – fogadóépületben kis múzeumot is berendeztek, néhány lelettel, képpel és egy, már szokásosnak mondható rekonstrukciós kísérlettel, amelyről megállapítottuk, hogy valóban csak kísérlet.

1. Hošperk (Haasberg) kastélyának romjai

Újabb élményt (!) jelentett a gyugyi Árpád kori templom felkeresése. A kétkedés jelzése nem a műemléknek, hanem a felvezető út mellett álló „stációknak” szól. Némi megdöbbenéssel láttuk, hogy a stáció formájú kőoszlopokon a magyar nemzet „nagyjainak” nevei sorakoznak, bizonyos csoportosításban. Hogy milyen szempont alapján jelölték ki a felvésendő neveket, azt nem mindig tudtuk eldönteni, mint ahogy azt sem, miért kerültek egymás mellé bizonyos nevek, mint pl. Bajcsy-Zsilinszky és Horthy. És hogy a magyarok ősanijának tekintett Emese férje Üskü lenne... Nem folytatom. A sort a magyar kultúra nagyjainak nevei zárják, de a legutolsó tábla üresen maradt, ami számos kérdést vetett fel bennünk.

Ezután a jelenlévők, Adrian Rusu megérkeztéig, tekintettel az időjárás nyárias mivoltára, némi belső hűtésre „kényszerültek” a fonyódi hajóállomás mellett, ahol élénk eszmecsere folyt különböző hadügyi kérdésekről. Késő délután végre elindultunk Ljubljana felé. Megérkezésünk és szállásunk elfoglalása után egy igazán kitűnő vacsorát kaptunk, ahol megtudtuk, milyen program vár ránk a következő két és fél napban. Egyéb hasznos információkra is szert tettünk, mert mint kiderült, Szlovéniában két sörmárka létezik, az Union és a Laško, amelyek hívei igen erős ellenszenvvel viseltek egymás iránt. Mi ebből semmit nem éreztünk, mindkettőt megkóstoltuk, és bár ebben a nagy meleg is biztosan szerepet játszott, de mindkettőt kitűnőnek találtuk.

A pénteki utunk során néhány, Ljubljanától délre fekvő objektumot kerestünk fel. A vezetésben Katarina Predovnik mellett segítségünkre volt Igor Sapač, a Szlovéniai Építészeti Múzeum munkatársa, aki egyben több, a szlovén műemlékekkel foglalkozó könyv szerzője.

Első célunk Hošperk (Haasberg) vára és kastélya volt (1. kép). Az előbbi sajnos olyan mértékben elpusztult, hogy szinte semmi sem látszik már belőle, így eltekintettünk a

hegymászástól. Az 1614-ben az Eggenberg család által építtetett kastély nem kevésbé szomorú látványt nyújtott. A csodás környezetben, egy hosszú völgy peremén álló egykori barokk palotát a második világháborúban a partizánok felgyújtották, a szép parkot pedig benőtte a növényzet. Többször felmerült újjáépítése, de a hatalmas költségek miatt erre eddig nem került sor.

A közelben álló Mali grad (Kleinhäusel) várából (2. kép) is csupán egyetlen, részben kiegészített, befedett torony maradt fenn, kevés további falmaradvánnyal. A kisméretű várat a 15. század közepén emelték egy kiugró sziklage-rincre. Első írásos említése 1444-ből való. Később a Cilleiek, majd a Habsburgok kezébe került. A tartományi fejedelem hűbéreként 1614-ig a Rauber (Ravbar) család birtokolta, majd Hošperkhez hasonlóan az Eggenbergiek vásárolták meg. A vár ezután pusztulásnak indult. 1858-ban herceg Windischgrätz vette meg, és ő renováltatta a tornyot is. Érdekes, hogy a kaput két

2. Mali grad (Kleinhäusel) várából csak a torony áll

láma szobra őrzi, amely állatok ugyebár kevésbé jellemzőek e tájra, még ha a vidék bővelkedik is hegyekben. Említést érdemelnek még a legfelső szinten látható, kulcslyuk alakú lőrések, illetve a kút oldalán fennmaradt Windischgrätz-címer.

Még kevesebbet lehet látni Studenko (Kaltenfeld) várából, amely ma magánterületen fekszik. A tulajdonosok azonban szó nélkül megengedték, hogy körülnézzünk és fotózzunk, bár a déli torony alapfalain kívül nem igazán volt mit, hacsak nem a szép tájat. Maga Studenko falu 1162 óta a stičnai cisztercita kolostor tulajdonában volt, és egészen a 18. század elejéig fontos csomópontot képezett a Bécs-Trieszt kereskedelmi útvonalon. Az udvarház feltehetően a 12. század második felében keletkezett, a régészetileg feltárt romok pedig a 13. századból származnak. Ez egy toronyszerű építmény lehetett (ún. festes Haus?), amelyet a török veszély növekedésével a 15–16. század fordulója körül ötszögű, négy kör alaprajzú, befelé nyitott toronnyal megerősített védőövvel vettek körül. Ehhez épültek hozzá a 16. század folyamán további lakó- és ellátó épületek.

Egész szlovéniai tartózkodásunk legnagyobb élményét, számomra mindenképpen, a predjamai (Luegg) vár nyújtotta (3-4. kép). A környező karszthegység 123 m magas fala hatalmas barlangjának, jobban mondva barlangrendszerének nyílásába épített vár fantasztikus látványt nyújt. Mielőtt azonban a vár felfedezésébe kezdtünk volna, tekintettel a növekvő melege, beiktattunk egy frissítő szünetet. Ezután újult erővel indultunk a vár felé.

3. Predjama (Luegg) vára

4. Predjama vára mélyen
a benyúlik a hatalmas
mészköbarlangba

5. Prem (Bremb) vára

A belépőjegy mellé kapott magyar nyelvű (!) útmutatóból, illetve később a szlovén és angol nyelvű tájékoztató táblákról megtudtuk, hogy a vár a 12. században keletkezett, első írásos említése pedig a 13. század második felében történt. Jelenlegi formáját 1570 körül nyerte el, az akkor birtokos Ivan Kobenzl építtette át. 1846-ban ezt is herceg Windischgrätz vette meg. A vár helyreállítása 1990-től zajlott le, melynek során a pincében 16. századból származó kincslelet került elő, amelyet a Ljubljana Nemzeti Múzeum őriz.

A vár mögött 433–570 m tengerszint feletti magasságban több szintes barlangrendszer húzódik, amelyből eddig 1,3 km-t tártak fel. A barlangba folyó Lokva patak 13,5 km-rel odébb folyik a Vipavába, tehát eddig a föld alatti út egy tizedét sikerült megismerni.

A vár megtekintése jónéhány óráig tartott. A többszintes, zezugos építmény belülről sem kevésbé érdekes, bár a rekonstrukció során kérdéses megoldások is születtek. A falak sok helyen szervesen kapcsolódnak a sziklához, az elrendezés követi a természetes lehetőségeket. Bár a felső sziklaperem jórészt a vár fölé borul, így az esőtől nem kellett a lakóknak tartani, ugyanakkor a karszton átszivárgó víz mindenüvé eljutott, így elvezetésére a falak alája mindenütt csatornákat kellett építeni vagy faragni. A nedvesség hatására növény moha sok helyen zöldre színezi a sziklákat.

Mire bejártuk az egész várat, a társaság igencsak megéhezett, így a várhoz tartozó egykori gazdasági (?) épületben berendezett étteremben költöttük el kiváló ebédünket. Ennek meg is lett az eredménye, mivel útban a következő látnivaló, Prem (Bremb) vára (5. kép) felé, szinte mindannyian elbóbiskoltunk a kisbusz hátsó ülésein. A hegytetőn álló Premben gyönyörű táj és nagy meleg fogadott bennünket. Nem kellett azonban sokat mászni, hogy elérjük a külső védőív kapuját. Kissé megijedtünk, mert úgy tűnt, zárva van, ezen azonban átjutottunk, ám a belső épületegyüttes kulcsa, pontosabban az azt őrző, egyébként utóbb készségesen segítő szlovén hölgy csak hosszabb keresgélés után

6. Kalec (Steinberg) kastélyából csupán a restaurált torony áll

került meg, hála Igor barátunknak. A várakozás egyhangúságát a táj, a meleget az időközben támadt friss szellő enyhítette.

Időközben a Katarina Predovnik által készített kitűnő túravezetőből és a kihelyezett, teljesen ép állapotú (!!) tájékoztató tábla feliratából megtudtuk, hogy a vár magja a 12. század második felében keletkezett. Első írásos említése 1213-ból való. 1399-ben a Walsee család örökölte meg, amely 1466–1472 között eladta azt III. Frigyes császárnak. 1521-ben a Raunach család vette meg. Valamikor 1574 előtt a vár egy tűzvészben megsérült. A 17. század elején házasság révén a Porzia család kezébe került, és ott is maradt 1906-ig. 1915-ben az osztrák–magyar hadsereg megszállta és kirabolta. 1927-ben egy olasz orvos vette meg, aki helyrehozatta az épületet. A második világháború után államosították, a kutatás és renoválás pedig a '70-es évek óta zajlik. A vár ma igazán szépen rendben van tartva, környezete is gondozott, a kilátás pedig csodálatos. A főépületben tanácstermeket alakítottak ki, tehát a várnak találtak funkciót. Ám ami igazán emlékeztet maradt és némileg elborzasztott, az egy feketére festett falú terem volt, amely a tompa lámpafényben alig látszó mitológiai jelenetekkel kísértetiesen hatott.

Ezután következett a nap megpróbáltatása, Jablanica (Jablanitz) várának megközelítése, amelynek maradványai egy hegyoldalban állnak. Nem mondhatnám, hogy kellemes volt a nagy melegben hegyet mászni, de ha a közel hetven esztendőős Alexander Ruttkay szó nélkül megtette az utat, én sem panaszkodhattam. A vár romjait, vastag falait teljesen körülfonta már a sűrű erdő, alaprajza csak a felmérést is látva ismerhető fel. Néhol már csak a felfutó gyökök tartják össze a köveket. Jószerével csak három kulcslyuk alakú lőrés és a zárószerkezet nyomai a faragott kapun érdemelnek külön említést. A vár feltehetően a 15. század vége felé épült, először a 16. század közepén említik. Mindvégig helyi nemesi családok birtokolták. 1800 körül hagyták el, azóta pusztul. Közélemben állnak a

7. Brežice (Rann) kastélya

Szent Orsolya (később Szent Mária) kápolna romjai, amely a 16. század elején épült. Ezt csupán az 1956-os földrengés után hagyták el, de 1988 óta pusztult el teljesen. Bár lelkes kutatóként megkíséreltem a leomlott gerendákon át a ledőlt oltárig hatolni, végül egy, az omladozó fal tetejéről a nyakamba zúdult, amúgy nagyobb bajt nem okozó kődarab megtörte a szenvedélyt.

A pénteki nap utolsó látnivalóját nem sokkal alkonyat előtt értük el. Az egykor nagy kiterjedésű parkkal, gazdasági épületekkel övezett, több szárnyból álló kaleci kastélyból (Steinberg) mára csupán egy nagy kerek torony, a hozzá csatlakozó faldarabok, illetve távolabb néhány további falcsonk maradt meg (6. kép). A kastélyt Georg Steinberg építtette 1620 körül, később kismemesek kezébe került. Sokkal inkább gazdasági, mint reprezentatív célokat szolgált. A tulajdonosok elszegényedése folytán a 19. század elejétől állapota egyre romlott, végső pusztulása 1900 körül történt. Az első világháború után módszeresen elbontották. A tornyot 1939-ben renoválták.

Mire itt befejeztük látogatásunkat, már erősen alkonyodott és ezzel együtt a társaság is megéhezett. Ígyhát a legközelebbi városban, Pivkában bőséges vacsorával pótoltuk a hegymászásra fordított energiát. Ennek megfelelően későn értünk haza.

Másnap reggel nyolckor újból nekivágtunk, ezúttal délkeleti irányban, hogy a Ljubljánától legtávolabb fekvő Brežice (Rann) kastélyát (7-8. kép) és városát felkeressük. A település valószínűleg az ószláv időkben keletkezett. Első említései a 13. század közepéről valók. Ekkoriban a Rann a salzburgi püspökség itteni birtokainak központja volt. 1322-ben már mint város szerepelt. 1694 óta a gróf Attems család birtokolta. A várat az 1515. évi parasztfelkelés során kirabolták és felégették. Bizonytalan, hogy az 1530-tól I. Ferdinánd parancsára emelt új erődített kastély a régivel azonos helyen épült-e fel. Az Andrea és Domenico del'Allio által vezetett munkálatok 1590-re fejeződtek be.

7. Brežice (Rann) kastélyának gyönyörű freskókkal ékes díszterme

Az ugyanekkor helyreállított városfalakat végül a 18. században bontották le. A kastélyt 1720 körül barokk stílusban építették át. Az első világháború idején hadikórház működött benne. 1949 óta a területi múzeum székhelye. Ennek igen nagy részét teszi ki a második világháborús jugoszláv partizánmozgalom tevékenységének bemutatása, amely láthatóan évtizedek óta változatlan formában látható.

Mint ahogy korán érkeztünk, a kastély nyitására némely kávékkal próbáltuk orvosolni a késői lefekvés hatásait. A kastély egyébként kívül-belül jó állapotban van. A lépcsőházban szép barokk freskókat láthatunk, miként néhány kiállítási teremben is. Legszébb része azonban az ugyancsak barokk freskókkal gazdagon ékített díszterem, amely a prospektus szerint jelenleg „für Spitzenveranstaltungen und Prestigehochzeiten” szolgál. Ez utóbbi értelmezésén még sokáig rágódtunk. Kitűnő akusztikáját kihasználva gyakran rendeznek benne hangversenyeket.

A kastélyt elhagyva a városfal maradványait tekintettük meg, amelyről ismételtelen kitűnő információk táblák tájékoztatnak. Mindeközben a meleg ellen a finom szlovén fagyalattal védekezünk.

Ezután folytattuk utunkat a kostanjevicai cisztercita kolostor felé. Rövid időre még megálltunk a Dolnja Prekopa melletti középkori földvár (?) mellett, amelyet azonban jószerivel már csak arról ismertünk fel, hogy az épp ott dolgozó traktor mikor dőcögött át az egykori sáncárkon. Az építményt 1995-ben, egy légifotózás során fedezték fel.

A „Fons sanctae Mariae”, illetve „Fons beatae virginis Mariae” nevét viselő kolostor (8-9. kép) festői környezetben, hegyekkel koszorúzott völgyben terül el, nem messze a Krk folyócska mesterséges szigetén települt Kostanjevica (Landstraß) városkától. 1234-ben alapította Bernhard von Spanheim karintiai herceg(?). Ebből az időből származik a templom épülete. A 15. században a templomhajó nyugati végét megrövidítették és ide

8. A kostanjevicai cisztercita kolostor kapuvédműve

9. A kostanjevicai cisztercita kolostor kerengője

10. Otočec (Wördl) kastélya

harangtoronyt emeltek, a 16. században pedig kereszthajóval egészítették ki. A 17–18. század folyamán barokk stílusban építették át. Ugyancsak a 18. században csatolták hozzá a lakószárnyat árkádos folyosóival, s így jött létre Szlovénia legnagyobb barokk kolostora. Ám midőn 1786-ban a rendet feloszlatták, az épület pusztulásnak indult. A második világháborúban leégett, majd az 1957-től állították helyre. Ma múzeum működik benne, illetve a templom hangversenyeknek ad otthont. Említést érdemel a kéttornyú kapuvédő mű, kulcslyuk formájú lőrésével.

Egy út menti fogadóban elköltött ebéd után Otočec (Wördl) kastélyát (10. kép) kerestük fel. Az épületben ma luxusszálloda működik, tehát ezt a műemléket is megfelelően hasznosítják, láthatóan folyamatosan karbantartják, és az új funkció miatti korszerűsítések sem túlságosan zavaróak. Az épület 1254-ig Graf von Weichselberg és Freiherr von Pris birtokát képezte. Mivel a freisingi püspökség birtokai mellett feküdt, Ottokár cseh király a püspökségnek adományozta. Később Spannheimer család, majd a Habsburgok kezébe került. Az eredetileg önmagában álló udvarházat először a 14. század közepén övezték védőfallal. Ekkor hozták létre azt a mesterséges szigetet, amelyen a vár ma is áll. 1547-ig a Tirolból származó Villanders család birtokolta, majd Ivan Lenkovič lett, aki 1556–1567 között a horvát-szlavón végvidéki főkapitány tisztét töltötte be. Sajnos a partizánok 1942-ben ezt is felégették, de az '50-es években helyreállították.

A szombati nap utolsó állomását Žužemberk (Seissenberg) vára (11-12. kép) jelentette. Első látásra elragadónak tűnik a Krka folyó völgye fölé magasodó sziklán álló vár. Ám mint vezetőink elmondták, a helyreállítás során komoly problémák adódtak, mivel három különböző személy három különböző koncepciót képviselt a munkák során. Ennek egyik ékes bizonyítéka a betonból újjáépített saroktorony, de hosszan sorolhatnánk a további, legalábbis kérdéses megoldásokat. Engem személy szerint nagyon zavartak még

11. Žužemberk (Seissenberg) vára, a bejáratnál balra álló védművek a várárokkal.
Háttérben a „betonbástya”

12. Žužemberk várának udvara. Az övezőfalakat jelentős részben rekonstruálták

*13. Ljubljana várának
udvara*

*14. Ljubljana várának
korábbi kaputornya az
árokkal és a híd pilléreivel*

a lőrészekben elhelyezett, kerék nélküli, kékre festett vaslafettákra helyezték ágyúcsövek, amelyek láthatóan az első világháború előtti időszakból származnak. Az egyik torony aljában azután sikerült felfedeznem néhány autentikusabb darabot is.

A vár története 12. századig nyúlik vissza, ekkor építtette a Šumberk család, de csak 1246-ban említik először. 1295–1374 között Görz grófjai, majd fejlődési hűbérként 1456-ig a Cilleiek birtokolták. 1538-ig a Habsburgoké, akik ekkor eladták az Auersperg családnak, akik kezén egészen a második világháborúig megmaradt. A középkori vármagot 1535-ben helyrehozták és további védművekkel erősítették meg. 1591-ben porig égett, de újjáépítették. Pusztulása a 19. század végén kezdődött, majd 1945-ben a partizánok fejezték be a rombolást.

Lévén az idő ismét előrehaladt, visszaindultunk Ljubljánába, mivel még előttünk állt a közeljövő feladatainak megbeszélése. Ehhez egy kellemes vacsora szolgált alapul, mely után már jó hangulatban beszéltek át a teendőket. A legfontosabb döntés arról született, hogy 2013-ban Ausztriában lesz a konferencia, utána pedig, ha lehet ilyen hosszú távra tervezni, Szlovákiában. Az ausztriai összejövetel témáját meghívónk, Martin Krenn találta ki, jelesen ez a „Vár és dokumentáció” lenne, amit a comitè egyhangúlag támogatott. Ebbe beleértjük a várakra vonatkozó forrásokat és az ásások során keletkező írásos és képi anyagokat egyaránt. A hosszúra nyúlt megbeszélés után ismét későn kerültünk ágyba.

Utolsó délelőttünket Ljubljánában töltöttük. A városnak mintegy 340 000 lakosa van, ennek megfelelően területe sem túl nagy. Középpontjában, a Ljubljanica folyócska kanyarulatában magasodó hegyen áll a vár, körülötte az ősi városmag. Ezen keresztül sétáltunk, miközben Katarina Predovnik élvezetes vezetését hallgattuk. Elhaladtunk a Napoleon

15. Szakmai megbeszélés a ljubljánai várban.
Figyelmet érdemel a háttérben látható vas-fa-üveg gyilokjáró-rekonstrukció

által létrehozott Illíria emlékére állított oszlop, majd a Nemzeti Könyvtár különleges építészeti megoldásokat mutató épülete mellett. Megálltunk a városi múzeum épületénél, ahol a jövő évi konferencia üléseit tartjuk majd. Ezután végigsétáltunk a folyóparton, ahol a bécsi Naschmarkt hétvégi kirakodóvásáraitól hasonlóan szintén mindenféle régiséget és bővít ajánlottak az arra járóknak. A Cipészek hídján (Čevljarski most) átkeltünk a túlpartra, majd elhaladtunk a Városháza és a Katedrális előtt. Útközben láthattuk a ma is zajló régészeti feltárásokat. Ezután a siklóval jutottunk fel a várba. Be kell vallanom, utunk legnagyobb csalódását jelentette a vár (13-15. kép). A panoráma ugyan gyönyörű, hiszen észak felé már ott magasodnak az Alpok, de a maga az épület... A sikló üveg-acél fogadóállomása mögött a sziklába épített, betonnal fedett térbe jutunk, ahonnan a rozsdás vasállványzat lépcsőin lehet felmenni a várudvarra. Itt először egy borzasztó beton-üveg épület ötlük a szemünkbe, amely egy ajándékboltot rejt. Fölösleges folytatni, a hozzáértő kollégák fejcsóválása mindennél többet mondott. Számomra az egyetlen igazi látnivalót a kápolna mennyezetfestése jelentette, ahol a horvát-szlavón területek egykori vezetőinek nevei és címerei sorakoznak egymás mellett.

Várbeli látogatásunk után már csak egy kávéra maradt időnk, ahol köszönetet mondtunk Katarina Predovniknak a vendéglátásért. Szép volt ez néhány nap, így ezúton még egyszer köszönet érte!*

(Valamennyi kép a szerző felvétele.)

* Itt kell jelezni, hogy a jövő évi konferencia témájáról már korábban döntés született: Die Burg als sozialer Raum. A konferencia helye és időpontja: Ljubljana, 2011. szeptember 28. – október 2. A szervezők minden érdeklődőt szeretettel várnak. A pontos és részletes programról az Egyesület honlapján adunk tájékoztatást

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NAGY SZABOLCS BALÁZS	A Kompoltiak temploma Kisdánán	5
DOMOKOS GYÖRGY	A váralaprajztól a vármodellig. Lipótvár számítógépes modellezésének tapasztalatai	43
NOVÁKI GYULA – TOLNAI GERGELY	Napóleon-kori sáncerődök Ács és Nagyigmánd térségében	71

BESZÁMOLÓ

DOMOKOS GYÖRGY	Szubjektív beszámoló a Nemzetközi Castrum Bene Konferencia Állandó Bizottsága ljubljanai üléséről (2010. június 10–13.)	103
----------------	---	-----

